

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Bizans Sanatları Bilim Dalı

**ON BİR-ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLARDA DOĞU AKDENİZ'DE
KÜLTÜR GEÇİRGENLİĞİ: "KİTAP RESİMLERİ"**

Yalçın BODUR

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

ON BİR-ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLARDA DOĞU AKDENİZ'DE KÜLTÜR
GEÇİRGENLİĞİ: “KİTAP RESİMLERİ”

Yalçın BODUR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Bizans Sanatları Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Yalçın Bodur tarafından hazırlanan “On Bir-On Üçüncü Yüzyıllarda Doğu Akdeniz’de Kùltür Geçirgenliği: “Kitap Resimleri” başlıklı bu çalışma, 11.01.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Tùlün Deęirmenci TURAL (Başkan)

Doç. Dr. Sercan Yandım AYDIN (Danışman)

Prof. Dr. Cenk GÜRAY (Üye)

Doç. Dr. Macit TEKİNALP (Üye)

Doç. Dr. Luca ZAVAGNO (Üye)

Bu tez çalışmasında Sayın (Unvanı, Adı ve Soyadı) Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRĞÖNÜLŐEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

İmza

Yalçın Bodur

I “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanın önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanın önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

*** Tez danışmanın önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç Dr., Sercan Yandım AYDIN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

İmza

Yalçın Bodur

TEŞEKKÜR

*“İyi bir öğretmen açıklar.
Daha iyi öğretmen gösterir.
En iyi öğretmen ise ilham verendir.”*

William Arthur Ward

Lisansüstü öğrenime başladıktan sonra kendisinden aldığım “Bizans Kültür Tarihi” dersinin henüz ilk oturumunda, sanata ve sanat tarihi disiplinine yaklaşımı beni şaşkına çeviren; her geçen gün kendisine biraz daha saygı ve hayranlık duymaya başladığım hocam, Doç. Dr. Sercan Yandım AYDIN’a minnet borçluyum. O olmasaydı, bu çalışmayı yürütemezdim. İlgisi, sabrı ve bilhassa ilham veren yaklaşımı için hocama teşekkür ederim.

ÖZET

BODUR, Yalçm. *On Bir-On Üçüncü Yüzyıllarda Doğu Akdeniz’de Kültür Geçirgenliği: “Kitap Resimleri”*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

İslâmiyet’in doğuşu ve yayılmasından sonra on birinci yüzyıla değin Doğu Akdeniz, Hıristiyanlıkla birlikte, iki farklı inanış ve bunların şekillendirdiği organizasyonlar ile idare ediliyordu. Bu organizasyonlardan en gelişmiş olanları Bizans İmparatorluğu ve Abbâsî Halifeliği’ydi. On birinci yüzyılda doğudan gelen Türkler ve batıdan gelen Haçlılar Doğu Akdeniz’de göründüler. Böylece bölgedeki idarî dağılım değişmeye başladı.

On birinci yüzyılın sonunda Bizans İmparatorluğu’nda Komnenos Hanedanlığı (1081-1185) idareyi ele geçirdi. Aynı dönemde Selçuklular, Abbâsî Halifeliği’yle yakın ilişkiler kurdu ve İslâm topraklarına hükmetmeye başladılar. Türklerin doğudan Anadolu’ya girmeleri ve bölgede tutunmalarıyla Anadolu’nun bir kısmı *darülharb*’ten *darüislâm*’a katıldı. 1095’te Roma Kilisesi harekete geçerek batı Hıristiyanlığını aynı amaca yönlendirmek üzere Clermont Konsili’nde *kutsal topraklara* harekât fikrini ortaya attı. Önce halk tarafından benimsenen fikir, takip eden iki yüzyıl boyunca dükten imparatora, birçok *monarkın* katıldığı dört büyük Haçlı Seferi’ne dönüştü.

Bu karmaşık ortam, taraflar arası keskin bir ayrışma gibi görünse de Doğu Akdeniz kültürünü zenginleştirdi. Türkler bölgede kalıcı olmayı başarırken Haçlılar, on üçüncü yüzyıl sonunda anayurtlarına geri dönmek durumunda kaldılar. Bu bakıma, Doğu Akdeniz’deki bu iki yüzyıllık kesişimde Haçlıların yerleşik kültürlerle katkıları ve yerleşik kültürlerden taşıdıkları nispeten ayırt edilebilirdir. Sözgelimi *Hospitalye Şövalyeleri*, Doğu Akdeniz’de yerleşik İbranî temelli tıbbî anlayışın “kurumsallaşma”sına dikkate değer katkı sağlamışlardı. Tersî örnekteyse Haçlılar, satrancı Doğu Akdeniz’den Avrupa’ya taşıdılar. Bu iki durum gerek yazın gerekse görsel kaynaklarıyla birlikte Doğu Akdeniz’deki kültür geçirgenliğinin örnekleridir.

Çağın resimli el yazmaları, bilginin yazı ve görsel birliktelikle aktarılması sebebiyle Doğu Akdeniz’de kültür geçirgenliğinin tespit edilebileceği sanat tarihi kaynakları arasındadır. Bölgede üretilmiş Bizans, İslâm ve Haçlı eserlerinden başka, ilgili dönemde Avrupa’da da bu geçirgenliğin izlerine rastlanan el yazmaları hazırlanmıştır. Sözelimi *Melisende Psalteri*, *Levant*’ta hazırlanmış bir Haçlı resimli el yazması iken *Libro de ajedrez*, Doğu Akdeniz etkilerinin gözlemlendiği, Kastilya’da hazırlanmış bir diğer resimli el yazmasıdır. Bu bağlamda hem bölgeden içeri hem de dışarı örneklerle Doğu Akdeniz’deki kültür geçirgenliğini yakalamak imkânı bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Bizanslılar, Müslümanlar, Haçlılar, Kültür Geçirgenliği, Resimli El Yazmaları

ABSTRACT

BODUR, Yalçın. *Cultural Transmission in the Eastern Mediterranean During the Eleventh to the Thirteenth-Century: "Case: Illustrated Manuscripts"*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

Following the birth and spread of Islam, Eastern Mediterranean was being ruled by two different monotheistic religion -the other one being Christianity-, and organizations which were taken shape with them until eleventh century. The most advanced of these organizations were Byzantine Empire and Abbasid Caliphate. In the eleventh century, Turks from the east and Crusaders from the west arrived in the Eastern Mediterranean. Hence, distribution of power in the region began to change.

The Comnenos Dynasty took over governance of Byzantine Empire towards the end of the eleventh century. In the same period, Seljukids established close relations with Abbasid Caliphate and began to rule the land of Islam. Most part of Anatolia was turned into darüislâm from darülharb by Turks, who stepped into Anatolia from the east and settled in the region. In 1095, The Papacy raised the idea of conquest of the Holy Land in Clermont Council in order to canalize all Catholic Christianity for same purpose. The idea was adopted by populace firstly, and then turned into more than four great Crusades in which a lot of monarchs, like dukes or kings, came together for the following two centuries.

Even though this complicated policy and war atmosphere seemed to be a sharp separation among each sides, was enriched the culture of the Eastern Mediterranean. Turks achieved to settle down in the region, but Crusaders had to return to their homeland in the second half of thirteenth-century. In this context, at the two centuries of intersection in the Eastern Mediterranean, it is relatively distinguishable the contributions of Crusaders to the established cultures and what they carried from them to their own. The Knight Hospitallers, for instance, contributed to the "institutionalization" of medical understanding based on the Hebrew tradition in the Eastern Mediterranean. As an opposite example, it was probably first time Crusaders

have seen strategy board games such as chess in the same region. These two factual examples of certain transmission in the Eastern Mediterranean testified in both their written and visual sources.

Illustrated manuscripts of the era are important sources of art history in which cultural transmission in the Eastern Mediterranean can be scrutinized, as information they contain is transferred by written and visual means used at the same time. Apart from Byzantine, Islamic and Crusader works, which were produced in the region, illustrated manuscripts which contained same kind of cultural transmission were produced in Europe in the same period also. *Melisende Psalter*, for instance, is one of the Crusader illustrated manuscript which was prepared in Levant, while *Libro de ajedrez* is another illustrated manuscript in which the Eastern Mediterranean influences can be observed, was prepared in Castilla.

Keywords

Byzantines, Muslims, Crusaders, Cultural Transmission, Illustrated Manuscripts

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
GÖRSEL DİZİNİ	xi
GİRİŞ	1
a. Terminoloji ve Dil Kullanımı	
b. Amaç ve Kapsam	
c. Yöntem ve Kaynaklar	
1. BÖLÜM: DOĞU AKDENİZ’DE “SİYASET ve SAVAŞ”	7
1.1. YAŞAMLAR	8
1.1.1. Romalılar.....	9
1.1.2. Araplar ve Türkler.....	18
1.1.3. Latinler ve Franklar.....	27
1.1.4. Yahudiler.....	33
1.2. OLAYLAR ve DURUMLAR	37
1.2.1. Bizans’ta Komnenosların İktidarı.....	38
1.2.2. Bağdat’ta Halife ve Sultan.....	43
1.2.3. Yeruşalim ve Konstantinopolis’te Latin Haçı.....	47
1.2.4. Doğu Akdeniz’de İki Yahudi.....	52
2. BÖLÜM: DOĞU AKDENİZ’DE “KÜLTÜR ve SANAT”	57
2.1. Şehirler ve Saraylar: “Halk ve Yöneticiler”	58
2.2. Himaye	68

3. BÖLÜM: DOĞU AKDENİZ'DE “KİTAP RESİMCİLİĞİ”	79
3.1. Tercihler ve Kaynakları	79
3.2. Üslûp ve İkonografi Arayışları	88
3.2.1. Müslüman Nakkaşların Yaklaşımı.....	89
3.2.2. Haçlı Ressamlarının Yaklaşımı.....	96
3.3 Açmazlar	104
SONUÇ	112
KAYNAKÇA	116

EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU

EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ MUAFİYET FORMU

GÖRSEL DİZİN

Harita 1. Sekizinci Yüzyılda Avrupa, Afrika ve Doğu Akdeniz.....	19
Harita 2. On Birinci Yüzyılda Doğu Akdeniz.....	26
Resim 1. Yerusálim'e giriş, <i>Theodore Psalteri</i>	67
Resim 2. Çalgılı saat, <i>Kitâb fî Ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye</i>	68
Resim 3. İlaç yapımı, <i>Materia Medica (Kitâbü'l-Haşâyiş)</i>	77
Resim 4. İlaç yapımı, Myrespsos'un <i>Dynameron</i> 'u.....	77
Resim 5. Yerusálim'e giriş, Nazianslı Gregor'un <i>Homiliası</i>	81
Resim 6. Doğa'da insan ve köpek, <i>Materia Medica (Kitâbü'l-Haşâyiş)</i>	85
Resim 7. Pantokrator, <i>Godelscalc Evangelistary</i>	87
Resim 8. Baskın, <i>Varka ve Gülşah</i>	92
Resim 9. Raimundos satranç oynuyor, <i>Turlu William</i> 'ın <i>Historie d'Outremeri</i>	97
Resim 10. Satranç oynayanlar, <i>Libro de ajedrez</i>	98
Resim 11. Yerusálim'e giriş, <i>Melisende Psalteri</i>	100
Resim 12. Koimesis, <i>Melisende Psalteri</i>	102
Resim 13. Kargaların toplantısı, <i>Kelile ve Dimne</i>	110
Resim 14. İbibikler, <i>Bestiarum</i>	110
Resim 15. Issız ada, <i>Makâmât</i>	111
Resim 16. İnsan yüzlü kuş, <i>Bestiarum</i>	111

GİRİŞ

Dil veya din yakınlığı bulunan kimselerin alışkanlıkları, ortamları, olaylar ve durumlara karşı tepkilerindeki benzerlikler olağandır. Coğrafya ortaklığı bulunan ancak kök yakınlığı olmayan kimselerde de yaşantı ve yaklaşım temelli benzerlikler görülmesi mümkündür. Coğrafya ve kökleri farklı kimseler arasında ise çağın iletişim olanakları dahilinde, geçirgenlik izleri tespit edilebilir.

Romalılar, Türkler ile Araplar, Haçlılar ve Yahudiler arasında dil, din ya da kök farklılığı bulunurken; on bir-on üçüncü yüzyıllardaki kesişimde Doğu Akdeniz, öncesi ve sonrasıyla, yukarıda özetlenen geçirgenlik ihtimalleri için uygun, geniş bir kültür coğrafyası arz eder. Bu bağlamda Romalılar, Doğu Akdeniz’de en erken hâkimiyet sağlayan devlet organizasyonuna sahip oldukları için, coğrafyanın kültür inşasında baskın unsur olarak ele alınmışlardır. Müslümanları temsilen Araplar ve Türkler ise ikinci büyük etkinin sahipleri olarak düşünülmüştür. Üçüncü sırada Haçlılar yer almaktadır. Yahudiler ise bütün bu düzenin dışında tutulmuştur. Bölgede güçlü ve kalıcı devlet organizasyonuna sahip olamamışlarsa da Yahudiler, diğerleri açısından hem içeri hem de dışarı bir etkileşim unsuru olarak değerlendirilmiştir.

a. Terminoloji ve Dil Kullanımı

Coğrafyanın çokmilletli ve çokdilli yapısı sebebiyle yer adları, ilk kullanım esnasında, Fırat’ın batısı için Latince ve Yunanca; Dicle’nin doğusu için ise Farsça menşeleri parantez içinde ayrıca belirtilerek verilmiştir. Aynı yer için takip eden kullanımlar ise Türkçede kabul gördüğü şekliyle devam ettirilmiştir. Latince, Yunanca ve Farsça dışında, menşeleri itibariyle Arapça ve İbranice olan yer adlarında da bu aynı tutum sürdürülmüş olup, ilk kullanımda parantez içinde ayrıca belirtilmiştir.

Bir diğer tercih ise milletler ve şahısları tanımlarken kullanılan terimlerdir. Her millet için kendi tarihyazıcılık terimleri dikkate alınmıştır. Bunun sonucu olarak Latince, Yunanca, Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca ve İbranice terimler, millet ve şahsı tanımlanırken, ilgililerin kimlikleri çerçevesinde referans kabul edilmiştir. Bu

bağlamda bilhassa “Romalı” kullanımını açıklamak gerekmektedir. Metinde kaynaklarıyla verilecek olmakla birlikte, yedinci yüzyıla değin Romalıları, Romalı terimi dışında tanımlamak bilimin kriterleriyle mümkün görünmemektedir. Çünkü Roma’dan Konstantinopolis’e taşınarak resmî ve sosyal çehresi değişmiş olsa da devlet ve halk, din tercihi dışında dili, alışkanlıkları ve ortamları ile menşelerinin hiç de uzağında değillerdir. Bununla birlikte bu “ikinci” Romalı, günümüzde, on altıncı yüzyıl sonrasında literatüre giren “Bizanslı” terimi ile karşılanmaktadır. Yedinci yüzyıl sonrasında Romalıyı, bizatihi kendilerinin tanımını olsa da bu terim ile incelemek, modern bilim terminolojisi açısından rahatsızlık ve karmaşa yaratmaktadır. Bu sebeple, tez çalışmasında yedinci yüzyıla değin “Romalı”, sonrasında ise “Bizanslı” terimleri kullanılmıştır. Şahıs adlarında da yedinci yüzyıl milat kabul edilmiş; öncesinde Latince, sonrasında ise Yunanca temel alınarak transliterasyon sağlanmıştır.

Metin boyunca eğik yazılan her terim/tamlama, kaynakların tanımlarını içermektedir. Bu bağlamda eğik yazılan terim/tamlama, en başta tanımın nasıllığına göre tercih edilmiştir. Sözelimi, *Tevrat* kelimesi yerine *Eski Sözleşme* tamlamasının kullanılması, kişisel beğeniden çok ilgili kelime ve tamlama arasındaki anlam farklılığı sebebiyledir. Nitekim içerik itibariyle Rabbânîler ve Karâîler, bu anlam farklılığı üzerinden tanımlanacaklardır. Tanımın nasıllığı dışında terim/tamlama tercihlerinde önemsenen bir diğer unsur “yorumlama”dan kaçınmak olmuştur. Sözelimi yapıldığı dönem itibariyle *Ayasofya*, *Megale Ecclesia* tamlaması ile tanımlanmışsa, yapıdan bahsederken buna riayet edilmiş; burada da olduğu üzere eğik yazılarak yeni ve sonraki tercihler, her ne kadar rağbet görmüş olurlarsa olsunlar, kullanılmamışlardır. Daha hassas birtakım tanımlar içeren terim/tamlamalar da mevcuttur. Sözelimi Arapça kaynakların *gulâm*, *mürtezika* gibi terimleri, “köle” ve “rızkı olan” gibi Türkçe karşılıklarıyla yorumlanmamış; kelimeler, kaynaklarda geçtiği gibi verilmiş bu sebeple eğik yazılmışlardır. Çünkü *gulâm* ya da *mürtezikanın* anlamı, Türkçeleştirilerek yorumlanmaya çalışılacak yeni karşılıklarından daha geniştir. Ayrıca tez çalışması, bu çeşit terim ve tanımlamaların uzun uzadıya tartışılabileceği içeriği vadetmemektedir.

Okunabilirlik temel kriteri oluşturmuşsa da anlamca aynı görünen farklı terim ve tamlamalara da yer verilmiştir. Sözelimi Bizanslı ressam, Haçlı ressam ve İslâm nakkaşları tamlamaları özellikle tercih edilmişlerdir. Bunun sebebi İslâm kaynaklarının görseli, *nakış* ya da *tasvir* terimleriyle tanımlanmış olmasıdır. Bu bağlamda musavvir ve nakkaş kelimelerinden ikincisi tercih edilmiştir. Nakkaşın Bizanslı karşılığı için Latince *pictor* ya da Yunanca *zographos* gibi kelimeler okunabilirlik açısından zorlayıcı bulunmuştur. Resim kelimesi de Arapça olmakla birlikte günümüzdeki ifadesi, nakış kelimesinin anlamından farklılaşmış; daha çok batı etkisinde üretilen görsel malzemeyi tanımlamak üzere değişmiştir. Bu bağlamda Bizanslı ressam ve Haçlı ressam tamlamaları, İslâm nakkaşları karşısında uygun görülmüştür.

Terminoloji dışında, dil kullanımı özelinde açıklanması gereken tercihler de söz konusudur. Sözelimi “alışkanlık” ve “ortam” kelimelerine metin boyunca oldukça sık rastlanır. Bu kelimeler, “gelenek” gibi bütünü ifade eden bir anlamın karşılığı olan kelimenin yerine özellikle tercih edilmişlerdir. Bunun sebebi, tez çalışmasında “kültür”e yaklaşımın nasıl şekillendiğiyle alakalıdır. “Alışkanlık ve ortamlar”, bütün olarak değerlendirilmemiştir. Bu ikisi arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurulmaya çalışılmış; nitekim kültür bu çıktılarla ele alınmıştır. Oysa gelenek kelimesi, tek başına alışkanlıklar ve ortamları da ifade edeceğinden, zaten kendi içerisinde tanımlanmış anlamıyla, sebep-sonuç ilişkisinin incelenmesini zorlaştırmaktadır.

Son örnekle birlikte dil kullanımındaki tercihler, çalışmanın kendi bilincini oluşturmayı hedeflediği ortaya koymaktadır. Temel yaklaşım, “Doğu Akdeniz’in çokmilletli ve çok dilli toplumu ve bu toplumun inşa ettiği kültür” şeklinde özetlenebilir. Bu bağlamda toplum, kültür gibi kelimelerin çoğul olarak düşünülmediklerini ifade etmek gerekir. Bu sebeple, sözelimi “Bizans toplumu”, “İslâm kültürü” gibi tamlamalardan özellikle kaçınılmıştır.

b. Amaç ve Kapsam

Tez çalışmasının amacı, Doğu Akdeniz kültürünü oluşum aşamalarıyla tanımlamak ve barındırdığı geniş etkiyi değerlendirmektir. Bu durumların kanıtlanabilirliği açısından üslup, ikonografi ve taşınımı açığa çıkaran diğer özellikleri ile kitap resimlerine başvurulmuştur. Öncesinde alışkanlıklar ve ortamlar tanımlanmaya çalışılmış; geçirgenliğin ortaya çıktığı karşılıklı entelektüel değerler de tartıma dahil edilmiştir. Bu bağlamda temelleri ve karşılıklı girdi-çıkıtlarıyla edebiyat, dram sanatı ve müzik de kısmen süzgeçten geçirilmiştir.

Sanat tarihi tezi olan bu çalışmada kültürden sanata taşan değerler, resimli el yazmalarında tasvir edildikleri kadarıyla; yetersizliğin söz konusu olduğu durumlarda ise dönemin yazılı kaynaklarındaki bilgilerle anlaşılmasına çalışılmıştır. Tez çalışmasının nihai hedefi, Doğu Akdeniz'deki kültür inşası ve şekillenmesini, el yazması resimlerindeki karşılıkları ile kavramaktır.

On birinci yüzyıla değin Bizans İmparatorluğu ile Abbâsî Halifeliği, bölgenin kültür inşasına dört yüzyılı aşkın süredir devam etmekteydiler. Haçlıların bölgeye ulaşması sonrasında ise yeni tanışıklıklar ortaya çıkmış ve geçirgenlik kabuk değiştirmiştir. Bu noktada tartıma, yüzyıllardır Bizans ve İslâm sınırları içerisinde yaşayan Yahudiler de eklendiğinde, bölgenin dinî ve etnik yapısındaki çeşitlilik oldukça geniş bir perspektife oturmaktadır. Bununla birlikte Doğu Akdeniz'deki bu dört unsurdan herhangi birini çalışma kapsamı dışında tutmanın, geçirgenliği çözümlenmede eksiklikler doğuracağı düşünülmüştür. Bu sebeple çalışmanın kapsamı, bölge kültüründe bu dört unsurun değerlerinin tespit edilebileceği kitap resimlerine daraltıldı. Geniş bir coğrafya ve çok milletli bir tarih söz konusu olduğu için sanat tarihinin diğer inceleme sahası olan mimarlığa, şehir kurulumları haricinde değinilmemiştir.

Kronolojik olarak çalışmanın sınırlarını, 1095'te Haçlı Seferleri'nin başlangıcı ile 1261'de Konstantinopolis'teki Latin hâkimiyetinin sona ermesi oluşturmaktadır. Tarihî anlatıdaki referans aralığı ise geçmişe doğru genişletilmiştir. Bunun sebebi, kültürün oluştuğu alışkanlıklar ve ortamların yüzyıllar süren bir gelişime ihtiyaç duymasıdır. Bu bağlamda el yazmalarında, dokuzuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar tarihlendirmeler kabul edilmiştir. Tez çalışmasının sınırlılığı sebebiyle, kültür

oluşumu ya da geçirgenliği tespit edildiğine, el yazmaları hakkında yeterli ve anlaşılır bilgi aktarımından fazlası yapılmamış olup; eserler diğer içerikleriyle birlikte detaylandırılmamıştır. Geniş bir perspektife oturan kapsam dolayısıyla sınırlar, özü yakalamak üzere çizilmiştir.

c. Yöntem ve Kaynaklar

Tezin içeriği üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla, “Siyaset ve Savaş”, “Kültür ve Sanat” ve “Kitap Resimleri” başlıklarıdır. Yalnızca bu biçimlendirme dahi genelden özele bir yönetime işaret etmektedir. Bununla birlikte her bölüm, kendi içerisinde özel örneklerle bütünü yakalamak üzere şekillendirilmeye çalışılmıştır.

“Birinci Bölüm”deki tarihî anlatı, Romalılar, Müslümanlar, Haçlılar ve Yahudilerin alışkanlıkları ve ortamlarını tanımlamak üzere şekillendirilmiştir. Romalıların Doğu Akdeniz’e yerleşmesiyle başlayan süreç, Haçlıların Konstantinopolis’i işgaliyle sonlandırılmıştır. Bölüm boyunca takip edilen yöntem, alışkanlıklar ve ortamları etkilediği düşünülen olaylar ve durumlardan örneklerle, tutarlı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Her millet/grup için öncelikle kendi tarihyazıcılıkları referans kabul edilmiştir. Bilgi ediniminde örnek olay ya da durum hakkında birincil kaynaklar öncelenmiştir. Bu kaynakların Türkçe ve İngilizce çevirilerinden yararlanıldığını ifade etmek gerekmektedir. Fikir, yorumlar ya da geniş bir akıştan sonuca gidildiğinde ise modern tarih araştırmalarına başvurulmuştur.

“İkinci Bölüm”deki anlatı, Doğu Akdeniz toplumu ve kültürünü bir bütün olarak somutlaştırmak amacıyla şehirler üzerinden ilerlemektedir. Toplumun yaşam alanlarının oluşmasında başvurulan düzenlemelerdeki benzerliklerden bütüne ilişkin sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır. Bu sonuçlar, saraylar ve himaye ile pekiştirilmiş olup, bölgenin kültürüne “kuşbakışı” yaklaşım içermektedir. Tezin bir sanat tarihi çalışması, daha özelinde el yazmaları resimleri ile ilişkili olması hakkında ilk net vuruşlar da bu bölüm ile başlamaktadır. *Theodore Psalteri* ve *Kitâb fî Ma’rifeti’l-hiyeli’l-hendesiyye*’den birer tasvir, Doğu Akdeniz toplumu ve kültürünün şehir düzenlemeleri temelinde bütünlük oluşturduğunu göstermeleri nedeniyle tercih

edilmiştir. *Kitâbü'l-Haşâyiş* ile Nicholas Myrepsos'un *Dynameron*'undan tercih edilen tasvirler ise bölgedeki kültür geçirgenliği ve sonuçları hakkında ipuçları verdikleri için kullanılmışlardır.

“Üçüncü Bölüm”ün anlatısı, konunun özünü oluşturmaktadır. Doğu Akdeniz’de ilgili yüzyıllar arasında hazırlanan resimli el yazmaları sayıca fazlaysa da konu dahilinde kullanılabilen net örnekler azdır. Bu bağlamda, ilişkilendirmelerden mümkün olduğunca kaçılmak istenmiş, geçirgenlik yalın halde, az sayıda örnek üzerinden değerlendirilmiştir. *Nazianslı Gregor*’un *Homiliası*’ndan bir sahne, Bizanslı ressamın tercihleri ve buna kaynaklık eden arka planı yansıtmaması; *Kitâbü'l-Haşâyiş*’ten bir sahne ise Müslüman nakkaşları, işleri üzerinden tanımlamak için aynı gerekçelerle kullanılmışlardır. *Godelscalc Evangelistary*’den kullanılan bir sahne ise Haçlılar henüz Doğu Akdeniz’e ulaşmadan önce, Avrupalı ressamın tavrını göstermesi yönüyle önemli bulunmuştur.

On bir-on üçüncü yüzyıllar arasında bölgedeki sanatçıların üslûp ve ikonografi arayışları, Müslüman nakkaşlar açısından *Varka ve Gülşah*; Haçlı ressamın açısından ise *Turlu William*’ın *Historie d’Outremeri* ve *Melisende Psalteri*’nden sahnelerle örneklendirilmiştir. Bilhassa Haçlı ressamın ikonografi arayışında kültür geçirgenliğini netleştiren sahneler tercih edilmiştir. Bu geçirgenliğin Avrupa uzantısı olarak ise *Libro de ajedrez*’den paylaşılan bir sahneye yer verilmiştir. “Üçüncü Bölüm”, Doğu Akdeniz’de resimli el yazmalarının gelişiminde katkısı olduğu düşünülen birtakım görüşlerin eleştirisi ile üslûp ve ikonografi ortaklığı bulunmadığı halde düzenlemelerde görülen yakınlıkları temel alan, “açmazlar” ile sonuçlandırılmıştır.

1. BÖLÜM: DOĞU AKDENİZ'DE “SİYASET VE SAVAŞ”

On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla Doğu Akdeniz’de yaşayan toplum birbirinden farklı alışkanlıklara sahip kimselerden oluşan, çok milletli bir yapıdaydı. Dolayısıyla bu yapı, zengin bir kültüre sahipti. Romalılar baskın olmak üzere, Araplar ve Yahudilerin ortamları, kültürün sacayağını oluşturuyordu. Coğrafyada yaşayanlar arasında Ermeniler ve Süryaniler gibi başka milletler de vardı.

Doğu Akdeniz’deki yaşantı geçmişinde Araplar ve Yahudiler, derinlere inen köklerin sahipleriydiler. Bununla birlikte bu iki milletten herhangi biri, yedinci yüzyıla değin bölgeyi kontrol edebilecek kalıcı bir devlet organizasyonu kurabilmiş değildi. Bu özeldeki ihtiyacın karşılanması çoğunlukla Fırat ve Dicle ötesinde, Fars topraklarında yerleşik kimselerin inisiyatifinde kaldı. İlk çağın sonlarında Ahamenişler (İÖ. 550-530), Arşaklılar (İÖ. 247-İS. 224) ve Sâsânîler (224-651) güçlü devlet organizasyonlarıyla bölgenin baskın kültürünü inşa ettiler.

Bu durum doğal bir karşıt yarattı. Doğu Akdeniz’in batı ucunda, toplum ve kültür kurulumu başka normallere dayanan kimseler vardı. Doğunun cazibesinin Grekler ve Romalıların ilgisini çekmesi uzun sürmedi. Makedonyalı Alexandros (336-323)’la birlikte günışığına çıkan bütünlük doğu-batı ideası¹, takip eden birkaç yüzyıl boyunca benimsenip korundu. Böylece önce *diadokh*larla Grekler, sonra Gaius Iulius Caesar (İÖ. 49-44)’la Romalılar Mısır’dan Avrupa’nın merkezine değin uzanan “parçalı bir bütünlük” üzerinde hareket ettiler. Octavianus (İÖ 27-İS 19) sonrasında ise parçalar bütünle kaynaştı ve Romalılar ilk birkaç yüzyıl boyunca, Doğu Akdeniz’in yeni efendileri oldular. Nihayet Dicle’nin doğusu Fars kültür sahası olarak kalırken; Fırat’ın batısında Romalılar, baskın kültürü kendilerince dönüştürmeyi başardılar.

¹ Callisthenes’e atfedilen *Historia Alexandri Magni*’de, İskender’in doğuşu üzerine anlatılan alegorik hikâye dahi, bütünlük doğu-batı ideasının ürünüdür. Hikâyeye göre İskender’in annesi Olmypias’a bir kâhin olarak görünen Firavun ikinci Nectenabos’la macerası, kâhinin şu cümleleriyle biter: “*Invincible and indomitable child. Long may you live, my lady, for you are pregnant with a boy child who shall be your avenger and become world conquering king of the whole civilized universe.*” bkz. Pseudo-Callisthenes. *The Romance of Alexander the Great*. Translated by A. M. Wolohojian, New York & London, 1969, s. 25-29.

Yedinci yüzyılda İslâm'ın doğuşuyla birlikte Araplar, Doğu Akdeniz'de yüzyıllardır süregelen Fars ve Romalı hâkimiyetlerine son verdiler. Bölgenin neredeyse tamamı, takip eden dört yüzyıl boyunca Müslüman Arapların denetiminde kaldı. Onuncu yüzyılda Türkler; on birinci yüzyılda ise Latinler ve Frankların bölgeye ulaşmalarıyla birlikte Doğu Akdeniz'in zengin kültür yapısı genişledi. Farklı alışkanlıklara sahip pek çok milletten insan, on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla değin bölgedeki sıklık içerisinde, kendisine uygun ortamının peşinde koştu. Nitekim bu ortam arayışı, bolca siyaset ve savaşı da beraberinde getiriyordu.

1.1. Yaşamlar

Yukarıdaki tarihi panoramada, birkaç anlam öncelenir. Bunlar alışkanlıklar, ortamlar ve kültürdür. Mantık silsilesi alışkanlıkların ortamları, ortamlarınsa kültürü doğurduğu yönünde kurulmuştur. Milletler alışkanlıkların ve ortamların; toplumsa kültürün sahibidir. Bu bağlamda çalışmada, toplum ve kültür çatısı kurulmadan önce milletlerin alışkanlıkları ve ortamları üzerine düşünülmüştür.

Birinci bölümün “Yaşamlar” başlığı, dört alt başlıktan oluşuyor. Bu alt başlıklar, on bir-on üçüncü yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de varlık gösteren, “Romalılar”, “Araplar ve Türkler”, “Latinler ve Franklar” ile “Yahudiler” olarak belirlenmiştir. Ancak ilk düşünüm alışkanlıklar ve ortamlar üzerine kurulacağı için, on birinci yüzyıla kadar bu milletlerin karakteristikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Sözelimi Romalılar, Doğu Akdeniz'e ulaştıkları imparatorluk döneminden başlanarak, klasik tarihi anlatı tekniği dışında, alışkanlıkları ve ortamlarını özetler olaylar ve durumlarla incelenmiştir. Bu tutum, “Yaşamlar” başlığının diğer alt başlıkları için de geçerlidir.

“Araplar ve Türkler” ile “Latinler ve Franklar” alt başlıklarındaki anlatılar için yedinci yüzyıl, başlangıç sınırı olarak kabul edilmiştir. Arapların Biladüşşâm'a değin ilerlemesi ve bu aynı tarihlerde Roma Kilisesi'yle Frank kralları arasındaki bağın güçlenmeye başlaması, bu sınırın sebeplerini oluşturmaktadır. İlk bakışta kesintiye uğruyor görünse de Romalılar anlatısı, yedinci yüzyıl sonrasındaki olaylar ve durumlarla bu iki başlık altında, ilişkiler çerçevesinde devam ettirilmiştir. Araplar ve

Türkler Romalılara, Latinler ve Franklarsa Araplar ve Türklere karşı baskın güç olmaya başladığında, çalışmanın bakış açısı, takip eden başlığa uygun olarak değiştirilmiştir. Böylece ilk üç başlıkta kronolojik uyum yakalanmaya çalışılmıştır.

“Yaşamlar” başlığının son alt başlığı olan “Yahudiler” için aynı tutum sürdürülmüştür. Bu kimseler, bölgedeki devlet organizasyonları içerisinde farklı inanç sahibi millet olarak kaldıklarından, bu durumun anlaşılmasına öncelik verilmiştir. Alışkanlıkları ve ortamları, bu yol üzere örneklerle pekiştirilmiştir. Orta Çağ boyunca Yahudiler, siyaset ve savaş konusunda çoğunlukla edilgen bir yaşantı sürdürdükleri için, bölgedeki baskın güçlerle kurdukları ilişkileri üzerinden tanımlanmaya çalışılmıştır.

1.1.1. Romalılar

Beş yüzyıla yakın süre ayakta kalan halk meclisleri temelli *patrici-pleb* cumhuriyetinin ardından Romalılar, *senatusun* Octavianus’a *augustus* ve *princeps* unvanlarını vermesiyle başlayan yeni bir idarî sistemle tanıştılar. Politik terminolojiye *principatus* olarak yansıyan ilke ile bu yeni idarî sistem, devlet işlerinde “şanlı ve birinci olan”ın tasarrufunu öngörüyordu. *Principatus* ile amaçlanan, bir bakıma rejimin dinamiklerini zorlayıcı yöntemlerle hükmetme yetkisinin (*imperium*) ele geçirilebildiği olağandışı idarî makamları (*magistratus extraordinarii*) devre dışı bırakmak; bununla birlikte meşruiyetini cumhuriyetin olağan idarî makamlarından (*magistratus ordinarii*) alan otokratik yönetime olur vermektir. Sonuçta Romalılar, meşruiyetini ve hükmetme yetkisini olağan idarî makamlardan alan; ancak ve doğal olarak bu makamların üzerinde konumlandırılan “şanlı ve birinci olan”ı yarattılar.² Böylece Roma’da *imperator* ortaya çıkarken yurttaşlar, yüzyıllardır süregelen

² İÖ. 27’de Octavianus, *senatusa* uzun ve etkili bir konuşma yapmıştı. Senatörlere, “*gücü elinde bulundurmasına rağmen hükmetmek istemediği*”ni belirtip “*hiçbir zaman olağanüstü bir ayrıcalığı kabul etmediği*”ni söyledi ve ekledi: “*it is to you senators, to you who are the best and wisest, that I restore the entire administration of the state. ...and as for the business of the commonwealth, it would be carried on far better by all in common, inasmuch as it would be transacted by many men together instead of being dependent upon some one man.*” Konuşmasının sonuna doğru Octavianus *senatustan* “*onlar için yaptığı her şeyi gözden geçirmelerini ve karşılığını tam olarak kendisine vermelerini*” istedi. Tarihçi Dio, bu konuşmanın sonunda “*senatörlerin monarşi diye yalvardıkları*”nı, bununla birlikte “*otokratik güç*”te uzlaşıldığını yazar, bkz. Dio, Cassius. *Dio’s Roman History*. Translated by Earnest Cary, Vol. 6, Havard UP, London, 1955, s. 209-219. Roma’nın otokrasiye geçişine dair Octavianus’un kendi ifadeleri için, bkz. Augustus. *Ankara Anıtı (Monumentum Ancyranum)*. Çev.: Hamit Dereli, 1999, s. 15-25.

cumhuriyetin kazanımlarını bir süre daha bu yeni idarî sistemin içerisinde tutmayı başardılar. İki yüzyıl boyunca istikrarını sürdürecektir olan bu idarî sistemle gelen ortam, tarih literatüründe *pax romana* yahut *pax augusta* olarak tanımlanır.

Octavianus otokrasisi, idarenin büyük oranda siviliden askere devriyle iki yüzyıl boyunca sınırları güvende tutarak içeride baskın güç olmayı başardı. Otokrasi ile uzlaşan *senatus*, etkinliğini sürdürmekle birlikte siyasi sorumluluğu imparatorun sırtına yükledi ve üçüncü yüzyıl boyunca olan bitenleri izlemekle yetindi. Böylece yaklaşık bir nesil boyunca Romalılar, komutanlarını önce imparator ilan edip, kısa süre sonra öldüren kafası karışık askerlerin sebep olduğu anarşi ortamını tecrübe ettiler.³ İdarî istikrarsızlıkla birlikte *pax romana* iflas etti; imparatorluk mali çöküntüyle sarsıldı.⁴ Romalılar bir kere daha, ancak bu kez tüm organlarıyla köhnemeye yüz tutmuş devletin yeniden yapılandırılması üzerinde düşünmeye başladılar.

Dördüncü yüzyıl dönümünde Romalılar, Octavianus otokrasisi içerisinde süregiden cumhuriyet kalıntılarında işlev yitimini kabul etmek zorunda kaldılar. Buna uygun olarak İmparator Diocletianus (284-305) idarî ve mali sistemlerde birtakım değişikliklerin yolunu tuttu. Yönetimleri üzerindeki tüm tasarrufun *senatusa* ait olduğu eyaletler imparatora bağlandı.⁵ İmparatorun sayıca yüz yirmiyi bulan bu eyaletlere daha kolay nüfuzu için on iki *dioecese* tanımlandı ve yerel idarede *provincia* üstü bir

³ Alexander Severus (222-235)'un Galya seferinde elçilik heyeti göndererek Germenleri etkisizleştirme amacı, askerlerce zayıflık olarak algılanmıştı. Bunun üzerine askerler *Thracialı* Maximinus (235-238)'u imparator ilan ederek Severus'u öldürdüler. Maximinus'un Got kökenli olması ve katı tutumu *senatus* ve halkta öfkeye sebep oldu. Afrika'da patlak veren isyan ve peşi sıra takip eden olaylar Roma'da Krizler Devresi (235-284)'ni başlattı, bkz. Herodian. *Herodian's History*. Translated by J. Hart, London, 1749, s. 261-266, 276-302. Gibbon'a göre bu dönemin özeti şöyledir: “Roma İmparatorluğu *senatonun otoritesi ayaklar altına düştükten sonra, bir karma karışıklık tiyatrosu haline geldi. ...Aleksander Severus'un öldürülmesinden, Maksiminus'un tahta geçmesinden sonra hiçbir hükümdar kendini güvenlikte görmedi. Bir köylü, bir barbar bu yüce, aynı zamanda tehlikeli oruna çıkmaya kendinde cesaret bulabiliyordu.*” bkz. Gibbon, Edward. *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*. Çev.: Asım Baltacıgil, C. 1, BSF Yayınları, İstanbul, 1987, s. 192-193.

⁴ Krizler Devresi boyunca devam eden mali çöküntü ve sebeplerine dair, bkz. Tahiroğlu, Bülent. “Roma Devleti'nin İktisadi Krizleri.” *Journal of Istanbul University Law Faculty*, c. 45/1-4, 2011, s. 688-695.

⁵ Esasen, eyaletlerin statüsüne dair ilk düzenlemelere Octavianus devrinde başlanmıştı. Buna göre *provinciae senatus* ve *provinciae imperii* olarak iki farklı tanım yapıldı, bkz. Demircioğlu, Halil. “Roma Devleti'nin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5, 1967, s. 450. Diocletianus'la birlikte *senatusa* ait eyaletler de imparatorun tasarrufuna geçti, bkz. Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev.: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943, s. 76-77; Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev.: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 30-33.

yapılanmaya gidildi.⁶ Böylece Roma topraklarının idaresinde imparatorun nüfuzu artarken *senatusun* etkisi aynı oranda azalmaya devam etti. Başka bir okunuşla *augustus* unvanı değerlendirirken *princeps* unvanının pek de önemi kalmadı.

Roma İmparatorluğu'nun geleceği açısından daha mühim sonuçlar doğuran bir diğer idarî değişiklik ise toprakların tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar genişlediği düşüncesi sonucu alınan tedbirdir. Pannoniae *dioecese*si ile Moesiae *dioecese*si sınırı, aynı zamanda imparatorluğun batı ve doğu topraklarını birbirinden ayıran sınır kabul edildi. Batı ve doğu topraklarında birer *augustus* ve mirasçı olarak atanacak birer *caesarın* idaresi öngörülüyordu.⁷ Bu durum Roma topraklarını ikiye ayırırken idare, dört müktedirin tasarrufuna bırakıldı. *Senatusun* idare dışına itildiği *tetrarchia* sistemiyle politik ilke de *principatus*tan *dominatusa* kaydı. Diocletianus, sisteminin yaratıcısı olarak kendisine doğu toprakları *augustusluğunu* seçti ve İzmit (Lat. *Nicomedia*)'te ikâmet etti; batı *augustusluğuna* ise Maximianus'u atamıştı. Diocletianus'un doğuda yerleşik kalma kararı, imparatorluk merkezinin batıdan doğuya kaymaya başladığına işaret ederken; bir *augustusun* diğerini atamasıyla imparator kavramı da "kıdem" kazanmış oluyordu.

Romalılar, doğunun merkezîleştirilmesi fikrini Diocletianus sonrasında da canlı tuttular. Bu fikrin pratikteki karşılığı, 330'da imparator Constantinus Magnus (312/324-337)'un *Byzantion*'u, *Novo Roma* adıyla başkent ilan etmesi oldu.⁸ Böylece Latin batıda şekillenen Roma aristokrasisi, devletin ikinci yapılanma arayışında Grek doğuya tutundu.

⁶ Diocletianus'un idarî değişiklikleri sonrasında, takribi dördüncü yüzyıl başlarına tarihlenen *Notitia Dignitatum*'dan anlaşıldığı kadarıyla imparatorluğun doğusu için Macedoniae, Thracia, Asia, Pontica, Orientis, Aegypti ve Pannoniae olarak yedi *dioecese* tanımlanmış; bunlardan ilk dördü için ayrıca *vicarius* atanmıştı, bkz. *Notitia Dignitatum or Register of Dignitaries*. Edited by William Fairley, The Department of History of the University of Pennsylvania, Philadelphia, 1899, s. 4.

⁷ 286'da Diocletianus, Maximianus (286-305/306-310)'u *augustus* ilan etti ve Constantius (305-06) ile Galerius (305-311)'u *caesar* olarak atadı. 305'te Diocletianus ve Maximianus görevden çekilirken *imperium*, *caesarlar* Constantius ile Galerius arasında doğu ve batı olmak üzere paylaştırılmıştı. Aynı anda bu iki "yeni" *augustus*a, "yeni" *caesarlar* da atandı, bkz. Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae: Roma Tarihinin Özeti*. Çev.: Çiğdem Menzilioğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 243, 249-255.

⁸ Zosimus şehrin kuruluşunu ve gelişimini detaylıca anlatır, bkz. Zosimus. *The History of Count Zosimus*. London, 1814, s. 52-55.

İdarede yaşanan istikrarsızlıkla askerî, hukukî, mali sistemlerin çöküşü ve bağımlı olarak ortaya çıkan sosyal çalkantının kontrol altına alınması sonrasında Romalılar, gölgede kalmış başka bir sorunla yüzleşmek durumunda kaldılar. Sorun, dinî demografinin hızlıca değişiyor olduğu gerçeğiydi. İçte ve dışta yaşanan tüm olumsuzlukların gölgesinde yurttaşlar arasında Hristiyanlığın yayılması ve tutunması kolaylaşmıştı.⁹ Nihayet *imperum*u elinde tutanlar, bu potansiyel gücün kontrolü yahut harekete geçirilmesi gibi “yeni” alanlara yöneldiler.¹⁰ Taht ortağı Licinius (309-324)’la birlikte Constantinus Magnus’un bu yöndeki ilk ciddi icraatı, Romalıların inanç özgürlüğünü idarenin garantisi altına alan *Edictum Mediolanense* (313)’ydi.¹¹ Böylece Hristiyan Romalılar, *pax romana* sonrasında şiddeti ivmelenen tahkikattan kurtuldular. Peşine, bizatihi Constantinus Magnus’un emriyle Birinci İznik (Lat. *Nicaea*) Konsili (325)’nde, kristoloji başta olmak üzere birtakım itikadî sorunların tartışılması amacıyla toplandı.¹²

⁹ Galerius’un *caesarı* olup, onun ölümüne yakın doğuda kendisini *augustus* ilan eden Maximinus Daia (310-312)’nin tavrı, Hristiyanlığın nasıl Roma topraklarında yayılıp tutunduğuna dair açıklayıcı örneklerden biridir. Eusebios, Tyre kentine dikilen ve yurttaşlardan Roma’nın kadim tanrılarına itaati talep eden Maximinus yazıtıyla Hristiyanlara zulüm ve kurtuluşun bir arada geldiği görüşündedir. Şikayetini, *Matta İncili*’ne nazire “*ellerinden gelirse, seçilmiş olanları bile sapturacaklar*” ayetiyle dile getirdikten sonra, yazıtın peşi sıra gelen kıtlık ve veba ortamının kurtuluşu müjdelediğini şu sözlerle ifade eder: “*Çoğu insan onlarla ilgilenmezken, Hristiyanlar ihtiyacı olan insanlarla ilgilenemeye devam ettiler. Ayrıca ölüleri de gömüyorlardı. Yaşanan kıtlıktan ötürü bir yerde toplanmış insanlara ekmek dağıttılar. Böylece bu insanlar arasında tanrımız ve Hristiyanlar ün kazanmış oldular.*” bkz. Eusebios. *Kilise Tarihi*. Çev.: Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 235-238.

¹⁰ Sözelimi, Afrika’da *Donatistes*lerin şiddet içerikli uygulamalarına son vermeleri gerektiği üzerine Constantinus Magnus’un bu kimselere yazdığı mektuplar “kontrolü sağlama” amacına yönelik bir girişimken; olayların devam etmesi sonrası Roma episkoposu Sylvestre (314-335)’yi görevlendirerek Arles’te bir konsilin toplanması ve durumu karara bağlanması yönünde attığı adımlar “harekete geçirme” amacını karşılar örnektir. İlgili olaylar için bkz. Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi: İznik’ten II. Vatikan’a*. Çev.: Mehmet Aydın, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 4-5. İmparatorun kiliseler arası anlaşmazlıkları gidermek üzere yazdığı mektuplardan Eusebios da bahseder, bkz. Eusebios, *a.g.e.*, s. 262-265.

¹¹ Metin için bkz. Thatcher, Oliver J., editor. “Edict of Milan, 313 A.D.” *The Library of Original Sources*, vol. 4, University Research Extension Co., Wisconsin, 1907, s. 19-20. Ayrıca bkz. Eusebios, *a.g.e.*, s. 261-262.

¹² Roma idaresi ile Hristiyanlığın uzlaşımın hangi beklentiler ve şartlarla gerçekleştiğini örnekler nitelikte, Sozomenos’un konsil atmosferini betimi ilginçtir: “*On his entrance, the emperor passed through to the head of the council, and seated himself on the throne which had been prepared for him, and then metioned to the members of the synod to be seated; for seats had been arranged on either side along the walls of the palace, which was a very large and beautiful edifice. After they were seated, Eusebius Pamphilus arose and delivered an oration in honour of the emperor, returning thanks to God on his account.*” bkz. Sozomon. *The Ecclesiastical History of Sazomen: Comprising a History of the Church From A.D. 324 to A.D. 440*. Translated by Edward Walwod, London, 1855, s. 39-48 (*History of the Church by Sozomen and Philostorgius* adlı kitabın içinde). Ayrıca bkz. Dvornik. *a.g.e.*, s. 5-9.

Roma aristokrasisinin Grek doğuya taşınması ve Hıristiyanlıkla uzlaşımın ardından Diocletianus'la başlayan devletin yeniden yapılandırılmasında son aşama, imparator Theodosius (379-395)'un tasarrufları oldu. Edirne (Lat. *Hadrianapolis*)'de yaşanan yıkımın¹³ ardından istilacıların askerî gücü karşısında durabilecek bir orduya sahip olunmadığı nihayet anlaşılmıştı. Bunun üzerine Romalılar çözümü, istilacıları Tuna (Lat. *Danubius*) nehri kıyısında iskân ve savaşçılarını Roma ordusuna kabul etmekte aradılar. Pannoniae *dioecese*si ve Thraciae *dioecese*sinde iskân edilen Gotlarla yapılan anlaşmanın statüsü *foedus iniquum*du ve böylece Roma, istilacılarla *foederati* ilişkisi kuruyordu.¹⁴ Bir diğer önemli gelişme ise Hıristiyanlığın devletin resmî dini olarak ilan edilmesi ve çoktanrıçılığın yasaklanması oldu.¹⁵ Theodosius'un Roma İmparatorluğu'nu oğulları Honorius (393/395-423) ve Arcadius (383/395-408) arasında paylaştıran vasiyetiyle birlikte, Diocletianus'la başlayan bölünme fikri de pratikteki nihaî karşılığını buluyordu.

476'da batı *augustus*luğu tarihe karıştı.¹⁶ Doğuda ise devletin ikinci yapılanma arayışı olumlu sonuç verdi. Grek kültür sahası içerisinde, yürütmenin mutlak ve tek imparatorun tasarrufuna bırakıldığı idarî sistemle Roma'da, tektanrıcılık dinamiği devletin merkezine taşındı. *Optimates-populares* çekişmesiyle başlayan cumhuriyeti tasfiye süreci boyunca yurttaşlar, “ikinci” Roma'yı, ilkinin aristokrasi ve bürokrasi geleneğini koruyarak Hıristiyan bir monarşiye dönüştürdüler. Bununla birlikte “Romalı alışkanlıkları” benzeri bir kırılıma uğramadı. Başlangıcı üzerinden yüzyıllar geçmiş olsa da *senatusun optimates-populares* çekişmesi, *Circus Maximus Constantinopolitanus*'un *venetoi-prasinoi* rekabetinde yeniden vücut buldu. *Venetoi*

¹³ Muharebenin sonunda doğu *augustus* Valens (364-378)'in cesedi dahi bulunamamıştı. “*All the Goths united, namely, Theruingi under command of King Fritigern, and Greuthungi led by Alatheus and Saphrax, and engaged with the Romans in the open, routed their cavalry, and put to flight the infantry, thus left unprotected and crowded together, with enormous losses; Valens was killed, but his body could not be found*” bkz. Ammianus Marcellinus. *History: Book 27-31: Excerpta Valensiana*. Translated by John C. Rolfe, vol. 3, Harvard UP, London, 1939, s. 463-473.

¹⁴ bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 108; Ostragorsky, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁵ Metin için bkz. Thatcher, Oliver J., editor. “Enactments From the Codex Theodosianus.” *The Library of Original Sources*, vol. 4, University Research Extension Co., Wisconsin, 1907, s. 69-71.

¹⁶ Beşinci yüzyılda batıda Latince konuşan Romalıların hâkimiyeti tamamen zayıfladı ve 476'da Germanler, kukla imparatorların meşruiyetinden istifade etme politikasından vazgeçtiler. Komutanları Odoacer (476-94), son batı *augustus* Romulus (475-76)'u tahttan indirdi. Roma imparatorluk sembollerini bir heyetle doğu *augustus* Zeno (474-75/476-91)'ya gönderdi ve bağlılığını bildirdi. Karşılığında *patrician* unvanıyla, İtalya'nın tüm eyaletlerine tek ve mutlak yetkili (*magister militum per Italiam*) olarak atandı, bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 132-133; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 57-58.

aristokratların, *prasinoi* ise halkın desteklediği atlı araba yarışı kulüpleriydi ve Romalılar bu kulüplerin flamaları gölgesinde kendilerini ifade etmeye başladılar. 532’de patlak veren Nika Ayaklanması Romalıların, tam olarak bu çeşit ifadelerinin bir tezahürüdür.

Tarihçi Malalas ayaklanmayı, *venetoi* ve *prasinoi* taraftarlarından sorun çıkarıcıların yargılanması ve içlerinden yedisinin cinayetten suçlu bulunması; nihayet her iki gruptan da birer kişinin darağacına gönderilmesi sonucu genişleyen protesto olarak anlatır. İsyancıları ise “*birbirlerine kötülüğü fısıldayan ve diğerini kötülüğe teşvik eden şeytanlar*” olarak tanımlar. Kalabalığın kılıçtan geçirilmesi ise ona göre imparatorun “*zafer*”idir.¹⁷ Oysa bir diğer tarihçi Prokopius ayaklanmanın başka bir sonucu olduğu görüşündedir. Ona göre imparator Iustinianos (527-565)’un taraflı tutumuyla kulüpler arası gerilim artar; böylece sosyal hayatta güvenlik zafiyetleri de zirveye ulaşır. Bu tutumun sonucuysa henüz başlangıcından bellidir. Nitekim bu güvensizliğin önünü almak için atılan ilk ve tek “*göstermelik*” adım ayaklanmayı fiilen başlatır. Ancak bu ayaklanmadan yine, en fazla imparator nemalanır; “*servetine servet katar.*”¹⁸

Malalas ve Prokopius’un sebepleri ve sonuçlarıyla Nika Ayaklanması’nı değerlendirirken farklı görüşte olmaları, imparator Iustinianos’un şahsiyeti ve tercihleri düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Iustinianos’un, öncülü ve amcası¹⁹ olan Iustinos (518-527) idareye dolaylı olarak yeni bir anlayış getirmişti. Altıncı yüzyılın başlarına kadar neredeyse tamamı aristokrat kimselerce yürütülen imparatorluk makamı, Iustinos’la birlikte taşra geleneğiyle tanıştı. Trakya köylüsü bir ümmî olan Iustinos²⁰ önce askerî sonra idarî teşkilâtta yükselerek imparatorluk tahtına oturdu. Bu kimlik, ardılı Iustinianos’ta da açığa çıktı. Sözelimi o, *senatusun* muhalefetine ve eş seçimindeki teamüllere rağmen mim oyuncusu ve kötü şöhretli Teodora ile evlendi.²¹ Bürokrasiyi yönlendirmedeki beceriksizlik Nika Ayaklanması’nın genişleyerek

¹⁷ bkz. Malalas, John. *The Chronicle of John Malalas*. Translated by Elizabeth Jeffreys and etc., Australian Association of Byzantine Studies, Melbourne, 1986, s. 275-281.

¹⁸ bkz. Prokopius. *Bizans’ın Gizli Tarihi*. Çev.: Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001, s. 60-65, 120.

¹⁹ bkz. Prokopius, *a.g.e.*, s. 58; Malalas, *a.g.e.*, s. 242-43.

²⁰ bkz. Prokopius, *a.g.e.*, 57-59.

²¹ bkz. Prokopius, *a.g.e.*, s. 75.

şiddetlenmesine sebep olmuştu. Sâsânîlerle yapılan barış anlaşmasının çok kısa sürede üç kere yenilenmesi; üstelik her seferinde ödenmesi şarta bağlanan vergi miktarının sürekli artması²² ümmî-köylü geleneğin diplomatik düşünce eksikliğinin tezahürüydü. Öte yandan imparator, isyan öncesinde yayımlanan *Codex Iustinianos* ile ipuçlarını verdiği Romalı alışkanlıklarına da sahipti. İsyân sonrasında da bir Romalıya yakışır halde, yaşamın rutini içerisine sıkıştırılmış hukukî meşruiyetin peşinde koştuğunu göstermekten geri durmadı.

İmparator Iustinianos, on kişiden oluşan bir komisyonu hukukî düzenleme konusunda yetkilendirdi ve önce, 529'da Roma imparatorlarının emirnamelerini barındıran *Codex Iustinianos* yayımlandı. Sonra bunu, 533'te eski hukukçuların eserlerinin derlendiği *Digesta*, hemen peşine ise temel hukukî anlayışı açıklayan *Institutiones* takip etti. Iustinianos'un ölümünün ardından devrinde çıkarılan emirnameler *Novellae Leges* adıyla bu külliyata eklendi.²³ Çok sonraları bu yekûn *Corpus Iuris Civilis* adıyla anılmaya başlanacaktı. Hukukçu Nadi Günal, Roma Hukuku'ndan *Corpus Iuris Civilis*'e farklılık arz eden unsurları, stoacı temelin Hıristiyanlıkla bütünleşmesi şeklinde özetler. Devamla, “onurlu yaşamak, başkasına zarar vermemek ve herkese kendi hakkını vermek” düsturuyula özel hukuk alanında getirilen yeniliklerin *ius naturale*, *ius gentium* ve *ius civile* olduğunu belirterek, düzenlemenin günümüz anlayışına yakınlığı üzerinde durur.²⁴ Bir diğer hukukçu Belgin Erdoğan ise hukukî düzenlemelerin sonraki süreçte nüfuz ettiği kurum ve kişiler üzerine birtakım bilgiler verir. Ona göre bu düzenlemeler, on birinci yüzyılda kurulan Bologna Hukuk Fakültesi (Lat. *Alma Mater Studiorum*)'nin temel dayanağıdır. 1345'te Osmanlı tebaası

²² bkz. Dignas, Beate, and Engelbert Winter. *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge UP, New York, 2007, s. 38-42. Ayrıca bkz. Vasiliev, a.g.e., s. 176-177; Ostrogorsky, a.g.e., s. 66.

²³ Tarihçi Downey'nin, Iustinianos devri hukukî düzenlemelerinin sebep ve sonucuna dair yorumları ilginçtir: “As the empire had developed into an absolute monarchy, the people had ceased to be the source of the law, which had once been made in the representative assemblies, later in the Senate. The emperor had ultimately become the only source of legislation, as well as the final place of appeal. ...The new legislation both maintained the essential character of classical Roman law and adapted it where necessary to the changing needs of the society it had to serve.” bkz. Downey, Glanville. *Constantinople in the Age of Justinian*. University of OP, Norman, 1960, s. 68-77.

²⁴ Günal bu yeniliklerin devlet otoritesine bağlı şeyler olduğuna dikkati çeker. Bundan başka günümüz kavramıyla “tüzel kişilik” düzenlemesinin ilk örneğine erişilebileceğini de vurgular. Bu bakıma Iustinianos devri hukukî düzenlemelerinin, idarenin sağlığı açısından gereklilik arz ettiği gerekçesiyle yapıldığı fikri ağır basar, bkz. Günal, Nadi. “Roma Hukukunun Temel Kriterleri, Kavram ve Kurumları.” *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 49: Romalılar I, İstanbul, 2009, s. 22-24.

Rumların hukukî gözetimi için Harmenopoulos (ö. 1385)'un yazdığı *Hexabiblos*'un kaynağı *Corpus Iuris Civilis*'tir.²⁵

Nika Ayaklanması'nın etkisi ile hukukî düzenlemeler hızlanırken imparator Iustinianos'un bu aşırılığa karşı ikinci tepkisi *Megale Ecclesia* oldu. İsyancıların yakıp yıktığı *Sophia* Kilisesi'nin yerine imparator, *Trallesli Anthemios* ve *Miletoslu Isidoros*'un mimarlığında görkemli bir mabet inşa etti. Prokopius'a göre:

*“İbadete gelen herhangi biri, yapının böylesine muazzam bir hale dönüştürülmesinde insan gücü ve becerisi değil de tanrının etkisi bulunduğunu derhal idrak edecek”*ti.²⁶

Iustinianos anadili Latince olan son Roma imparatoruydu. Öncüllerinin aksine *Megale Ecclesia*'nın banisi olarak Roma idaresinin dinî tasarrufundaki tereddüdü ortadan kaldırdı.²⁷ Putperest *Akidimia*'yı kapatıp, bilginleri kovdu;²⁸ Konstantinopolis Hukuk Okulu'nun açılış konuşmasını yaptı.²⁹ Romalıları, imparatorluğun merkezî coğrafyasından başka Kuzey Afrika, İtalya ve İspanya'da cereyan eden savaşlarla³⁰ *renovatio imperii* idealine son kez inandıran da o oldu.³¹

²⁵ bkz. Erdoğan, Belgin. “Roma Hukuku.” *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 49: Romalılar I, İstanbul, 2009, s. 35-37.

²⁶ Şöyle devam ediyor: “...his mind is lifted up toward God, and exalted, feeling that He cannot be far away, but must especially love to dwell in this place which He has chosen.” bkz. Procopius, *On Buildings*. Translated by H. B. Dewing and Glanville Downey, Harvard UP, Cambridge, 1940, s. 27.

²⁷ Esasen Iustinianos'tan önce de *rex et sacerdos* ya da *archiereus* sıfatlarıyla takdim edilen imparatorlar vardı, bkz. Geanakoplos, Deno J. “Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of the Problem of Caesaropapism.” *Church History*, vol. 34-4, 1965, s. 392. Ancak bunlar bir bakıma, Gratianus'un reddettiği *Pontifex Maximus* unvanının Hristiyanlığın normalleriyle dönüştürülmüş halleriydi. Oysa altıncı yüzyılda Vasiliev'e göre: “*Ruhbaniyeti himaye etmek, yeni kilise ve yeni manastırlar inşa ettirmek ve bunlara hususi imtiyazlar bahşetmek suretiyle, kiliseye karşı lütüfkâr bir tavır takındı. ...Justinian'ın fikrine göre devlet reisi ...şahsında cismanî ve ruhanî kuvveti tam olarak birleştirmeli idi*” bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 189; Ostrogorsky'e göre ise: “*Hristiyan kilisesi Iustinianos'un kişiliğinde sadece gayretli bir hami değil, aynı zamanda efendisini buldu. ...Papa ve patrikleri hizmetkârları sayıyor ve onlara buna göre muamelede bulunuyordu*” bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 71. Ayrıca bkz. Moss, H. St. L. B., *The Birth of the Middle Ages 395-814*. Oxford University Press, London, 1935, s. 112-113.

²⁸ “...and also because they were forbidden by law to take part in public life with impunity owing to the fact that they did not conform to the established religion, they left immediately and set off for a strange land whose ways were completely foreign to their own, determined to make their homes there.” bkz. Agathias. *The Histories*. Translated by Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1975, s. 65.

²⁹ Metin için bkz. Pugsley, David. “Justinian's Welcome to the Constantinople Law School.” *Fundamina*, vol. 24-1, 2018, s. 57-60.

³⁰ bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 171-181; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 64-65.

³¹ Vasiliev, Iustinianos devrini, fetih politikası üzerinden yorumlar ve Roma İmparatorluğu'nda kadim geleneğe bağlı yeni bir anlayış yerleştirme uğraşı olarak değerlendirir. Ostrogorsky ise bu aynı devri

Batı *augustus*luğu tarihe karıştıktan sonra Germanler, Roma mirasını pek çok kabile üzerinden paylaşırken yedinci yüzyıla doğru Avarlar ve Slavlar, Thraciae, Macedoniae ve Pannoniae *dioecese*si boyunca uzanan topraklarda hâkimiyet arayışına girişmişlerdi. Böylece Romalıların batıya çıkışı kapandığı gibi uzun ve yorucu mücadelelerle zayıflayan devlet otoritesi, doğu topraklarını Sâsânî imparatoru ikinci Hüsrev (590-628)'e karşı savunmakta güçlük çekti. Bu güçlüğü ilk tecrübe eden imparator Herakleios (610-641) oldu. 611'de Antakya (Lat. *Antiochia*)'nın düşmesi ile başlayan Sâsânî taarruzu, Romalıların maneviyatında derin bir yara açtı. 614'te Yerusâlim (Lat. *Hierosolyma* ya da *Ierusalem*)'e giren Sâsânîler, şehri yağmalamaktan başka *Ecclesia Sancti Sepulchri*'yi de ateşe verdiler. Üzerine *titulus crucis*in çakılı olduğu *kutsal haç*la birlikte pek çok değerli eşyayı beraberlerinde Ktesifon'a (Far. *Tizfun*) götürdüler.³²

İmparator Herakleios, Boğaziçi (Lat. *Bosphorus*) kıyılarına değin ulaşan Sâsânî taarruzunu kırmak için, bir bakıma örfî idare olarak yorumlanabilecek tedbirlere başvurdu. Eyaletlerde, idare ve orduyu iç içe geçirerek yeni bir düzen tesis etti. Roma toprağı *themalara* bölündü ve düzen oturdukça hem sivil hem de askerî tasarruf *strategos*ların elinde toplandı. Henüz Herakleios devrinde eski Asiana *dioecese*si boyunca yayılan Opsikon ve Anatolikon *themaları* dışında, doğu topraklarının güvenliği için de Armeniakon *theması* kurulmuştu.³³ Böylece karşı taarruza geçebilen Romalılar, 627'de Sâsânîlerden, önce işgal edilen toprakları ve sonra *kutsal haç*ı geri alarak ait olduğu yere götürdüler.³⁴ Bu olaydan sonra Herakleios'la birlikte Roma imparatoru, Grek doğuda *autokrator* olarak değil, *basileus* olarak kabul görmeye başladı. Grek kültür sahası içerisinde şekillenen "ikinci" Roma'nın resmî dili Latineden Grekçeye dönüştü.³⁵ Romalılar artık, Latin batının uzağında ve hemen her

yeni bir başlangıçtan ziyade kaybolan devrenin sonu olarak görür, krş. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 169; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 72. Ayrıca bkz. Moss, *a.g.e.*, s. 95-96.

³² bkz. Nikephoros, Patriarch of Constantinople. *Short History*. Translated by Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1990, s 45-57. Ayrıca bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 248-249; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 88.

³³ Tarihçi Lemerle, *thema* düzeninin yaratılmasında ilham kaynağını, şüphe unsuru bırakarak "*Pers ülkesi*" olarak verir, bkz. Lemerle, Paul. *Bizans Tarihi*. Çev.: Galip Üstün, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 77. Ostrogorsky ise bu fikre itiraz ederek *limes* bölgesi ve askerlerinden (*limitanei*) ilhamla *thema* düzeni kurulduğunu belirtir, bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 89-91.

³⁴ bkz. Nikephoros, *a.g.e.*, s. 63-67. Ayrıca bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 252; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 94-97.

³⁵ bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 253-254; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 99-100.

unsuru Grek doğuya özgü bir devletin sahibiydiler. On altıncı yüzyıl sonrasında tarihçiler bu kimselere Bizanslı, devletlerine de Bizans diyeceklerdi.

1.1.2. Araplar ve Türkler

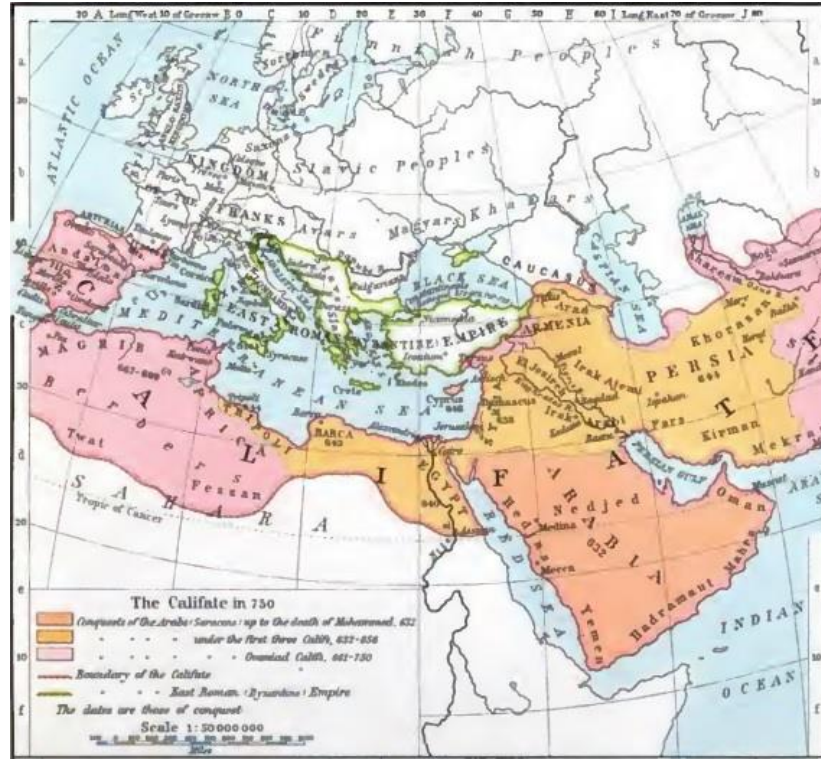
Yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde İslâm'ı kabulleri sonrası Hicaz bölgesi Arapları, henüz Muhammed peygamber (ö. 632) hayattayken bu yeni inancı Arabistan'ın tamamına yaymayı başardılar. *Hulefâ-yi Râşidîn* devri (632-661) ile Arabistan'ın dışına taşan İslâm, Bizanslılar ve Sâsânîlerle tutuşulan savaşların³⁶ sonunda batıda Kuzey Afrika kıyıları, doğuda Orta Asya stepleri ve kuzeyde Doğu Anadolu dağlarına değin genişledi. Sâsânî İmparatorluğu (226-651) tarihe karışırken Bizans İmparatorluğu, Aegypti *dioecese*si ve Orientis *dioecese*si topraklarının neredeyse tamamını kaybetti. Böylece Müslüman Araplar, bu geniş coğrafyada kurulu Bizans ve Sâsânî şehirlerinin yeni sahipleri oldular (bkz. 1. Harita).

Bizanslılarla kıyaslandığında Sâsânî coğrafyası üzerinde yaşayan halklar için İslâm orduları karşısında kaybedilen savaşların bedeli daha ağırdı. Mısır, Filistin (Yun. *Palaistine*) ve Bilâdüşşâm (Yun. *Syrioi*) gibi bölgelerde yaşayan Hıristiyanların, kaybedilen savaşlar sonucunda Bizans İmparatorluğu sınırları içerisine çekilme imkânı varken; Mecûsiler için Nihâvend Savaşı (642) sonrasında güvenli sınırlar tamamıyla ortadan kalktı. Sonuçta, İslâm'ın sınırları kısa sürede Mâverâünnehir ve Sind'e değin genişlediğinde ihtidâ etmeyen Mecûsiler, evvelce *zimmî* olarak tanımlanmalarının³⁷ yükümlülüğü altında İslâm toplumu içerisinde yaşamaya başladılar.³⁸

³⁶ Bunlardan Yermük (Lat. *Hieromyax*) Savaşı, Bizanslıların bölge dışına itilmesi, Nihâvend Savaşı ise Sâsânîlerin sonunu getirmesi dolayısıyla önemlidir. Bu savaşlar için bkz. Nikephoros, *a.g.e.*, s. 71; Theophanes, the Confessor. *The Chronicle of Theophanes*. Translated by Harry Turtledove, University of PP, Philadelphia, 1982, s. 38-39; İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*. Çev.: Beşir Eryaysoy, Ahmet Ağırakça, Red.: Mertol Tulum, C. 2, 3, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986, s. 376-380, 15-20; İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. Çev.: Mehmet Keskin, C. 7, Çağrı Yayınları, İstanbul, s. 12-30, 176-185.

³⁷ *Zimmî*ler, İslâm sınırları içerisinde din değiştirmeden yaşamak isteyen, karşılığında *cizye* vermek zorunda olan kitap ehli kimselerdi. Yahudiler ve Hıristiyanlardan başka Mecûsiler de *zimmî* sayılmıştı. Detaylı bilgi için, bkz. Mâverîdî, Ebû'l-Hasan. *El-Ahkâmü's-Sultâniyye (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*. Çev.: Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 159-162.

³⁸ Mesudî, onuncu yüzyıl itibarıyla Fars bölgesinde Nesâ, Beydâ, Sabur (Bishapur?) ve Cûr (Gûr-Firuzabâd?) şehirlerindeki ile İştahr şehrindeki ateşgedeler hakkında bilgi verdikten sonra "Irak, Fars, Kirman, Horasân, Taberistan, el-Cibâl, Azerbaycan, er-Ran'da Mecûsilerin kutsal saydıkları ateş

1. Harita. Shepherd, *Historical Atlas*, s. 53.

Bilâdüşşâm'da İslâm hâkimiyeti Yermük Savaşı (635-636)'nda Bizans ordusunun mağlup edilmesinden sonra başladı. İlerleyen süreçte Dımaşk (Lat. *Damascus*), Emevî ailesinin İslâm toplumunda asırlar boyu tartışılmalı bir dizi olay³⁹ sonucunda hilâfeti ele geçirmesiyle birlikte halife Muâviye bin Süfyân (661-680) tarafından İslâm topraklarının başşehri ilan edildi. Şehir, Bizans mimari dokusu bozulmadan, hatta bu doku İslâmî öğelerle bütünleştirilerek yüzyıla yakın süre korundu. Bu süre boyunca *Mağrip*'ten *Maşrik*'a, İslâm toplumunun gözdesi oldu.

tapınakları çoktur" diye yazar, bkz. Mesudî. *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Çev.: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 199-201, 205-209.

³⁹ Emevî ailesinin hilâfet müessesesi üzerindeki meşruiyeti başından itibaren tartışmalıydı. İslâm peygamberinin ölümüyle birlikte imamet hususunda çıkan *fitne* için, bkz. Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn)*. Çev.: Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 27-32; eş-Şehristânî. *Dinler ve Mezhepler Tarihi (el-Milel ve'n-Nihal)*. Çev.: Muharrem Tan, Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 24. Hulefâ-yi Râşidîn'den Osman b. Affân (ö 656)'ın öldürülmesi üzerine *fitne* güçlendi ve tarihî öz olarak ilerleyen süreçte gerçekleşen kanlı çatışmaların seyrini belirledi. İslâm orduları arasındaki iki karşılaşma; Cemel Vak'ası ve Sıffin Muharebesi bu çatışmalara yeter örnekler olup tarihçilerinin çeşitli rivayetler eşliğinde üzerlerinde uzun uzadıya durduğu iki konudur, bkz. Tabarî. *The History of al-Tabarî*. Translated by Adrian Brockett, G. R. Hawting, vol. 16, 17, State University of New York Press, Albany, 1989, s. 122-127, 31-78; İbnü'l-Esîr. *a.g.e.*, C. 3, s. 246-260, 299-320; İbn Kesîr. *a.g.e.*, C. 7, s. 388-395, 422-439.

Sekizinci asrın ortasında hilâfetin Emevîlerden Abbâsîlere geçişiyle,⁴⁰ *Mağrip* ve *Maşrik*'in idarî merkezleri de birbirinden ayrıldı. Emevî halifesi Hişâm bin Abdülmelik (724-743)'in torunu Abdurrahman bin Muâviye (ö. 788), İber Yarımadası'na geçerek Endülüs'te idareyi ele aldı ve 756'da bağımsızlığını ilan etti. Endülüs'ün bağımsızlığını takiben, *Mağrip*'te Abbâsî otoritesi günbegün zayıfladı. İhtilâl sonrası merkezî İslâm coğrafyasında baş gösteren karışıklıklar ve Bizans ile girişilen uzun süreli savaşların etkisiyle Abbâsî Halifeliği, hâkimiyetini Endülüs'e değin genişletemedi ve zamanla *Maşrik* sınırlarına çekilmek durumunda kaldı.

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr devri (754-775)'nde Maşrik sınırlarının merkezi için arayış başladı. Nihayet İslâm topraklarının merkezi Bilâdüşşâm'dan Sevâdü'l-ayn'a taşındı. Böylece başşehir payesi Dımaşk'tan alınarak, Sâsânî kültür sahası içerisinde inşa edilen Bağdat (Medînetüsselâm)'a verildi.⁴¹ Üstelik şehrin mimarî dokusunda, Sâsânî Devleti kurucusu Erdeşîr (224-242)'in Fars bölgesinde kurduğu Gûr şehrinin izleri vardı. Buna göre Bağdat yuvarlak plana oturtulmuş; dört yöne açılan Dımaşk, Kûfe, Basra ve Horasân kapılarını takiben merkezde kesişen yollar ile ışınsal simetri esasına göre düzenlenmişti. Başşehirin doğuya taşınması ve Sâsânî şehirciliğinin uzantısı olarak inşa edilmesi bir yanıyla Abbâsîlerin diyeti oldu. Çünkü Emevî idaresi devrilirken ihtilâlin saflarında çok sayıda *mevâlî* de hazır bulunmuştu.⁴² Halifeliğin

⁴⁰ İhtilâl, İbrahim bin Muhammed'in Emevî idaresince tutuklanıp hapsedilmesine rağmen kardeşi Ebû'l-Abbâs Abdullah (750-754)'in imamlığında sonuçlandırıldı. Esasen ihtilâlin gelişiminde hiçbir katkısı olmayan Ebû'l-Abbâs'a Kûfe'de *bey'at* edildi. Son Emevî halifesi Mervan bin Muhammed (744-750)'in Mısır'da, *Bûsîr* şehrinde bir kilisede yakalanıp öldürülmesinden sonra Abbâsîler'in zaferi kesinlik kazandı. Süreç için bkz. Tabarî, *a.g.e.*, Translated by John Alden Williams, C. 27, s. 152-154, 166-174; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Çev.: Yunus Apaydın, Red.: Mertol Tulum, C. 5, s. 303, 337-347; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 63-64, 73-84.

⁴¹ Bağdat'ın kuruluşu ve yapısı için, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 463-464; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 10, s. 165-171.

⁴² İslâm tarihi incelemelerinde *mevâlî*'nin durumu genellikle, Emevî idaresinin *haraç* ve *cizyeye* yaklaşımı çerçevesinde açıklanır. Wellhausen İslâm topraklarında vergi sistemini Emevî halifesi Ömer bin Abdülaziz'in *mevâlî* üzerinden cizyeyi kaldırma uğraşı ekseninde genişçe değerlendirir. *Cihad* anlayışının hazinedeki ekonomik karşılığının, fethedilen topraklardaki yerleşik hayatın ekonomik dinamikleri içerisinde sürekli olarak çıkarılamayacağına anlaşıldığına işaret eder. Halifenin kısa süren ömrünün ve vergi sistemi reformunun çıkardığı karışıklıkların ihtilâl sebeplerini güçlendirdiği üzerinde durur, bkz. Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. Çev.: Fikret Işıltan, AÜİF Yayınları, Ankara, 1963, s. 132-147. Brockelmann duruma benzer şekilde yaklaşır ancak daha kısa bir değerlendirmede bulunur. O, Ömer bin Abdülaziz'in *mevâlî*'nin üzerinden *cizyeyi* kaldırma uğraşını sosyo-politik ve sosyo-ekonomik bir yapılanma olarak görür. Hişâm bin Abdülmelik devri vergi politikasının ise Horasân'da, Abbâsî propagandasına zemin hazırladığı görüşündedir, bkz. Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*. Çev.: Neşet Çağatay, AÜİF Yayınları, Ankara, 1964, s. 83-84, 89. Mantran da Wellhausen ve Brockelmann ile benzer düşünceleri paylaşır. Yalnız o, Emevîlerin *mevâlî* gibi Şiîleri de incittiğinden söz edip, bu iki grubun birbirine yakınlaşmasını da sonuca yansıtır, bkz.

yönetimini devraldığı Sâsânî toplumu, Abbâsî ihtilâliyle birlikte yeniden vücuda gelmişse de Müslüman idarecilerin bu kimselere dair görüşlerinde şüphe, daimî unsur olarak kaldı.

Halife Hârûnürreşîd (786-809) ile veziri Yahya bin Hâlid bin Bermek (ö. 805) arasında, Ktesifon'daki Kısra sarayının yıkımı hakkında gelişen diyalog ilginç bir örnektir. Yahya bin Hâlid'in hapiste olduğu⁴³ esnada cereyan eden olay için Hârûnürreşîd, haber göndererek vezirinin fikrinin ne olduğunu sorar. Yahya'nın cevabı sarayın yıkılmaması gerektiği yönünde olur. Bunun üzerine Hârûnürreşîd'in,

“Ruhunda hâlâ Mecûsîlik var; Mecûsîliği özlüyor ve ona ait eserlerin ortadan kaldırılmasını engellemeye çalışıyor” dediği⁴⁴ rivayet edilir.

Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. Çev.: İsmey Kayaoğlu, AÜİF Yayınları, Ankara, 1981, s. 115-116. Barthold, Kuteybe bin Müslim sonrasında Horasân'a atanan valilerin “*para biriktirme*” tutkularını, çıkan isyanların doğal bir sonucu olarak gördükten sonra *haraç* ve *cizye* üzerinden Horasân ve Mâverâünnehir halklarının Emevî idaresine karşı direnişini anlatır, bkz. Barthold, Vassily Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz.: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 203-206. Bozkurt, İslâm topraklarında idarenin Emevîlerden Abbâsîlere geçişinde *mevâlî* siyaseti gereğince *cizyenin* etkilerine değinirken, Küfe ve Basra merkezli Arap kabilelerinde Emevîlere karşı hoşnutsuzluğun artmasını da önemli bir unsur olarak görür, bkz. Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*. Ankara, 1999, s. 10-15. Üçok, *mevâlîyi* neredeyse yalnızca Türkler üzerinden değerlendirerek *cizyenin* kaldırılması ve geri getirilmesini Emevî halifelerinin “*Şam saraylarının israf giderlerini karşılayabilmek ve eğlencelerine gerekli malî kaynakları sağlayabilmek için komutanlarını yağmacılığa teşvik etmek*” düşüncesinde olduklarına bağlar, bkz. Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler – Abbâsîler*. AÜİF Yayınları, Ankara, 1968, s. 50-51.

⁴³ Yahya bin Hâlid'in ve dolayısıyla Bermekî ailesinin idareden uzaklaştırılıp hapsedilmesi, paragraf sonunda gelişen fikre dışarıdan destek sağlayacaktır. Bu bakıma Bermekîlerin İslâm toprakları idaresine almışları ve idareden uzaklaştırılmaları, sebepleri ve sonuçlarıyla birlikte oldukça mühimdir. Çalışmanın dizginlenmesi gerekliliğiyle ailenin panoraması yeter yararı sağlayacaktır. İhtilâl sürecinde Abbâsîlere destek veren Bermekîler, halife Mansûr devrinde Hâlid bin Bermek'in kâtiplikten valiliğe değin çeşitli görevlere atanmasıyla idareye girdiler. Halife Hârûnürreşîd devrinde ise Bermekîler, Yahya bin Hâlid'in vezirliğe, oğulları Fazl ve Ca'fer'in ise vekillikten valiliğe değin farklı görevlere getirilmeleriyle idareyi tamamıyla ele geçirdiler. 803'te Hârûnürreşîd ile veziri Yahya beraberlerine halifenin oğulları Emîn ve Me'mûn'u alarak hacca gittiler. Kafilede Fazl ve Ca'fer de bulunuyordu. Hac dönüşünde Hârûnürreşîd'in emriyle Bermekîler idareden uzaklaştırılıp hapsedildiler. Ca'fer bin Yahya ise idam edildi, bkz. Yıldız, Hakkı Dursun. “Bermekîler.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 517-520. İslâm kaynaklarında bu olayın sebepleri üzerine emre itaatsizlikten müsrifliğe; yasak aşktan dinsizliğe değin çeşitli rivayetler vardır, bkz. Tabarî, *a.g.e.*, Translated by Clifford Edmund Bosworth, C. 30, s. 202-225; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Çev.: Abdullah Köşe, Red.: Mertol Tulum, C. 6, s. 158-163; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 319-325. İbn Haldûn, Bermekîlerin idareden uzaklaştırılmalarının sebeplerinden biri olduğu sanılan “Ca'fer bin Yahya ile Hârûnürreşîd'in kız kardeşi Abbâse arasındaki aşk” rivayetini değerlendirirken on dördüncü yüzyılda dahi Arap-Acem münasebetlerinin seyrini oldukça açık bir şekilde yansıtır. Onun yorumu, “...fazilet ve meziyetlere sahip olan Abbâse, Bermek adlı büyük babası bir köle olan ve Tanrı Elçisinin amcasının ve Kureyş eşrafının himayesine sığınan Acem azadlılarından bir azadlı olan Ca'fer bin Yahya ile cinsî münasebetlerde bulunarak Arab'a mahsus olan şerefini nasıl kirletebilir?” şeklindedir, bkz. İbn Haldun. *Mukaddime*. Çev.: Zakir Kadiri Ugan, C. 1, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 31-37.

⁴⁴ Mesudî, *a.g.e.*, s. 152-153. Ayrıca bkz. İbn Haldun, *a.g.e.*, C. 1, s. 448.

Diyalogun devamında Yahya'nın halifeye bu cevabı, Sâsânîleri tüm ihtişamıyla geleceğe aktararak yeni nesillere İslâm'ın kudretini göstermek düşüncesiyle verdiği anlaşılır. Sâsânîlerin tarih sahnesinden çekilişinden yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonra dahi *mevâlî* yahut *zimmî* fark etmeksizin İran toplumu ile Müslüman Araplar arasında güvene dayalı uzlaşısı sağlanamadı.

Bermekîlerin bertaraf edilmesinden sonra idarî ve askerî teşkilatlar başka bir İranlı ailenin eline geçti. Hârûnürreşîd sonrası halife Emîn (809-813)'e karşı Me'mûn (813-833)'la birlikte hareket eden Tâhir bin Hüseyin (ö. 822)'in elde ettiği askerî başarılarla⁴⁵ Abbâsî idaresinin kapıları bu kez Tâhirî ailesine⁴⁶ açıldı. Dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar Horasân valiliğini elinde tutan aile, bundan başka Bağdat *sâhibü's-şurtalığı* da idare etti. Tâhirîler, halife Mu'tasım devri (833-842) ile Türklerin Bağdat'ta, dolayısıyla hilâfet müessesesi üzerinde etkisini artırmasıyla merkezdeki gücünü yitirmeye başladı. Mu'tasım'ın Bağdat'ın kuzeyinde Türk askerleri için kurduğu Sâmerrâ'ya yerleşmesi⁴⁷ Tâhirîlerin, Abbâsî Halifeliği'ndeki sonu oldu. Halife Müstaîn (862-866)'in Türklerle hoşnutsuzluğunu fırsata çevirmeye çalışılsa da başarılı olamadılar. Abbâsîler, ihtilâli takiben geçen yüzyılda Bermekî ve Tâhirî aileleri dolayısıyla idare ve askeriyede İran menşeli yaklaşımı tecrübe ettilerse de bu iki ailenin akıbeti, Arap-Fars yakınlaşmasında sürdürülebilir iş birliği sağlanamadığına işaret eder.

Abbâsî Halifeliği, sekizinci yüzyılla birlikte Orta Asya stepleri boyunca girişilen fetihler sebebiyle bünyesine pek çok Türkü *gulâm* olarak kabul etmişti. Bu kimseler zamanla İslâm ordusu içerisinde yükselerek statülerini *mürtezika*ya taşımayı başardılar. Sözelimi Afşin bin Kâvûs (ö. 841), Me'mûn devrinde hızla yükselerek güçlü bir konum elde etti. Bâbek el-Hürremî (ö. 838)'nin öncülük ettiği; çeyrek yüzyıl boyunca engellenemeyen ve neredeyse tüm Cibâl bölgesine yayılan anarşi, ancak

⁴⁵ bkz. Tabarî, *a.g.e.*, Translated by Michael Fishbein, C. 31, 1992, s. 51-56, 84-91; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 6, s. 213-219; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 384-385.

⁴⁶ bkz. Kurt, Hasan. "Tâhirîler." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 403-404.

⁴⁷ Mu'tasım'ın saray muhafızları Türk *gulâmlardan* oluşuyordu. Bağdat'ta Türk *gulâmların* sayısı arttıkça halkın hoşnutsuzluğu da arttı. Nihayet Sâmerrâ inşa edilerek hilâfet merkezi buraya, Bağdat'ın dışına taşındı. bkz. Tabarî, *a.g.e.*, Translated by Clifford Edmund Bosworth, C. 33, s. 25-28; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 498. İbnü'l-Esîr, halifenin bu Türk *gulâmları* Semerkand, Uşrûsene ve Fergana'da yaşayanlar arasından seçtiğini yazar, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 6, s. 393-394.

Afşin'in bölgeye vali tayin edilmesi sonrasında durdurulabilmişti.⁴⁸ Komutanın, beraberindeki Bâbek ile halife Mu'tasım'ın huzuruna çıktığı an, İslâm kaynaklarında genişçe yer bulur.⁴⁹ İçeride Farslar yerine Türklerle yakınlaşan Abbâsîler dışarıda, yaklaşık iki yüzyıl kadar sonra sınırları daha keskin çizilen, bununla birlikte sürdürülebilirliği daha güçlü olan başarılı bir iş birliği yarattılar. Bu dışarı Türkler ise Selçuklulardı.

922'de halife Muktedir (908-932)'in İslâm'ı seçen Volga Bulgarlarının taleplerine cevaben gönderdiği elçilik heyeti,⁵⁰ Bâb el-Türk'teki Rıbat-ı Zamcâm'a vardığında *dârüliislâmı* geride bırakmak üzereydi. Şiddetli soğuk ve kar yağışı altında yirmi beş gün kadar süren yolculuğun ardından konargöçer bir topluluğun topraklarındaydılar; bu kimseler Oğuzlardı. İbn Fadlan, Oğuzları gözlemlemeden önce elçilik heyetinde bulunan Tegin'in seyahat esnasında bir Türkle konuştuklarını işitmişti. Türk, Tegin'e “*Rabbimiz bizden ne istiyor? Bizi soğuktan öldürecek. Ne istediğini bilsek de yerine getirsek*” dediğinde Tegin, İbn Fadlan'a danıştı. İbn Fadlan'ın cevabı şöyle oldu: “*La ilahe illa Allah demenizi istiyor, de.*” Türkün tebessümle verdiği karşı cevap, İslâm'la arasındaki ilişkiyi özetler nitelikteydi: “*Bilsek söyledik.*”⁵¹ Onuncu yüzyılın ilk yarısı itibariyle büyük çoğunlukla Oğuzlar, İslâm'ı bilmiyorlardı. Ne var ki bu durum uzun süre daha devam etmedi. Kınık boyuna mensup Dukak oğlu Selçuk (ö. 1009)'un maiyetiyle birlikte İslâm'ı seçmesi onuncu yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti.⁵²

⁴⁸ Pek çok muharebenin ardından evvelâ Bâbek'in karargâhı ele geçirildi, sonra Bâbek durumdan haberdar edilen kilise papazlarından biri tarafından Ermenistan'da yakalanıp Afşin'e gönderildi, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 6, s. 403-414; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 478-479.

⁴⁹ Halife Mu'tasım Afşin'e, Sâmerâ'ya doğru yolculuğu esnasında her gün at ve hil'at gönderir; karşılama görevini ise halefi Hârûn el-Vâsık (842-847)'a emreder. Sâmerâ'da Bâbek'in infaz edilmesini takiben Mu'tasım, Afşin'e taç giydiren ve işlemeli iki kemer hediye eder. Şairlere komutanını övücü şiirler yazmalarını söyler, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 6, s. 416-417; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 480-481.

⁵⁰ Heyet, Sevsen el-Resi, Abdullah bin Baştö el-Hazeri, Türk Tekin (Tegin el-Türki), *Sekalibeli Bars* (Baris el-Saklabi) ve İbn Fadlan'dan oluşuyordu, bkz. İbn Fadlan, “İbni Fadlan Seyahatnâmesi (Rihletü'bni Fadlan) I-II.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çev.: Lütfi Doğan, S. 1-2, C. 3, Ankara, 1954, s. 59.

⁵¹ bkz. İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 62.

⁵² Selçuk'un İslâm'ı seçmesi ile ilgili pek çok farklı anlatı vardır. Yazıcızade Ali, Selçuk'un, henüz Türkistan'da iken Oğuz beylerinden birkaçıyla ittifak kurarak İslâm'ı seçtiği, Türkistan'dan göçün ise toprak darlığından ötürü gerçekleştiğini anlatır, bkz. Yazıcızade Ali. *Tevarih-i Al-i Selçuk*. Haz.: Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009, s. 38. İbnü'l-Esîr ise, Selçuk'un İslâm'a girişinin *darülharbten darüliislâma* göç ettikten sonra gerçekleştiğini yazar. Selçuk'un Cend'e göç ettikten sonra İslâm'ı seçmeyen Oğuzlar üzerine sefere çıktığından söz eder, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Çev.: Ahmet Ağırakça, Red.: Mertol Tulum, C. 9, s. 361-362. Sadruddin Ebu'l Hasan ise, detaya inmeden Selçuk'un İslâm'ı seçtiğini belirtir, bkz. Sadruddin Ebu'l-Hasan. *Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye*. Çev.: Necati

Selçuklular önce, Samanîler (819-999) ile Karahanlılar (840-1212) arasında Mâverâünnehir'deki⁵³ ve sonra Karahanlılar ile Gazneliler (963-1186) arasında Horasân'daki⁵⁴ hâkimiyet kavgalarından yararlanarak etki alanlarını genişlettiler. 1035'te Gazne idaresine bir mektup yazarak askerlik hizmeti karşılığında yurt talebinde bulundular. Talepleri kabul edilmedi ve birkaç yıl boyunca sürekli devam eden anlaşmazlık ve çatışmaların sonunda,⁵⁵ 1038'de Serahs şehri yakınlarında gerçekleşen muharebenin galibi Selçuklular oldu. Gaznelilerin Horasân'daki otoritesi zayıflarken, Selçuklular hâkimiyeti ele geçirdiler. 1040'ta ise Dandanakan muharebesi ile kazanılan zafer,⁵⁶ Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu taçlandırdı. Bundan sonra Merv'de Selçuklu ileri gelenlerinin katıldığı *Büyük Kurultay*da alınan karar ile Tuğrul (1037-1063), sultan ilan edildi. Selçuklu sultanı Tuğrul, Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillâh (1031-1075)'in tebrik ve öğütlerini ulaştıran elçilik heyetini, hediye ve itaatini bildirir mektupla Bağdat'a geri gönderdi.⁵⁷

Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1943. s. 2. Bar Habraeus ise Selçuk'un, İslâm'ı "meşveret usulü" seçtiğinden bahseder, bkz. Bar Habraeus. *Abû'l-Farac Tarihi*. Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 292-293. Yukarıdaki Orta Çağ kaynaklarının hiçbirisi, olayın gerçekleştiği tarihi saptamamaktadır. Selçuklu tarihçileri Turan, Sevim ve Merçil ise Selçuk'un İslâm'ı kabulünü, 960'ta gerçekleşen "*Türklerden 200.000 çadırılık bir grubun İslâm'ı seçmesi*" içerisinde değerlendirir, bkz. Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. Turan Neşriyat, İstanbul, 1959, s. 42-45; Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 16-17. Selçuklu tarihçisi Köymen'in bu konudaki yorumuysa, Selçuk'un ölüm tarihi ve öldüğü yaş üzerinden yapılan değerlendirmelerle 925-940 yılları arasına işaret ediyor. Bu tarihlleme için Köymen'in dayanağını ise Türkistan'dan Cend'e göç esnasında Selçuk'un henüz genç olması oluşturuyor, bkz. Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 21-33. Bu sebeplerle bu çalışmada, Selçuk'un İslâm'ı seçmesi ve Müslüman kimliğiyle kabul görüşü için *Melikü'l-Gazi* unvanı da göz önünde tutularak onuncu yüzyılın ikinci yarısı temel alınmıştır.

⁵³ Selçuk, oğlu İsrail (ö. 1032)'in komutasında bir orduyu Samanîler lehine savaşa gönderdi. Savaşın sonunda Samanîler, Selçuk'a *Nûr-ı Buhara* yerleşkesini ihsan ettiler, bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 44-45; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 16-17; Köymen, *a.g.e.*, C. 1, s. 35; Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 275-276.

⁵⁴ Samanîler sonrasında Selçuklular, Karahanlıların tahkikatına uğradılar. Karahanlı Buğra Han (996-1017), Selçuk'un torunu Tuğrul'u esareti altına aldı. Kardeşi Çağrı, karşı harekâtla Tuğrul'u kurtardı, bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 51-52; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 18. Bundan sonra Selçukluların Horasân'a yürüyüşü başladı.

⁵⁵ "*Selçuklu başbuğları, derhal Gaznelilerin Horasan Divan (Hükümet) Başkani Suri'ye bir mektup göndererek 'yurtsuz kaldıklarını, çaresizlik içinde bulduklarından Horasan'a gelmek zorunluluğu duyduklarını, askeri hizmet karşılığında, oturdukları yerlerin kendilerine verilmesi hususunda, sultan Mesut katında kendileri için ricada bulunmasını' özür dileyerek bildirdiler.*" bkz. Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 23. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 57-58; Köymen, *a.g.e.*, C. 1. s. 199-200.

⁵⁶ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 9, s. 368-369; Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 10; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1. s. 297.

⁵⁷ bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 66-68; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 26-27.

Horasân ve Harezm'deki fetihlerden sonra batıda yoğunlukla sultan Tuğrul, doğuda ise kardeşi Çağrı (1040-1060) Selçuklu hâkimiyetini hızla kabul ettirdiler. 1048-1049 yıllarında Pasinler (Yun. *Kapetrou*) muharebesinin ardından yapılan barış anlaşması sonucunda Selçuklular, ağırlıklarını Bizans başşehrine değin hissettirdiler. Anlaşmayı imzalamak için Abbâsî Halifeliği'nden bir heyetle Büyük Selçuklu Devleti'nden başka bir heyet birlikte hareket etmişti. Halifeliğe ödenen verginin sultanlığa ödenmesiyle ilgili madde Bizanslılarca kabul edilmediyse de böyle bir içeriğin tartışmaya açılmasıyla⁵⁸ Selçukluların, kısa sürede Abbâsîler üzerinde etkinlik kurdukları anlaşılır.

Sultan Tuğrul, Büveyhîlerin (945-1055), Türk asıllı Besâsirî (ö. 1060) aracılığıyla halifeye yaptığı baskıyı ortadan kaldırmak, halifeliği bu tahakkümden kurtarmak amacıyla Kaim-Biemrillâh'ın daveti üzerine 1055'te Bağdat'a girdi. Şehirde yerleşik Besâsirî yanlısı Türkleri bertaraf ederek sükûnu sağladı. Çağrı'nın kızı Hatice'nin Kaim-Biemrillâh'a evlenmesi, Abbâsî ve Selçuklu ailelerini yakınlaştırdı. Besâsirî vakasının⁵⁹ bastırılması ve Şiîlerin bertaraf edilmesini takiben halife, Tuğrul'u sarayında ağırladı ve onu "*doğunun ve batının sultanı*" ilan etti.⁶⁰ 1063'te ölmeden önce ise bu kez sultan, halifenin kızı Seyyide ile evlendi.⁶¹

Tuğrul'un ölümü üzerine bir süre devam eden taht kavgası, Çağrı'nın oğlu Alparslan (1064-1072)'ın idareyi ele almasıyla sonuçlandı. Sultan Alparslan, iktidarının ilk yıllarında Anadolu'da yerleşik Ermeni ve Gürcü prenslikleri hâkimiyeti altına aldı ve

⁵⁸ Anlaşmadan çıkarılacak bir diğer sonuç oldukça sembolik, ancak önemlidir. Emevî komutan Mesleme bin Abdülmelik (ö. 738)'in Konstantinopolis'te yaptırdığı caminin mihrabına işlenmesi istenen hanedanlık alametlerinden ok ve yay şekilleri; aynı anda Türklerin, İslâm'ın mirasına henüz ilk seferde sahip çıktığına işaret eder. Kabul edilen bu madde şu şekildedir: "*Cami mihrabına eski Türk hâkimiyet alameti olan ve sultan Tuğrul'un kullandığı "ok ve yay" işaretleri işlenecek.*" bkz. Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 35-36. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.* s. 84.

⁵⁹ Detaylı bilgi için, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 9, s. 461-462, 485-489; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 313-315.

⁶⁰ "*Sultan ayağa kalkıp hilatları giyeceği yere gitti. Giydikten sonra da geri dönüp halifenin elini öperek ellerini yüzüne sürdü.*" bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 9, s. 468, 480-481. Ayrıca bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 308; Turan, *a.g.e.*, s. 93-95; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 40-46.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Çev.: Abdülkerim Özeydin, Red.: Mertol Tulum, C. 10, s. 36-38; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 315; Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 13-15.

Bizaans üzerine seferler düzenledi.⁶² Bizanslıların batıda Peçeneklere (Yun. *Pacinakitai*) karşı verdiği mücadele esnasında Anadolu'da ortaya çıkan otorite boşluğu, seferlerin başarısını kolaylaştırmıştı. Romanos Diogenes (1068-1071)'in imparator ilan edilmesiyle Anadolu'da büyüyen tehlikeyi bertaraf etmek üzere harekete geçtiler. 1071'de Iberios *themasında* konuşlanan Bizanslılarla Selçuklular, Malazgirt (Yun. *Manzikert*) yakınlarında karşılaştılar. Muharebeden sultan Alparslan zaferle ayrılırken imparator Romanos Diogenes esir düştü⁶³ (bkz. 2. Harita).

2. Harita. Shepherd, *Historical Atlas*, s. 67

⁶² bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 49-52; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 316-319; Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 24-27. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 110-113, 116-119; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 50-51, 55-56; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 317-318.

⁶³ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil öncesi ve sonrasıyla muharebeyi, farklı kaynaklardan bilgilerle zenginleştirerek anlatırlar. Halifenin duasına, Bizanslı vakanüvislerin kayıtlarına ve hatta bir Norman şairin şiirine değin detaylı bilgi için, bkz. Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 60-70. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 71-73; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 321-322; Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 32-36; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 318-319. Urfalı Mateos ise, Bizans ordusunun Diogenes'e ihanetinden de bahseder, bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. Çev.: Hrant D. Andreasen, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 142-144.

On birinci yüzyılda Doğu Akdeniz’de yerleşik çok milletli toplum, Bizanslılar ve Selçuklular hâkimiyetlerinin kesişiminde yaşamaya başladı. Temelde Hıristiyanlık ve İslâm, dinî alışkanlık olarak iki büyük kitleyi temsil ediyordu. Bu kitleler kendi içerisinde çok sayıda farklı mezhep mensuplarını barındırırken, üçüncü büyük kitleyi ise Yahudiler oluşturuyordu. On ikinci yüzyıla doğru Doğu Akdeniz yerleşkeleri çoğunlukla Müslümanların elindeyse de Bizanslı ve Sâsânî temeller korunmuştu. Dımaşk hala Bizans, Bağdat ise Sâsânî şehri görünümünün pek de uzağında değillerdi. Bu bakıma Doğu Akdeniz, Fırat (Yun. *Euphrates*) çevresi boyunca kıyı şeridi itibarıyla Bizans; iç kesimdeyse Dicle (Far. *Tigra*) çevresi boyunca Sâsânî kültür kodlarına sahipti. 1095’te Clermont Konsili’nde alınan kararla Latinler, kutsal addettikleri bu bölgeye, *Levant*’a doğru yola çıktılar.

1.1.3. Latinler ve Franklar

476’da batı *augustus*luğunun tarihe karışmasıyla başlayan süreç sonunda Romalılar, yedinci yüzyıl dönümünde *renovatio imperii* idealini rafa kaldırmış; devlet resmîyetini Grek alışkanlıklarıyla uyumlamış ve dikkatlerini doğuya çevirmişlerdi. Batıdan kopuşla birlikte bu topraklar zamanla, Tuna nehri ve Ren (Lat. *Rhenus*) nehri ötesinden gelen Germen halkların hâkimiyet sahasına dönüştü. Germen halklarından Franklar, batı Roma topraklarındaki kavgadan galip çıktılar. Merovenj Hanedanlığı (454-752) tüm Galya (Lat. *Gallia*)’yı ele geçirerek ilk Frank krallığını ilan etti. Üstelik İtalya’yı ele geçiren Gotların (bkz. Dipnot 16) aksine Franklar, Kral Clovis (482-511)’in Hıristiyanlığı kabulü⁶⁴ sonrası Roma Kilisesi’nin müttefiki oldular.

Merovenj Hanedanlığı altında Franklar, Hıristiyanlığı kabule rağmen üç yüzyıl boyunca Galya’da sıkışıp kaldılar. Sekizinci yüzyılın ortalarında saray nazırlığını yürüten Karolenjler, Roma episkoposu Zacharias (741-752)’in onayıyla Frank tahtını ele geçirdiler. Zacharias’ın ardılı Stephanus (752-757) Lombard Krallığı (568-774)’nın Roma Kilisesi’ne ait topraklar üzerinde yarattığı tehlikeden kaçarak Franklara sığındı. 754’te, *Basilica Royale de Saint-Denis*’te Frank kralı Pepin (751-

⁶⁴ bkz. Gregory of Tours. *History of the Franks*. Translated by Ernest Brehaut, Columbia UP, New York, 1916, s. 40-41. Ayrıca bkz. Smith, M. H. Julia. *Roma’dan Sonra Avrupa: Yeni Bir Kültür Tarihi 500-1000*. Çev.: Ahmet Fethi, AlfaTarih, İstanbul, 2015, s. 296-297.

768) ile görüşen Roma episkoposu, kral ve iki oğlunu kutsadı. Franklar, Stephanus'un isteğiyle Lombard Krallığı'nın başşehri Pavia'yı kuşattı ve Roma Kilisesine ait topraklar üzerindeki baskıyı kırdılar.⁶⁵ Zacharias'la birlikte Frank tahtı üzerinde hak sahipliğinin tescili, Roma episkoposluğunun tasarrufuna geçmişti. Şimdi, Stephanus'la birlikte Roma episkoposluğu, Frankların idaresini kutsayan ve yönlendiren dinî-siyasî otoriteye dönüşüyordu.

768'de Pepin ölünce, Stephanus'un kutsadığı oğullardan Charlemange (768-814) Frankların yeni kralı oldu. Geniş çaplı fetih hareketlerinden sonra, 774'te Lombard Krallığını da ele geçirildi. 800'de, İsa peygamberin doğum yıldönümünde (Lat. *Festum Nativitatis*) *Basilica Sancti Petri*'de toplanan Latinler ve Franklar, günler süren toplantı ve ayinlerin sonunda Roma episkoposu Leo (795-814)'nun Frank ve Lombard kralı Charlemange'a imparatorluk tacı giydirdiğine tanık oldular.⁶⁶ Böylece "eski" Roma toprakları üzerinde yeni bir düzen tesis edildi.

Dokuzuncu yüzyılda, batıda Roma Kilisesi ve Karolenj İmparatorluğu yükselirken doğuda, Konstantinopolis Patrikhanesi ve Bizans İmparatorluğu uzun süreli bir krizin ortasındaydı. Kriz, yaklaşık üççeyrek yüzyıl önce başlamış; 724'te İmparator üçüncü Leon (717-741) ikonaları tahrip emri vermişti. 726'da ise bu kez askerlerini *Chalki* kapısı üzerindeki İsa tasvirini indirmeleri için yollamıştı. Halk ve patrikhane imparatorluk askerlerini öldürmüştü; Hellas ve Cyclades *themaları* başşehre doğru yola çıkmıştı.⁶⁷ Bu ilk olaylara rağmen Leon'un tutumu oldukça sert olmuş; ikonofiller, imparatorluğun hemen her noktasında tahkikata uğramıştı.⁶⁸ Bu durum, İkinci İznik

⁶⁵ Süreç ve detaylı bilgi için, bkz. *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis)*. Translated by Raymond Davis, Liverpool UP, 2007, s. 57-67.

⁶⁶ "...with his own hands the venerable bountiful pontiff crowned him with a precious crown; and all the faithful Romans seeing how much he defended and how greatly he loved the holy Roman church and its vicar, at God's bidding and that of St. Peter, keybearer of the kingdom of heaven, cried aloud with one accord: 'To Charles, pious Augustus crowned by the God, great and pacific Emperor, life and victory!'" bkz. *The Lives...*, s. 184-188. Ayrıca bkz. Villani, Giovanni. *Villani's Chronicle: Being Selections from the First Nine Books of the Chronicle Fiorentina of Giovanni Villani*. Translated by Rose E. Selfe, Edited by Philip H. Wicksteed, London, 1096, s. 54-55; Noble, Thomas F. *Images, Iconoclasm and the Caroligans*. University of PP, Philadelphia, 2009, s. 254; Stollberg-Rilinger, Barbara. *Kutsal Roma İmparatorluğu*. Çev.: Mete Tunçay, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 19-20.

⁶⁷ bkz. Theophanes, *a.g.e.*, s. 95-97; Nikephoros, *a.g.e.*, s. 121-125.

⁶⁸ Sözelimi Theophanes, 730 yılı olaylarını anlatırken Leon'un *silentiumu* topladığını ve ikonoklast görüşü kabul ettirmek istediğini yazar. Öncesinde Roma episkoposu Gregorius (ö. 731) ile Konstantinopolis'teki duruma dair yazışan patrik Germanos (ö. 732), *silentiumda* ikonoklast görüşü reddedince görevinden azledilir ve sürgüne gönderilir. Yerine atanan Anastasios (ö. 754)'un

Konsili (787)'nde ikona karşıtı tutum mahkûm edilene değin⁶⁹ Leon'un ardıllarınca da sürdürülmüştü.⁷⁰

797'de *Athinalı Irene* (797-802), oğlu altıncı Constatinos (780-797)'un ölümünü takiben *imperumu* ele geçirdi. Irene, naipliği esnasında toplanılan İkinci İznik Konsili'nde Roma Kilisesi'nin desteğini görmüşse de tahta çıkışı batıda tepkiyle karşılanmıştı. Charlemange'nın, episkopos Leo tarafından imparator ilan edilmesi, derininde, Roma Kilisesi'nin doğuda cereyan eden bu olaya karşı tepkisini de barındırıyordu. Nitekim Charlemange, kendi piskoposlarıyla temsil edilmediği gerekçesiyle ikona kültürünün yeniden övüldüğü İkinci İznik Konsili kararlarını kabule yanaşmadı.⁷¹ Bu durumlar hem doğuda hem de batıda Irene ve Charlemange aleyhine büyüyen bir hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bununla birlikte doğu ve batı Hıristiyanları ve bağlı oldukları kiliseler açısından İznik'teki bu ikinci toplantı, ekümenik konsil olarak kabul görmeye devam etti.

Dokuzuncu yüzyıla doğru Roma Kilisesi'nin tavrında Bizans sarayı aleyhine keskin bir kırılım olsa da başat etken *Athinalı Irene*'nin tahta çıkması olayı değildi. Kilise, imparator Iustinianos sonrasında tıpkı Grek Romalılar gibi *renovatio imperii* idealinin, genişleyen dünyanın mevcut şartlarında mümkün olamayacağını farkına varmıştı. Üstelik Clovis önderliğinde Frankların Hıristiyanlığı kabulü ile kazanılan inanır sayısındaki artış, coğrafyası yakın güçlü müttefiklikler imkanına işaret etmişti. Bu da *translatio imperii* idealini ortaya çıkarmıştı. Bu güvence ile doğuda cereyan eden Hıristiyanlık içi sorunların çözümsüzlüğünde idarenin tutumu karşısında konumlanan episkoposlar arasında, Bizans imparatorunun gücünü sınama hatasına düşenler de

meşruiyetini ise Gergorius'un reddettiğini aktarır, bkz. Theophanes, *a.g.e.*, s. 100. Ayrıca bkz. Nikephoros, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁹ Bu ilk ikona karşıtı tutum, dördüncü Leon (775-780)'un eşi ve altıncı Constantinos (780-797)'un annesi *Athinalı Irene*'nin naipliği (780-797) esnasında, Roma episkoposu Hadrianus (ö. 795)'un da desteğiyle alınan kararla sonlandı. Üç yüz elli piskopos, taraftarlarının şiddet içerikli eylemlerine rağmen ikona karşıtı tutumu mahkûm etti, bkz. Theophanes, *a.g.e.*, s. 145-147. Ayrıca bkz. Dvornik, *a.g.e.*, s. 25; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 330-332; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 165-166.

⁷⁰ Leon sonrasında tahta çıkan İmparator beşinci Constantinos devri (741-775)'nde olaylar çılgırından çıkmıştı. Bizans sarayı, ikonofil din adamları ve manastırlara saldırıp, şiddetin boyutunu artırdı, bkz. Thephanes, *a.g.e.*, s. 125-128; Nikephoros, *a.g.e.*, s. 153-155.

⁷¹ bkz. Dvornik, *a.g.e.*, s. 25.

olmuştu. 649'da Lateran Sinodu kararlarıyla *Echtesisi*⁷² reddeden, kabul edenleriye aforoz eden Roma episkoposu Martinus (ö. 655) imparatorluk polislerince tutuklanarak Konstantinopolis'e gönderilmiş ve sürgün edilmişti.⁷³ 692'de kilise içi kuralları düzenlemek amacıyla ikinci Iustinianos (685-695/705-711) Trullos Sinodu'nu toplamıştı. Alınan kararları tanımadığını açıklayan Sergius (ö. 701) tutuklanmak istenmişse de Ravenna ve Romalı taraftarları direnç oluşturarak episkoposu kurtarmayı başarmışlardı.⁷⁴ Martinus'tan Sergius'a Roma Kilisesi, imparatorluk polisleri karşısında direnç oluşturabilecek çoğunluğu ve gücü sağlamış görünüyordu. Bu olayların peşine patlak veren *yirmi yıllık anarşi*⁷⁵ ve ikona karşıtı hareket, siyasî olduğu kadar dinî algılayışta da ayrışmayı hızlandırmıştı. Nitekim Roma Kilisesi, İslâm'ın yayılışıyla doğu sınırları sürekli daralan, elinde Konstantinopolis Patrikhanesi'nden başka birinci derecede öneme sahip dinî merkez kalmayan; idaresi anarşi ile boğuşan ve bu sebeple hükmetme gücü zayıflayan Bizans sarayından kopuşunu ilan etti. Episkopos Leo'nun Charlemange'a giydirdiği taç imparatorluk ve kilise arasındaki bu yıpratıcı sürecin sonu ve bir bakıma kopuş ilanının

⁷² *Monotheletismus* cereyanına kapılanlar düşünce olarak, İsa'nın dünyevî ve uhrevî iki iradeye sahip olmasını kabul etmeyip tek bir iradeye sahip olduğunda ısrar ettiler. Herakleios devrinde yayımlanan *Echtesis* ile Bizans idaresi *monotheletismus* görüşü kabul etti. Konstantinopolis patriği Sergios (ö. 638) ile Roma episkoposu Honorius (ö. 638) resmî görüşü (İznik *credosu*) *monotheletismus* görüşle uzlaştırmaya çalıştı. Bu esnada patriğin ilginç bir kristolojik yorumu oldu. Sergios, İsa'nın *bedenleşmesinden* sonra yalnızca tek bir iradeye sahip olduğu fikrini episkopos Honorius'a da kabul ettirdi. İsa'nın uhrevî ve dünyevî iradesi tartışmasında kronolojik sınırı *bedenleşme* olarak alan patrik, böylece resmî görüşe ters düşmeden *monotheletismus* görüşle uzlaşa sağladı. Bu kristolojik yaklaşım *Echtesis* adıyla yayımlandı ve resmiyete döküldü; ancak dördüncü Constantinos (658-685) bu görüşü reddetti ve Roma Kilisesi ile yakınlaşma yolunu tuttu, bkz. Dvornik, *a.g.e.*, s. 21. Ayrıca bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 280-282; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 101-102,118-119; Diehl, Charles. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev.: A. Göke Bozkurt, İlgı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 56-57.

⁷³ bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 283; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 111. Theophanes, olaya dair yalnızca episkoposun Roma'da bir konsil topladığını yazar, bkz. Theophanes, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁴ bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 284; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 130.

⁷⁵ İkinci Iustinianos'un burnu kesilerek tahttan ilk indirilişiyle anarşi baş gösterdi, bkz. Bar Hebraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 188. Anarşi süresince Leontios (695-698), Tiberios (698-705), ikinci Iustinianos, Philippikos (711-713), ikinci Anastasios (713-715) ve üçüncü Theodosios (715-717) tahta çıktı. Aristokrat, asker ve hatta sivil menşeli bu isimlerin tamamı devrin imparatorlarıydı ve hemen hepsi ihtilâl ile tahttan indirildiler. Anarşi ortamı üçüncü Leon'un parlaması ve askerlikte hızla yükselmesine imkân sağladı. Leon, Anatolikon *theması strategosu* iken 717'de Konstantinopolis'e girerek *Megale Ecclesia*'da taç giydi, bkz. Nikephoros, *a.g.e.*, s. 121. Anarşi ortamı sonrasında Romalı alışkanlığı bir kere daha ortaya çıktı ve Leon, *Ekloga* adıyla yeni bir hukukî düzenleme yayımladı. Gelenekte herhangi bir suçun karşılığında uzuv kesme cezası düşünülmemişken *Ekloga* ile bu tip cezaî yaptırımlara meşruiyet verildi. Vasiliev ve Ostrogorsky *Eklogayı* değerlendirirken genel hatlarıyla "*imparatorluğun Hıristiyanlaşması ve doğululaşması*" dışında söz söylememektedirler, bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 307-308; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 148.

simgesi oldu. Böylece Roma Kilisesi, müttefikini kendi seçmesi halinde askerî ve siyasî liderin üstünde konumlanacağını keşfediyordu.

Athinalı Irene sonrasında Bizans idaresinin ikona karşıtı tutumu küllerinden doğdu ve imparator beşinci Leon (813-820) ateşi harladı. Tıpkı üçüncü Leon gibi o da önce *Chalki* kapısı üzerindeki İsa tasvirini hedef aldı. Sonra Konstantinopolis patriği Nikephoros (806-815)'u görevinden azletti ve yerine Melissenos (815-821)'u atadı.⁷⁶ Tarihçi Skylitzes, “*ikonofil oldukları gerekçesiyle bazı din adamlarının cezalandırıldığını*”, yüzyılın sonlarına doğru Slavlara Hıristiyanlığı götürecek “*Methodios ve Euthymios'un da bu kimselerden olduğunu*” yazar.⁷⁷ *Athinalı Irene*'den sonra bu ikinci ikona karşıtı söylem, yine bir kadın naip *Armenionlu Theodora* (842-856)'nın çabalarıyla sonuçlandırıldı.⁷⁸ Bu, *Ortodoksluğun Zaferi* (Yun. *Kyriake tes Orthodoxias*) demektir.

Batıda ve doğuda cereyan eden bu olaylar birbirleri karşısında duran iki farklı Hıristiyan toplum yaratmıştı. Batıda Roma Kilisesi ve Karolenj İmparatorluğu, doğuda ise Konstantinopolis Patrikhanesi ve Bizans İmparatorluğu bu toplumlara, gerektiğinde kendi idareleri lehine siyasî çıkarlara uygun hareket edebilecekleri halde, ağır ağır tekipleştiriyorlardı. Roma Kilisesi, Konstantinopolis Patrikhanesi ile yaşanan anlaşmazlıkların siyasî güç kazanmalarına olumlu etkileri olduğunu deneyimlemişti. Diğer taraftan kazanılan siyasî güce rağmen Germenler üzerinde kalıcı bir egemenlik kurulamadığı ortaya çıktı. Dvornik bunun sebebini şöyle özetler:

“Jermen kabilesinin Romalılarından ve Greklerden tamamen ayrı bir anlayışı vardı. Bunlar, mülkiyetin bir cemiyete veya bir teşkilâta ait olabileceğini kavrayamıyorlar ve kiliseleri kurucularının mülkiyeti olarak görmeye devam ederek, onların rahiplerini

⁷⁶ Theophanes'in kroniği, 813 yılı olayları ile sonlanır. Bununla birlikte kaynakta, ikona karşıtı tutumun yeniden doğuşuna dair ilk bilgilere yer verilmiştir: “...they blessed the Jewish-minded Constantine as a prophet and conqueror, and blessed his evil doctrine too. This was so they could overturn the incarnate dispensations of our Lord Jesus Christ.” bkz. Theophanes, *a.g.e.*, s. 179-181. Ayrıca bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 213.

⁷⁷ bkz. Skylitzes, John. *A Synopsis of Byzantine History*. Translated by John Wortley, Cambridge UP, UK, 2010, s. 28-29. Bu bilgi özet olarak ve iki yıl kadarlık kronolojik hata ile Bar Habraeus'ta da vardır, bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 218.

⁷⁸ bkz. Skylitzes, *a.g.e.*, s. 64.

kendilerinin tayin etmesi gerektiğini söylüyorlardı. ...Böylece milli menfaat yavaş yavaş, evrensel kilise menfaatına üstün gelmiştir.”⁷⁹

Clovis’in itaati ile başlayan, Charlemange’a taç giydirilmesiyle zirveye ulaşan Roma Kilisesi’nin kendi otoritesini kurma girişimi, Frank alışkanlıkları karşısında zamanla eridi. Başlangıçta dinî sorunların çözümsüzlüğü ve anlaşmazlıkların sürekliliğini pek de umursamayan Roma Kilisesi, otorite arayışını, yüzünü doğuya dönerek sürdürmek zorunda kaldı. Papa dokuzuncu Leo (1049-1054), Norman İstilasası İtalya’nın güneyine ulaşınca⁸⁰ elçilik heyetini Konstantinopolis’e gönderdi. Heyet, patrikhane ve sarayla yeniden yakınlaşma esasına dayalı bir politika güdecekti ancak müzakereler felaketle sonuçlandı. Latince konuşanlarla Grekçe cevap verenler arasında İznik *credosuna* dair kesin bir ayrılık vardı. Roma Kilisesi, Konstantinopolis Patrikhanesi’ni *credoya filioqueyi* koymadıkları için suçladı.⁸¹ Oysa patrikhaneye göre *filioque*, zaten *credoda* yer almıyordu. Sonuçta kilise ve patrikhane, çözümü birbirlerini aforoz etmekte buldular.

Bundan sonra Roma Kilisesi içindeki yenilikçiler, idareye dair bir öğreti üzerinde çalıştılar. Nitekim bu çalışmaları Karolenj İmparatorluğu’nun uzantısı olan Kutsal Roma İmparatorluğu (Lat. *Sacrum Imperium Romanum*)’na kabul ettirmekle Roma Kilisesi, batıda yeniden etkin bir güce kavuştu. *Dictatus Papae* ile yedinci Gregorius (1073-1085), “*imparatorları tahttan indirme ve tebaalarını kötü hükümdarlara bağlanmaktan kurtarma*”yı, Roma Kilisesi’nin üstlendiğini bildirdi.⁸² Bu durum, episkoposluktan papalığa geçişi de anlamlandırdı.

On birinci yüzyıl sonlarında *Dictatus Papae* ile Roma Kilisesi, batı monarşileri üzerinde etkin güç olduğunu bir kere daha iddia etti. Bu kez, başlangıçta Charlemange ile en üst perdeden deneyimlenen batı monarklarını doğu monarşileri üzerinde diplomatik baskı unsuru olarak kullanmanın ötesine geçilecekti. Nitekim 1095’te, Clermont Konsili’nde Papa ikinci Urbanus (1088-1099) doğu topraklarının *İslâm*

⁷⁹ bkz. Dvornik, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁸⁰ Detaylı bilgi için, bkz. Villani, *a.g.e.*, s. 84-89.

⁸¹ bkz. Dvornik, *a.g.e.*, s. 34.

⁸² Deklarasyonun tamamı için bkz, Thatcher, Oliver J., editor. “Declarations of the Church.” *The Library of Original Sources*, vol. 4, University Research Extension Co., Wisconsin, 1907, s. 321-323.

işgalinden kurtarılmasını öncelendi ve monarkların yönünü tayin etti. İsa peygamberin başına geleceklerle ilgili havarilerine sözüne nazire, “Ardımdan gelmek isteyen kendini inkâr etsin, çarmıhını yüklensin ve beni takip etsin!”⁸³ söylevi, Haçlı Seferleri’ni başlatacaktı.

1.1.4. Yahudiler

On birinci yüzyılda Yahudiler, Doğu Akdeniz’deki semavî din inanırlarının hala yaşayan en eski temsilcileriydiler. Ortaçağ boyunca pek çok isyan başlatmakla birlikte bağımsız devlet ideallerini son defa, 132’de patlak veren Bar Kohba Ayaklanması (İbr. *Mered Bar Kohba*) ile hayata geçirmek istemişlerdi. *Yeruşalim Talmudu*’nda, Yahudi bilgilerinden Akiva (İbr. *Aqiba ben Yosef* - ö. 135)’nın, Bar Kohba’yı “*Yakup soyundan çıkan yıldız*”⁸⁴ olarak nitelendirdiği anlatılır.⁸⁵ Ne var ki bu tanımlamanın doğru bir öngörü olmadığı ortaya çıkmıştı. Yahudi tarihindeki acıya bir yenisi daha eklenmiş; oldukça ağır kayıp veren Romalılar, imparator Hadrianus (117-138)’un emriyle Yeruşalim’i bir kere daha yakıp yıkmışlardı.⁸⁶

Roma topraklarında yaşayan Yahudiler, imparator Caracalla (211-217)’nin 212’de *Constitutio Antoniniana*’yı ilanı sonrası nispeten huzura kavuşmuşlardı.⁸⁷ Roma yurttaşlığı bahşedilmişse de 70’te bastırılan büyük isyan sonrasında Yahudilerden talep edilen *fiscus iudiacus* yürürlükte kalmaya devam etmişti. Dördüncü yüzyılda Romalıların Hıristiyanlaşma hızıyla doğru orantılı olmak üzere Yahudi karşıtı tutum da güçlenmişti. Nitekim *Constitutio Antoniniana*’yla gelen kısmi huzur günden güne dağılmıştı. 330’da Yahudilere önce, devlet ve belediye görevleriyle, dinî görevleri bir

⁸³ bkz. *Matta*. 16:24; *Markos*. 8:34; *Luka*. 9:23.

⁸⁴ Bar Kohba, Aramicede “Yıldızın oğlu” manasına geliyordu ve ayaklanma liderinin ilk adı Şimon bar Kosiba, Akiva’nın onu bu şekilde tanımlaması üzerine değiştirilmişti. Bu tanımlama da doğrudan Tevrat ayetiyle ilgilidir: “*Onu görüyorum ama şimdilik değil, ona bakıyorum ama yakından değil. Yakup soyundan bir yıldız çıkacak, İsrail’den bir önder yükselecek. Moavlıların alınlarını, Şetoğullarının başlarını ezecek.*” bkz. “Çölde Sayım.” *Tevrat*: 24:17.

⁸⁵ bkz. *The Jerusalem Talmud Second Order: Mo’ed; Tractates Ta’ainot, Megillah, Hagigah and Mo’ed Qatan (Masqin)*. Translated by Heinrich W. Guggenheimer, De Gruyter, Berlin&Boston, 2015, s. 167.

⁸⁶ Savaşta başarı kazanılmışsa da kayıplar sonunda Hadrianus, senato konuşmasını alışıl gelmişin dışında yaptı. Onun konuşmasında her zaman olduğu gibi “*eğer siz ve çocuklarınız sağlıklıysa, ben ve askerlerim de öyledir*” söylemi, bu kez yoktu. Detaylı bilgi için bkz. Dio, *a.g.e.*, C. 8, s. 449-451.

⁸⁷ Caracalla, hazine gelirini arttırmak için, vergiden muaf yabancılar ve köleleri de kapsayan bir düzenlemeyle, Roma topraklarında yaşayan herkese yurttaşlık vermişti, bkz. Dio, *a.g.e.*, C. 9, s. 297.

arada yürütemeyeceklerine dair bir kanun tebliğ edilmişti. Sonra Yahudiler, Hıristiyanlığı seçen eski dindaşlarına karşı incitici bir eylemde bulunmaları halinde cezaî yaptırımla sindirilmişlerdi. Yüzyıl boyunca yayımlanan kanunlardan bir diğeri, Hıristiyan iken Yahudiliği seçen kimselerin mülkünün hazine tarafından müsadere edileceği olmuştu. Beşinci yüzyıl dönümünde artık Yahudi bir erkek Hıristiyan bir kadınla evlenemiyor, Romalı idareciler Yahudi takviminde yer alan bayramları yasaklayıp cezalandırabiliyorlardı.⁸⁸ İmparator ikinci Theodossius (402-450)'un geniş çaplı düzenlemeleri esnasında ulaşılabilen, Yahudilere karşı Hıristiyan Romalıların eski kanunlarından bazıları bunlardı ve *Codex Theodosianus* sonrasında bu tutum daha da sertleşmişti. Bunun sonucu olarak Romalılar, yedinci yüzyıla değin dört büyük Samirî isyanı ile uğraşmak zorunda kaldılar.

İkinci yüzyıldan yedinci yüzyıla değin Yahudiler, sürekli sürgünler veya baskılarla Doğu Akdeniz'in hemen her köşesine yayılmışlardı. Hatta coğrafya değiştirerek bölge dışında yaşam arayanlar dahi olmuştu.⁸⁹ Bununla birlikte yedinci yüzyıl dönümünde bu halkın çoğunluğu, Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları tebaası olarak devam ediyordu. İslâm'ın yayılışını takiben Sâsânîlerin sonunun gelmesi ve Bizanslıların doğu topraklarını büyük oranda kaybetmesiyle Yahudiler, bu kez Arap efendileriyle tanıştılar. Sekizinci yüzyılda, hilafetin Abbâsîlere geçişiyle birlikte diğer azınlıklar gibi İslâm idaresi ve bürokrasinin parçası olmayı başardılar.

622'de Müslümanlar, Yahudilerle ilk teması Yesrib'te kurmuşlardı. Müslümanlarla bölgede yerleşik Yahudiler arasında Medine vesikası (Ar. *Muvâdaa*) adıyla düzenlenen bir saldırmazlık anlaşması yapılmış;⁹⁰ ancak bu birliktelik uzun soluklu olmamıştı. Yahudi nüfus ağırlıklı Hayber ve civar yerleşkelerin fethi, Medine vesikası ile kurulan statü eşitliğini Müslümanlar lehine bozdu. Hayber kılıç zoruyla alınmışsa da Fedek'in teslim şartlarında Yahudiler, şehirden ayrılmasına izin verilmesi

⁸⁸ Metinde geçen tüm kanunlar için, bkz. *The Theodosian Code: and Novels and The Sirmondian Constitutions*. Translated by Clyde Pharr, Princeton UP, London, 1952, s 468-469.

⁸⁹ Roma sınırları içerisinde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı şehirler ve tarihi süreçte tahmini nüfusları için, bkz. Sharf, Andrew. *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*. Routledge & Kegan Paul, London, 1971, s. 2-4.

⁹⁰ İbn Hişam. *Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*. Çev.: Hasan Ege, Kahraman Yayınları, C. 2, İstanbul, 2006, s. 172-173.

koşuluyla mülklerini bırakabileceklerini bildirdiler. Bunun üzerine yapılan anlaşma (Ar. *Müsâkât*) şöyleydi: Yahudiler, mahsulün yarısını İslâm peygamberine vermeleri karşılığında şehirde yaşamaya devam edecek; şayet kendilerinden şehri terk etmeleri istenirse bunu da derhal yerine getireceklerdi.⁹¹ İslâm henüz Hicaz sınırlarını aşmadığı halde Müslümanlar, bölgede yerleşik Yahudiler üzerinde otorite kurmayı başardılar.

İslâm'ın erken dönemlerinde Araplarda, Bizanslılarda adet olduğu üzere açık ve gelişmiş bir hukuk sistemi henüz yoktu. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn devirlerinde kararlar, olay ya da durum karşısında o ana özel olarak kutsal kitap referansı ile alınıyor; takip eden benzeri olay ya da durumlardaysa bu ilk karar emsal teşkil ediyordu. Emevîlerin hilafeti ele geçirmeleri sonrasında da olay ve durumlara karşı Müslümanların tavrını, çoğunlukla emirnameler ve mezhep imamlarının görüşleri belirledi. Sözelimi 628'de önce Hayber sonra Fedek fethedilmişti ancak *cizye* uygulamasına dair ayet, 630'da indi⁹² ve böylece İslâm toplumunda gayri müslim unsura yönelik hukukî altyapı kitabî kaynağına kavuştu. Yahudiler, Arabistan'daki Hıristiyanlarla birlikte *darüislâm*da yaşayan ve *cizyeye* tâbi tutulan ilk halk oldular.⁹³ Bizans'tan alışık oldukları sürgün hayatını ise İslâm topraklarında ilk kez halife Ömer devri (634-644)'nde tecrübe ettiler.⁹⁴

Codex Theodosianus sonrasında Bizans topraklarında yaşayan Yahudilerin devlet bürokrasisinde tanınmasının önüne geçilmişti ancak *darüislâm*da yaşayanlar için süreç başka bir yönde ilerledi. İslâm toprakları içerisinde yaşayan Yahudilerin halifelikle iletişimini sağlayan, bürokraside genişçe yer tutan bir makam yaratıldı. Esasen kökleri Sâsânîlere değin uzayan bu makam, *re'sulcâlût* (İbr. *Roş hagola*) tarafından idare ediliyordu. Öyle ki sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'ta makam için önce uygun görülüp sonra hapsedilen Anân ben Dâvud (ö. 795), Rabbânîlerden ayrılarak yeni bir mezhebin kurucusu oldu.⁹⁵ Talmud geleneğine ters

⁹¹ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 2, s. 202-207.

⁹² “*Ehl-i kitaptan Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dinine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.*” bkz. *Kur'an*. 9:27.

⁹³ bkz. Mâverdî, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁹⁴ bkz. Mâverdî, *a.g.e.*, s. 189-191.

⁹⁵ bkz. eş-Şehristânî, *a.g.e.*, s. 204.

düşen anlayışıyla mezhep, tarihi süreçte Karâîlik olarak bilindi ve Bizans'a değin uzanan geniş bir sahada taraftar buldu.

Bernard Lewis'in İslâm toplumunda Yahudilerin yasal hakları ve genel durumuna dair yaptığı yorum ilginçtir. Ona göre:

“Müslüman devletin yasalarında Hristiyan ve Yahudi uyrukların konumu için, belli ölçülerde hafifletilerek eskiden Bizans'taki Yahudilerin tabi tutuldukları kurallar benimsenmiştir.”⁹⁶

Lewis'in bu görüşü oldukça anlamlıdır. Sözgelimi *fiscus iudiacusa* rağmen Roma'da Yahudilerin nispeten huzurlu olduğu dönem, yurttaşlığa ve bürokrasiye kabul edildikleri dönem olmuştu. Benzeri bir durum İslâm topraklarında da tecrübe edildi ve *cizyeye* rağmen *zimmî* statüsüyle toplumun bir parçası olan Yahudiler için bürokrasi kapısı da kapanmamıştı. Kendilerine tesis edilen makamla birlikte devletin koruyuculuğu konusunda daha az endişe duyuyorlardı.⁹⁷ Ne var ki Bizans'taki dindaşlarının tecrübe ettiklerine benzer bazı durumlar İslâm sınırlarında yaşayan Yahudilerin de başına geliyordu. Bizans'ta Yahudi bir erkeğin Bizanslı bir kadınla evlenememesi kuralı; İslâm sınırları içerisinde, Yahudi bir erkeğin Müslüman bir kadınla ilişkisi özelinde de geçerliydi. Bu aynı durum, Yahudilerin köle edinmeleri konusunda da vardı. Her iki tarafta da bu çeşit bir eylemin sonunda cezaî işlem ölüm oluyordu.

Onuncu yüzyılda Bizans ve İslâm sınırlarında yaşayan Yahudiler iki mezhebe bölünmüşlerdi: Rabbânîler ve Karâîler. Bunlardan ilkinin taraftarları dini, haham ve bilgelerin şerh ve tahlillerinin genişçe yer tuttuğu bir anlayışla ele alıyordu. Onlara göre Tevrat (İbr. *Tora*)'ın dışında, Musa peygamber sonrasında Yahudileri idare eden diğer bazı peygamber ve kralların işlerini de konu edinen içeriklerle *Eski Sözleşme* (İbr. *Tanah*), dinin kitabî temelidir. Buna ek olarak ikinci yüzyılda haham Yehuda ha-

⁹⁶ bkz. Lewis, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*. Çev.: Bahadır Sina Şener, İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 39.

⁹⁷ Lewis'in başka bir yorumu şöyledir: “Toplumsal örgütlenme tarzı hele Müslüman devlet tarafından tanınıp benimsendiğinde, topluluk önderlerine büyük bir otorite ve hatta bazen güç kazandırmıştır. Abbasi Bağdatı'nın “Sürgün Başısı” (Exilarkh) Esirlik Prensi/Reş Galuta, Sasani devirlerinden beridir varlığını sürdüren bir makamda oturuyordu ve Sürgün Başısı'nın, halifelik başkentinde çoğucası belli bir önemi vardı” bkz. Lewis, a.g.e., s. 124.

Nasî (ö. 217), sözlü anlatı yoluyla *Eski Sözleşme*'nin şerh ve tahlillerinden oluşan genişçe bilgiyi, Mişna (İbr. *Mişnah*) adıyla yazıya aktardı. Nitekim Mişna dışında kalan bilgi (İbr. *Baraita*) de sonraki dönemlerde işlenmeye başlandı. Eldeki bu bütünün de şerh ve tahlile ihtiyacı olduğu anlaşılınca önce *Yeruşalim Talmudu* sonra *Babil Talmudu* oluşturuldu.⁹⁸ Tüm bu bilgi akışı ve genişlemesini benimseyenler Rabbânîlerlerdi. Dokuzuncu yüzyılda Karâîler, bahsedildiği üzere bu Talmud geleneğine ters düşerek *Eski Sözleşme*'yi inancın yeter kaynağı olarak benimsediler.

On birinci yüzyılda doğuda yerleşik Yahudiler gerek Bizanslı gerekse Müslüman efendilerinin hakimiyetinde, batıda yerleşik dindaşlarına nazaran daha iyi durumlardı. Sözgelimi Haçlı Seferleri başladığında önce Köln ve Mainz (Lat. *Colonia Agrippina*)'da sonra Macaristan (Lat. *Pannoniae*)'da yaşayan Yahudiler Haçlıların hışmına uğradılar.⁹⁹ Bu olaylar Haçlı Seferleri'nin kutsal toprakları geri almak amacının dışında bir hareket olduğunu belgeliyordu. Haçlılar, dinî açıdan kendilerine tehdit oluşturabilecek diğer tüm inanışların karşısında şiddeti tercih etmişti. Böylece Yahudiler, doğu ve batı arasında cereyan eden bu savaşta ait oldukları yere nazire, Bizanslı ve Müslümanların yanında konuşlandılar.¹⁰⁰

1.2. Olaylar ve Durumlar

“Birinci Bölüm”ün “Yaşamlar” başlığındaki alt başlıklarda, Haçlı Seferleri'nin başlangıcına değin ilgili milletler alışkanlıkları ve ortamlarını özetler örneklerle ele alınmaya çalışılmıştı. Bu örnekler, tüm tarafların Doğu Akdeniz'de karşılaştıkları on birinci yüzyıl sonuna değin süregelen tarihten çıkarılmışlardı. Birinci bölümün ikinci kısmındaysa bu kez “Olaylar ve Durumlar” başlığı altındaki dört alt başlıkla, on birinci

⁹⁸ bkz. Kutluay, Yaşar. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. Anka Yayınları, İstanbul, 2004, s. 164-171.

⁹⁹ Bar Simson şöyle bitirir: “*There were many in those two villages whom I have forgotten and they have not been recorded; they were all killed in sanctification of His Great Name. From amongst all those people, only two young men and two babes remained.*” bkz. Solomon Bar Simson. *The Chronicle of Solomon bar Simson*. Translated and Edited by Shlomo Eidelberg, University of WP, London, 1977, s. 24-53 (*The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* adlı kitabın içinde).

¹⁰⁰ Sözgelimi Birinci Haçlı Seferi sonucunda düşen Urfa (Lat. *Edessa*), 1144'te İmâmüddin Zengî (1127-1146) tarafından geri alınca şehirde imar ve iskân yeniden başladı. Şehre yerleştirenler arasında üç yüz Yahudi aile de bulunuyordu, bkz. *Anonim Süryani Kroniği (I. Ve II. Haçlı Seferleri)*. Çev.: İlhan Aslan, Post, İstanbul, 2019, s. 75-76. Ortaçağ'da Avrupa ile Doğu Akdeniz arasında Yahudilere karşı tutumun kıyası için, bkz. Lewis, *a.g.e.*, s. 101-102.

yüzyıldan on üçüncü yüzyıla Doğu Akdeniz toplumundaki karşılaşmalar ve paylaşımlar ele alınmıştır. Bu bağlamda “Bizans’ta Komnenosların İktidarı” ile “Yeruşalim ve Konstantinopolis’te Latin Haçı” alt başlıklarında, siyasî ve muharebe tarihinden örneklerle karşılaşmalar özetlenmişken; “Bağdat’ta Halife ve Sultan” ile “Doğu Akdeniz’de İki Yahudi” başlıklarında, paylaşım örnekleri açıklanmaya çalışılmıştır.

İlk alt başlık olan “Bizans’ta Komnenosların İktidarı”nda, ilgili yüzyıllarda Bizans tarihindeki karşılaşmaların bir özeti sunulmuştur. Bu tarihin bir kısmı, Araplar ve Türkleri de içerdiğinden devam eden alt başlıkta, Müslümanlar açısından değişen idarî düzenin açıklanması uygun görülmüştür. Bu bağlamda “Bağdat’ta Halife ve Sultan” alt başlığı, Türklerle Arapların, Müslümanların idaresindeki paylaşımı hakkındadır.

“Yeruşalim ve Konstantinopolis’te Latin Haçı” alt başlığı, dördüncü Haçlı Seferi’ne değin Latinler ve Frankların, bölgedeki karşılaşmalarının tarihi özetidir. Bu tarih de içerisinde yine, Araplar ve Türkleri de barındırır. “Doğu Akdeniz’de İki Yahudi” ise birinci bölümün son alt başlığıdır. Bu isimlendirme, ilgili yüzyıllarda bölgeyi gezen Yahudi seyyahlar, *Tudelalı Benjamin* (İbr. *Binja’min* – ö. 1173) ve *Ratisbonlu Petachia* (İbr. *Pethahiah* – ö. 1225?)’ya göndermedir. Doğu Akdeniz’de Yahudilerin durumları ve içerisinde buldukları paylaşımlar, seyahatleri esnasında pek çok cemaati ziyaret eden ve haklarında açıklayıcı bilgiler veren bu iki seyyahın gözünden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.2.1. Bizans’ta Komnenosların İktidarı

Konstantinopolis Patrikhanesi ve Roma Kilisesi arasında yaklaşık üç yüzyıldır devam eden dinî ayrışma, 1054’te karşılıklı aforozlar ile sonuçlanmıştı. Aynı yıllarda Bizanslılar açısından bir diğer birlikteliğin daha sonuna gelindi; Makedon Hanedanlığı (Yun. *Makedonike Dynasteia* – 867-1056) idareden uzaklaştırıldı. 1081’de Komnenos Hanedanlığı (Yun. *Komninos Dynasteia* – 1081-1185) devralana değin Bizans idaresi,

sivil ve asker aristokratların kavgalarına sahne oldu. Bu esnada imparatorluk, önemli ölçüde güç ve toprak kaybetti.¹⁰¹

1071'den sonra Anadolu topraklarında başlayan Selçuklular yayılmasının Bizanslılarda bıraktığı ilk etki kargaşa oldu. Mevcut ortam Aleksios (1081-1118)'u öne çıkarmış; önce Roussel (ö. 1077)'i etkisiz hale getiren komutan, peşine Botaneiastes (1078-1081)'in tarafında durarak Bryennios (ö. 1095)'un birliklerini dağıtmıştı.¹⁰² Böylece Botaneiastes'tan sonra imparatorluk tacı Aleksios'a, dolayısıyla asker aristokratlara kaldı.¹⁰³ Aleksios'un imparatorluğu esnasındaki diplomasi tutkusu, imparatorluğu öncesi muharebe başarılarının üzerine çıktı.

Anadolu'nun Selçuklulara kaybedilmesi ve Karadeniz (Yun. *Pontos Eukseinos*)'in kuzeyinden gelen Peçenek saldırıları, henüz yarım yüzyıl önce Konstantinopolis Patrikhanesi'nin aforoz ettiği Roma Kilisesi'nin askerî yardım sözü ile telafi edildi.¹⁰⁴ Askerî yardım talep edilirken beklenti, Haçlı Seferleri gibi çetrefilli bir karşılık değildi; ancak Latinler ve Frankların Doğu Akdeniz'de görünmeleri, Bizanslılara Anadolu ve Trakya'da yeniden hareket imkânı sağladı. Diğer önemli girişim ise denizlerdeki hâkimiyetin tekrar ele geçirilmesi ve iktisadî kalkınma için Venediklilerin ikna edilmesi oldu. Bu anlaşma, orta ve uzun vadede Bizanslıların aleyhine sonuç vermişse

¹⁰¹ Detaylı bilgi için, bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 443-457; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 313-324.

¹⁰² Norman asıllı Roussel, Selçuklular ve Bizanslılar arasındaki kontrolsüz güç dağılımını fırsata çevirmek istedi ve beraberindeki askerlerle birlikte Anadolu'yu talana başladı. Peşine Draç (Yun. *Dyracchium*) *douxu* Nikephoros Bryennios Trakya'da, Anatolikon *theması* strategosu Nikephoros Botaneiastes ise Anadolu'da isyan ettiler. Her ikisinin iddiası da imparator oldukları yönündeydi. Nitekim Botaneiastes, Selçukluların da yardımını alarak Bryennios'u devre dışı bıraktı ve taç giydi. Süreç için bkz. Anna Komnena. *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası*. Çev.: Bilge Umar, İnkilap Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 15-34.

¹⁰³ Anna Komnena, babası Aleksios'un imparator olmadan önceki askeri faaliyetlerini Herakles'in görevlerine benzetir. Bryennios'tan sonra Trakya'da isyan eden Nikephoros Basilaikos (ö. 1079)'un yakalanıp imparatorun adamlarına teslim etmesine getirdiği yorum şöyledir: “*Yeni Herakles, Büyük Aleksios'un, kendisi imparator olmadan önceki üçüncü becerisi böyle idi.*” bkz. Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁴ Anna Komnena, Peçeneklere karşı Bizanslıların Silistre Muharebesi (Yun. *Levounion* – 1091)'ni anlatırken imparator Aleksios'un ısrarla Roma'dan gelecek paralı askerleri beklediğini yazar, bkz. Anna Komnena. *a.g.e.*, s. 252. *Anonim Süryani Kroniği*'nde ise yardım talebinden bahsedilmezken Haçlıların, Aleksios'a elçi gönderdikleri ve askerlere gıda, hayvanlara yem temin etmesi için talepte buldukları; imparatorun da bu talebi kabul ettiği ancak Haçlılar Dardenel Boğazı (Yun. *Hellespontos*)'nı geçtikten sonra İznik civarındaki Türklere bu kimseleri öldürmeleri için haber gönderdiği anlatılır, bkz. *Süryani Kroniği*..., s. 15-16.

de¹⁰⁵ hem İtalya'daki Norman tehdidi için geçici çözüm hem de Bizanslıların kısa sürede toparlanmaları için önemli bir girişimdi.

Birinci Haçlı Seferi'nden sonra yapılan anlaşma gereği,¹⁰⁶ Anadolu'da Latinler ve Frankların Selçuklulardan kurtaracakları topraklar Bizans'a iade edilecekti. İznik kurtarıldıktan sonra Bizanslılara verilmişti ancak Urfa (Lat. *Edessa*) ve Antakya düştükten sonra Haçlılar fikir değiştirerek Urfa'da kontluk, Antakya'da ise prenslik kurdular. İznik'in kaybedilmesi sonrasında Anadolu Selçukluları (1077-1308) sultanı Kılıçarslan (1092-1107), Konya (Lat. *Iconium*)'ya çekilerek devlet merkezini buraya taşıdı.¹⁰⁷ Haçlıların Konstantinopolis'ten başlayıp Antakya, Urfa ve Yeruşalim'e değin ilerlemeleri sonrasında Selçuklu sınırı Konya'ya değin geri itilince, henüz imparator Aleksios devrinde Bizanslılar, Marmara (Yun. *Propontis Campania*) çevresi ve batı Anadolu'da yeniden hâkimiyet kurdular.

1138'de imparator ikinci Ioannes (1118-1143)'in Suriye seferi esnasında Antakya Prenslığı (Lat. *Principatus Antiochenus* – 1098-1252)'nin itaati sağlandı.¹⁰⁸ Urfa Kontluğu (Lat. *Comitatus Edessanus* – 1098-1144) ise uzun ömürlü olmadı ve toprakları, 1144'te Zengîler tarafından yeniden *darüislâmın* bir parçası yapıldı. İtalya'nın güneyinde Norman tehlikesi, Venediklilerle yapılan anlaşma ve şef Robert Guiscard (ö. 1085)'in ölümüyle birlikte bertaraf edilmişti ancak 1130'da ikinci Rogerios (1130-1154), Sicilya (Lat. *Sicilia*)'da kral tacı (Lat. *Rogeros rex*) giydi.¹⁰⁹ Ioannes, muharebeden ziyade diplomasiyi devreye soktu ve Kutsal Roma İmparatorluğu ile İtalya'da, Norman varlığından rahatsız diğer unsurlarla anlaşma zemini aradı. Bu politikayı ardılı Manuil (1143-1180) de sürdürdü.¹¹⁰

¹⁰⁵ Detaylı bilgi için, bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 331-332; Diehl, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁰⁶ Detaylı bilgi için, bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 336; Diehl, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁰⁷ Birinci Haçlı Seferi esnasında Anadolu Selçuklularına dair, bkz. Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Çev.: Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 13-16; Gordlevski Vladimir. *Anadolu Selçuklu Devleti*. Çev.: Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988, s. 42-44.

¹⁰⁸ “Burada hükümdar Raimundos (*Raymond de Poitiers*) ve halk tarafından sevgi ile karşılandı. Antakya'da uzunca süre kaldıktan ve Raimundos ile Trablus kontu (*Comes*)'nu kendisine sıkı sıkıya bağladıktan sonra...” bkz. Niketas Khoniates. *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Çev.: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 17.

¹⁰⁹ Detaylı bilgi için, bkz. Curtis, Edmund. *Roger of Sicily and the Norman in Lower Italy 1016-1154*. The Knickerbocker Press, New York&London, 1912, s. 135-137.

¹¹⁰ Ostrogorsky, Bizans'ın İtalya'daki Norman tehdidine karşı tedbir politikası ve Antakya Prenslığı ile ilişkilerini Ioannes ve Manuel üzerinden oldukça zihin açıcı bir şekilde değerlendirir. Haçlı Seferi ile ucu Antakya Prenslığı'ne değin uzanan Normanlar, Bizans İmparatorluğu'nun doğu ve batı ucunda

Manuil, Komnenos Hanedanlığı'ndan son büyük imparatordu. 1147'de İkinci Haçlı Seferi başladığında, öncüllerinin izinden gitti ve Haçlılara, Bizans topraklarından geçiş izni verdi. Bununla birlikte Bizanslıların, yolculukları boyunca Haçlılara karşı kötü tutumuna aldırış etmedi. Üstelik Selçuklular da Haçlılara karşı kışkırtmaktan geri durmadı.¹¹¹ Tarihçi Khoniates bu politikanın sebebini şöyle izah eder:

*“Sicilya'nın o zamanki hükümdarı Rogerios iddia olunduğuna göre Alman kralı ile yaptığı önceki bir anlaşma uyarınca veya kendi kararıyla, Alman seferiyle aynı zamanda Bizans devletinin deniz kıyısındaki arazisine süratli tekneleriyle akın etmişti.”*¹¹²

Komnenos Hanedanlığı, Aleksios'tan Manuil'e değin yüzyıla yakın süre boyunca Haçlılarla ilişkilerini, ikircikli bir tavırla sürdürdü. Karşılığında gördükleri de bundan daha fazlası olmadı. Sözgelimi, yukarıda paylaşılan Khoniates'teki duruma karşılık Manuil'in ilk eşi, Alman kralı üçüncü Konrad (1138-1152)'in kız kardeşi Bertha'ydı. İkinci eşi ise Antakya Prensiği'nin varislerinden Raymond (1136-1149)'un kızı Maria oldu.¹¹³

Katolikler ve Ortodokslar arasında karşılıklı güven kaybı, *schisma* milat alınırca yüzyılı devirmişti. Bununla birlikte bu karşılıklı tavır, taraflar açısından olumlu sonuçlar verebiliyordu. İlk iki sefer sonrasında doğuda Haçlılar hala varlıklarını sürdürüyorken; Bizanslılar on birinci yüzyıl sonunda kaybettikleri toprakların çoğunu geri almış ve otoritelerini sağlamlaştırmışlardı. Bu ikinci durum yalnızca, Haçlılar sonrası bölgedeki güç dengesinin değişimiyle ilgili değildi. Komnenos Hanedanlığı boyunca Selçuklularla kurulan muharebe dışı ilişkiler de etkili oluyordu. Sözgelimi Anadolu Selçukluları sultanı ikinci Kılıçarslan (1155-1192) tahta çıktıktan

yerleşik hale geçmişlerdi. Ostrogorsky, “*Ioannes'in Norman sorununu Antakya, Manuel'in ise İtalya yönünden ele almış olmaları değişen siyasî durumun sonucu ve en yeni kuvvet merkezi değişimlerine uygun idi*” şeklinde yorumlayarak konjonktürü özetler, bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 352-353. Ayrıca bkz. Diehl, *a.g.e.*, s. 114-116, 119-120.

¹¹¹ Khoniates, Haçlıların ulaştıkları şehirlerde alışveriş yapmalarına izin verilmediğini, kapıların kapalı tutulduğunu; Bizanslıların bu kimselerle ticarî ilişkilerini surlar üzerinden sepetle sarkıtarak kurduklarını ve çoğun kazıklamaya çalıştıklarını anlatır. Manuil'in Selçuklulara yazdığı kışkırtıcı mektuplardan da söz eder, bkz. Khoniates, *a.g.e.*, s. 44-45. Ostrogorsky ise Manuil ile Haçlılar arasında, kazanılan toprakların Bizanslılara iadesi şartının da bulunduğu bir anlaşma yapıldığından bahseder, bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 355. Ayrıca bkz. Diehl, *a.g.e.*, s. 117.

¹¹² bkz. Khoniates, *a.g.e.*, s. 49.

¹¹³ bkz. Khoniates, *a.g.e.*, s. 36-37, 79.

sonra Danişmendliler (1071-1178)'le girdiği güç mücadelesinde imparator Manuil önce Danişmendliler tarafında yer almış;¹¹⁴ sonra sultanla ilişkilerini güçlendirmeyi amaçlamıştı. Bu bağlamda ikinci Kılıçarslan, 1162'de Konstantinopolis'i ziyaret etti. Bizans kaynaklarına göre bu ziyaret oldukça uzun sürmüştü ve esnasında pek çok olay yaşanmıştı. Khoniates, Bizanslıların bu ziyaretten beklentilerini,

“İmparator hiçbir barbarın altına dayanamayacağını biliyordu. Bunun için de kendisini Kılıçarslan'ın gözünde büyütmek ve onu Bizans imparatorluğunun zenginliği hakkında şaşkına çevirmek istiyordu” diyerek özetler.¹¹⁵

Kommenosların iktidarı gerek diplomasi gerekse muharebe kabiliyeti açısından on birinci yüzyılda oldukça zayıflayan Bizanslılara, Doğu Akdeniz'de tekrar etkin güç olmaları fırsatını verdi. Haçlı Seferleri'nin doğal akışı içerisinde Selçukluların bölgede zayıflayan etkisini değerlendiren Bizanslılar, kısa vadede siyasî etkinliklerini geri kazandılar. Bununla birlikte iktisadî kalkınma açısından ipleri büyük oranda İtalya'daki cumhuriyetlerin ellerine bırakmaları¹¹⁶ ve Haçlılarla birlikte bölgedeki demografinin hızla değişimi uzun vadede yeni ve daha büyük bir soruna sebep oldu.¹¹⁷ Bu yeni sorunun adı, Haçlıların Konstantinopolis'i işgaliyle birlikte kuracakları Latin İmparatorluğu (Lat. *Imperium Romaniae* – 1204-1261)'ydu.

¹¹⁴ Bizanslılar, Selçuklular ve Danişmendliler arasındaki mücadeleye dair detaylı bilgi için, bkz. Cahen, *a.g.e.*, s. 29-37; Gordlevski, *a.g.e.*, s. 47-50.

¹¹⁵ Niketas Khoniates, ayrıca ziyaret esnasında sultana karşı dostça davranıldığını, sultanın atlı araba yarışlarına ilgi duyduğunu; hatta bir keresinde, bir türkün *hipodromda* yüksekçe bir yere dikili at heykellerinden birinin tepesine çıkarak uçuş denemesi yaptığını dair bir olaydan da bahseder, bkz. Khoniates, *a.g.e.*, s. 81-83. Bizans kaynakları dışında bu ziyaretten Bar Habraeus da kısaca bahseder. Ona göre, ziyaret esnasında sultana gönderilen yemekler altın ve gümüş kaplarda oluyordu ve tabaklar geri alınmıyordu. Ayrıca “*En son gün de kral ile sultan bir masa başına geçtiler. Bütün tabaklar ile masanın tezyinatı sultana verildi ve sultan ile birlikte gelen 1000 Türke türlü türlü hediyeler sunuldu*” şeklinde bir anlatı da bulunur, bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 2, s. 399. Papaz Grigor ziyaretten kısaca bahseder, bkz. *Vekayi-name...*, s. 334.

¹¹⁶ Wilhem Heyd'in, Bizanslılarla İtalya'daki cumhuriyetler arasındaki ticarî ilişkiler üzerine detaylı incelemesi, oldukça aydınlatıcıdır. Metinde bahsedilen duruma karşılık, devrin siyasetini büyük oranda şekillendiren ticarî ilişkiler için, bkz. Heyd, Wilhem. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çev.: Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 206-252.

¹¹⁷ Sözelimi Villehardouin, Konstantinopolis'in işgalinden hemen önce çıkan bir çatışmadan şu şekilde söz eder: “...Bizanslılarla Konstantinopolis'te yaşayan Latinler arasında büyük bir çatışma çıktı; orada çok Latin yaşıyordu. Kimliğini bilmediğim birtakım insanlar kötülük olsun diye kenti ateşe verdi. ...Konstantinopolis'te yaşayan Latinler, hangi ülkeden olurlarsa olsunlar orada daha fazla kalmaya cesaret edemediler; karılarını ve çocuklarını aldılar, ateşten kurtarabildikleri neleri varsa yüklediler ve kayıklara binerek limanın Haçlıların bulunduğu yakasına geçtiler. Sayıları da az değildi, büyük küçük on beş bini buluyordu” bkz. Geoffroi de Villehardouin. *Konstantinopolis'in Fethi*. Çev.: Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 60 (*IV. Haçlı Seferi Kronikleri* adlı kitabın içinde).

1.2.2. Bağdat'ta Halife ve Sultan¹¹⁸

Sultan Alparslan, Malazgirt'te, ordusunun başında İslâm adına kılıç kullanıyorken; halife Kaim-Biemrillah Bağdat'taki sarayında bu aynı sebebe dua ile hizmet ediyordu. Halifenin hatiplerine emri,

“...ey tanrım, İslâm sancağını ve şeriata ait bayrağı yükselt ve Alparslan'ı kâfirler üzerine muzaffer eyle” ile başlayan; “yardımlarınla hepsini galip eyle, din düşmanı ve doğru yoldan sapanların yardımcısı olanları bozguna uğrat” ile biten bir hutbeydi.¹¹⁹

Malazgirt muharebesi esnasında yaşananlardan anlaşıldığı kadarıyla Selçuklularla birlikte İslâm toplumunun idaresi, birbiriyle sarmal halde olmakla birlikte halife ve sultan arasında dinî ve dünyevî olarak bölüştürülmüştü. Muharebe sonrasında sultan, *fetihnâme* düzenleterek halifelik sarayına gönderdi. Bağdat'ta şenlik düzenlendi ve sarayın önünde *fetihnâme*, halka okundu. Alparslan, Kaim-Biemrillah'ın tebrik ve hediyelerini başşehir İsfahan'da kabul etti.¹²⁰ 1072'de sultan Alparslan'ın bıçaklanarak öldürüldüğü¹²¹ haberi Bağdat'a ulaşınca, dükkânlar kapatılmış; halife Kaim Biemrillah bir hafta yas ilan etmişti. Babasının ölümü üzerine Melikşah (1072-1092) tahta çıktı; Bağdat'ta hutbe onun adına okundu. Melikşah tahta çıkarken vezir

¹¹⁸ Bu konu, tarihçi Barthold tarafından enine boyuna incelenmiş bir konudur. Barthold incelemesini, kronolojiyi takiben sürdürür. Erken devirden başlayarak on sekizinci yüzyıla değin halife ve sultan unvanlarının seyrini ve anlamlarını inceler. Bu çalışmada ise Selçuklularla Abbâsîler arasında, on bir-on ikinci yüzyıllarda İslâm toplumunun yönetimine dair paylaşımın seyri ve anlamı üzerinde durulmuştur. Örnekler, Selçuklu sultanları ve Abbâsî halifelerine dair somut tarihi olaylar ve durumlar üzerinden seçilmiş; bu olaylar ve durumlar anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Böyle bir derinleştirme uğraşının kıvılcımı da Barthold'un şu sözleri olmuştur: “*XI. yüzyıl olayları, dünyevî hâkimiyete daha önce İslâm dünyasında örneğine rastlanmayan bir değer kazandırmıştır. Abbasî halifesinin dinî otoritesinin kabul edildiği bütün bölgelerde (uzak İspanya istisna olmak üzere) halifenin yanı sıra hâkim olan bir de sultan vardı. Dolayısıyla sultan unvanı bambaşka bir anlam kazanmıştır.*” bkz. Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Halife ve Sultan*. Çev.: İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 57-58.

¹¹⁹ Hutbenin tamamı için bkz. Ahmed bin Mahmud. *Selçuk-nâme*. Haz.: Erdoğan Merçil, C. 1, Tercüman, İstanbul, 1977, s. 95-96; Reşidüddin. *Camii't-Tevarih (Selçukname)*. Çev.: Erkan Göksu ve Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 115-116.

¹²⁰ bkz: Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 37. Ayrıca bkz. Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 71-72. Bizans'taki durum için bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 319-320.

¹²¹ Sultan Alparslan'ın ölümü ile ilgili birkaç farklı durum söz konusudur. Ancak şekli ihtilaflıysa da Harezmi Yusuf isimli kimse tarafından öldürüldüğü kesin gibidir, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 78-79; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 325; Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 37-38; *Vekayi-name...*, s. 145-147.

Nizamülmülk (1063-1092)'ün çabaları sonuç vermiş;¹²² sultan, vezirine iktâ vermekle kalmayıp *atabeg* unvanını da bahşetmişti.¹²³

1087'de, Biladüşşâm seferinden¹²⁴ sonra sultan Melikşah'ın durağı Bağdat oldu. Melikşah, atası sultan Tuğrul'un aksine şehre girerken ordusunu dışarıda bırakmıştı. Nizamülmülk'ün otağı şehrin dışına kurması diğer askerlere örnek teşkil etti. Nihayet görüşme talebine cevap gelince saraya giden Melikşah ve Nizamülmülk, halife Muktedî (1075-1094)'nin huzuruna çıktılar.¹²⁵ Görüşme sonunda Muktedî, Melikşah'ı “*doğunun ve batının sultanı*” ilan etti. Görüşme öncesinde Melikşah'ın kızı Mahmelek'i, halifelik veziri Fahrüddeve (ö. 997) aracılığıyla isteyen¹²⁶ Muktedî, bu ziyaret esnasında onunla evlendi.¹²⁷ Böylece Selçuklular ile Abbâsîler arasında evlilik diplomasisi bir kere daha devredeydi.

Sultan Melikşah'ın halife Muktedî ile görüşmesinde yaşananlar, Müslümanların idaresindeki hiyerarşiye dair ipuçları veriyordu. Sultan, elini öpmek istediğinde halife buna izin vermedi; yüzüğünü öpmek istediğinde ise Muktedî, parmağından çıkararak Melikşah'a uzattı. Sultan yüzüğü öptü ve gözüne sürdü.¹²⁸ Oysa çeyrek yüzyıl kadar önce halifenin sultana karşı tavrı bu şekilde olmamıştı. Halife Kaim, sultan Tuğrul'u huzuruna kabul etmek için epey süre oyalamış; nitekim doğruca elini öperek yüzüne sürmesinde bir sakınca görmemişti. Dahası kızı Seyyide'yi, sultana vermemek için de direnç göstermişti (bkz. Dipnot 61). Tuğrul'dan Melikşah'a; Kaim'den Muktedî'ye halifenin gözünde sultanın saygınlığı artıyordu.

¹²² Melikşah'ın amcası Kirman Selçukluları (1041-1187) sultanı Kavurd Bey (ö 1074) doğal taht adayıydı. Melikşah'ın sultanlığını tanımadı ve isyan etti. Alparslan'ın veziri Nizamülmülk, taht kavgası esnasında sultanın yanında yer aldı ve 1074'te Hamedan'da gerçekleşen muharebe sonunda Kavurd Bey yenilerek aman diledi; ancak Nizamülmülk, Melikşah'ı amcası Kavurd Bey'i idam etmesi konusunda ikna etmişti. Detaylı bilgi için, bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 82; Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹²³ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 83; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 12, s. 227. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 153; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 81.

¹²⁴ Seferin detayları için bkz: İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 136-137; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 12, s. 264; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 333; *Vekayi-name...*, s. 173-174. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 160-161; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 107-110.

¹²⁵ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 141-142; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 334.

¹²⁶ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 115; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 12, s. 267.

¹²⁷ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 145-146. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 162-164; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 110-112.

¹²⁸ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 142.

On ikinci yüzyılda halife, sultanın meşruiyeti için onay makamı olmanın ötesinde bir güce sahip değildi. Sultan değişimlerinde yaşanan taht kavgaları esnasında Bağdat'ta hutbeyi kimin adına okutacağı, kendi inisiyatifinden çok dışarı etkenlere bağlıydı. Sözelimi Melikşah'ın ardından oğulları arasında başlayan kavgada Mahmud (1092-94) annesi Terken (ö. 1094)'den kardeşi Berkıyaruk (1094-1104)'a karşı destek gördü. Terken, halife Muktedî'den Bağdat'ta hutbeyi oğlu Mahmud adına okutmasını istedi. Aksi halde “*Melikşah'ın kızı Mahmelek'ten doğma Cafer'i, babası Muktedî'ye karşı halife ilan edeceği*”ni bildirdi.¹²⁹ Nitekim hutbe başta, Mahmud adına okunduysa da Berkıyaruk, 1094'te vezirlerin desteğini alarak tahta çıktı. Evlilik diploması yoluyla kurulan yakınlık Abbâsîleri, Selçuklular karşısında günbegün daha zayıf duruma düşürüyordu. Halife ve sultan arasındaki bu güç kırılımlında, dengenin Selçuklular lehine değiştiğini ilk fark edenlerden birinin Terken olması ilginçtir.

Irak Selçukluları sultanı Mahmud (1119-1131)'un amcası Sencer (1118-1153)'le Büyük Selçuklu tahtı için giriştiği kavga esnasında Bağdat'ta okunan hutbe kısa sürede değişmişti. Kavgaдан galip ayrılan Sencer adına 1119'da hutbe okundu.¹³⁰ Sultan Sencer, yenilen yeğenini veliaht ilan etti, Suriye ve Irak topraklarını kendisine verdi. Bu, aynı zamanda Irak Selçukluları (1119-1194)'nın da kuruluşu anlamına geliyordu. Taht kavgasının haricinde Mahmud ve Sencer birkaç kere daha karşı karşıya geldiler. Halife ve sultan kavramlarına yönelik, bu karşılaşmalardan biri oldukça aydınlatıcıdır. Mahmud, halife Müsterşid (1118-1131)'le amcası Sencer'e karşı ittifak kurmuştu. Sultan Sencer bu ittifakı çözdü ve yeğeninden Bağdat'a yürümesini istedi. Mahmud'un emri yerine getirerek Bağdat'a, halifenin üzerine yürümesi ile ittifak da bozuldu.¹³¹ Halife Müsterşid'le birlikte Abbâsîler, Selçuklular karşısında güç kaybettiklerini kabul ederek dengeyi tersine çevirmeye çalışmışlardı. Nitekim Müsterşid sonrasında Abbâsî halifesi olan Raşid (1135-1136) benzer bir eyleme giriştiği tespit edilince, sultan Sencer'e bağlı Irak Selçukluları sultanı Mesud (1134-1151) tarafından azledildi. Bu

¹²⁹ bkz. Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 138-141. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 184-195; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 12, s. 278; Sadrüddin Ebu'l Hasan, *a.g.e.*, s. 51-52; Turan, *a.g.e.*, s. 177; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 137.

¹³⁰ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 435-439; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C.12, s. 348-349. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 186; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 206.

¹³¹ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 502-505. İbn Kesîr, *a.g.e.*, C.12, s. 366; Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 198-199; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 209.

azille birlikte Abbâsîler ve Selçuklular arasında bir taahhütnamenin varlığı ortaya çıktı. Halife kendi el yazısıyla,

“*Ben asker topladığım, sefere çıktığım ve sultanın adamlarından biriyle silahlı çatışmaya girdiğim takdirde kendimi halifelikten azlediyorum*”¹³² yazmıştı.

Tuğrul’a elini, Melikşah’a yüzüğünü öptüren Abbâsî halifelerinin Selçuklular karşısında geldiği son durum bu oldu. Öyle ki Abbâsîlerin, Bağdat’ın yönetimi üzerinde de doğrudan söz söyleme hakları bulunmuyordu. Dinî açıdan birtakım sakıncaları olan basit bir asayiş meselesi dahi sultana bildiriliyor, halife inisiyatif kullanmıyordu. İbnü’l-Esîr, 1073’te Bağdat sel felaketiyle boğuşurken şehir halkının bu durumu “*şarkıcı kadınların ve meyhanelerin çoğalmasına bağladığını*”; meyhanelerin yıkılması için halifeye başvurulduğunu yazar. Halife, “*isteği sultana iletceğini*” bildirerek halkı yatıştırdı.¹³³ Tuğrul’ın Bağdat’a girişinden henüz çeyrek asır sonra durum bu iken; on ikinci yüzyılda artık Abbâsî halifesi, meşruiyetinin onaylanması için Selçuklu sultanı tarafından Bağdat’taki sarayına sıkıştırılmış en üst düzey din görevlisinden fazlası değildi.

Selçuklular, merkezî İslâm coğrafyasına indikten sonra Müslümanlar üzerinde halifenin tasarrufu yerini sultanın iktidarına bırakmıştı. Ne var ki mevcut idarî düzen ve öngördüğü bürokratik düşünce sistemi, bir üçüncü güç odağının doğuşuna sebep oldu. Nizamülmülk’e *atabeg* unvanı bahşedilmişti ve Selçuklu idaresi, bu ilk *atabeg*in muazzam bir güce ulaştığını deneyimledi. Nizamülmülk, devlet teşkilatında kadrolaştı; israfa varan harcamaları taraftar topladığı gibi düşman da türetti. Üstelik Terken’in oğlu Mahmud’a verdiği desteğin diğer ucunda, Zübeyde (ö. 1099)’den doğma Berkjaruk’a verdiği destekle denge oluşturduğu için sultanın eşinin de hışmına uğruyordu. Nitekim Merv’e vali olarak atadığı oğlu, Melikşah’ın *şihnesini* tutuklayınca ipin ucu kaçtı. Sultan, *atabeg*ini “*vezirlik alameti divitinin kaldırılması ve başından sarığının alınmasını emretmek*” ile tehdit etti. Nizamülmülk’ün cevabı “*başındaki tacın varlığı, bu divite bağlıdır*” oldu.¹³⁴

¹³² bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, Çev.: Abdülkerim Özaydın, Red.: Mertol Tulum, C. 11, s. 45-46; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C.12, s. 389.

¹³³ bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 92.

¹³⁴ bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 176-178; Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 133-134; Sadrüddin Ebu’l Hasan, *a.g.e.*, s. 47-48. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 171; Sevim ve Merçil, *a.g.e.*, s. 130.

Mahmud ve halife Müsterşid'in ittifakı ve itilafı sürecinde de bir başka *atabegin* ağırlığı hissedildi. Mahmud'un Bağdat'a yürüdüğü haberi kendisine ulaşınca Müsterşid, ondan geri dönmesini istemiş; sonra karşı hamle yaparak Vâsıt'ta bulunan sultan naiplerini şehirden çıkarmak için askerî birlik göndermişti. Mahmud, Vâsıt'a gönderilen bu birliği *atabeg* İmâmüddin Zengî ile bertaraf etti. Peşine Bağdat kuşatmasına katılmak üzere İmâmüddin geri çağırıldı ve Selçuklu askerleri şehre girerken *atabegin* gösterdiği gayret takdir edildi. Selçuklular, *atabege* Musul'dan sonra Basra'yı da iktâ ettiler.¹³⁵ Büyük Selçuklu Devleti bürokrasisi içerisinde günbegün değeri artan bu müessese, Sencer sonrası dağılma sürecine giren Selçukluların bakiyesi olarak Doğu Akdeniz'de, Haçlılar karşısında direnç oluşturan başat güç haline dönüşecekti.

1.2.3. Yeruşalim ve Konstantinopolis'te Latin Haçı

Fikrî sahada oluşum süreciyle sebepleri ve amaçları çokça tartışılan, bununla birlikte genelgeçer bir sonuca varılamayan Haçlı Seferleri, 1095'te Clermont Konsili'nde Papa ikinci Urbanus (1088-99) tarafından ilan edildi.¹³⁶ İlane etki eden görünürdeki tek sebep, Roma Kilisesi'nin kazandığı devletler üstü otoriteyi, İslâm topraklarındaki Hristiyan kutsallıkları üzerinde doğruca kullanma arzusuuydu.¹³⁷

Papa ikinci Urbanus'un değilse de (bkz. Dipnot 83) keşiş Pierre (ö. 1115)'in peşine takılan ilk kabile, az sayıda askerin gözetiminde yola çıktığında çoğunluğu yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve maceraperestler oluşturuyordu.¹³⁸ Ekim 1096'da İznik surlarının

¹³⁵ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. 10, s. 503-504.

¹³⁶ bkz. *The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims: The Earliest Chronicle of the First Crusade*, Translated by Nirmal Dass, Rowman & Littlefield, UK, 2011, s. 25; Ralph of Caen. *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade*. Translated by Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach, Ashgate, USA, 2005, s. 22.

¹³⁷ Tarihçi Runciman'a göre: "Belki de büyük asilzadelerden daha az sayıda kimsenin papanın davetine uyması daha hayırlı olacaktı. Çünkü Bohemund'un istisnasıyla, bunların hepsinin hareketine gerçek sebep dinî gayret olmakla beraber, bunların dünyevî rekabeti ve karşılıklı hileleri çok kısa bir zaman içinde papalık legatlarının kontrolü içine sığmayacak münasebetsizlikler doğuracaktı." bkz. Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. Çev.: Fikret Işıltan, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 88. Ayrıca bkz. Erdmann, Carl. *The Origin of the Idea of Crusade*. Translated by Marshall W. Baldwin and Walter Goffart, Princeton UP, UK, 1977, s. 322-323; Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri." *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 35, İstanbul, 1994, s. 66-76.

¹³⁸ *Gesta Francorum*'da, keşiş Pierre'in peşine takılıp 1096 Ağustosunda Konstantinopolis'e ulaşan kabiledekilerin, ikinci Aleksios'un "Ordu gelmeden boğazı geçmeyin, bu hâlinizle Türklere karşı yeterli

dibindeydiler. Anadolu Selçukluları sultanı Kılıçarslan tarafından dağıtılan bu kimseleri Amin Maalouf;

“Birkaç günden beri Konstantinopolis’te bulunan Pierre l’Ermite bu sayede canını kurtarmıştır. Fakat yandaşları daha az şanslıdır. Kadınların en gençleri, Sultanın süvarileri tarafından emirlere dağıtılmak veya köle pazarlarında satılmak üzere kaldırılmışlardır. Herhalde yirmi bin kadar olan diğer Frenkler kılıçtan geçirilmişlerdir” şeklinde tasvir eder.¹³⁹

Bu ilk başarısızlığı takiben Avrupalı baronlar, düzenli ordularıyla Anadolu’da göründüler. 1096’nın son günlerinde Konstantinopolis’e ulaşan Godefroy de Bouillon (ö. 1100) ve kardeşi Boudouin (ö. 1118)’e bağlı birliklerle Bizanslılar arasında, birtakım sürtüşmeler meydana geldi. Bunun üzerine şehirden çıkarıldılar.¹⁴⁰ 1097’de Boemondo (ö. 1111)’nun da katılımıyla büyük bir ordu, Anadolu’ya yola çıktı. İznik’in alınmasından sonra yürüyüş devam etti. Eskişehir (Lat. Dorylaeum) Muharebesi (Temmuz 1097)’nin ardından Antakya ve Urfa’yı ele geçiren Haçlı orduları, pek çok çarpışma gerçekleştirmekle birlikte neredeyse başarısızlığa uğramadan¹⁴¹ Yeruşalim’e değin ulaştılar. Temmuz 1099’da başlayan kuşatma bir hafta içinde şehrin teslim edilmesiyle sona erdi. Teslim antlaşmasının dışına taşan pek çok şey yaşandı; *Gesta Francorum*’un adı bilinmeyen vakanüvisi olayı,

“Hıristiyan hacılar, topluca Süleyman Tapınağı’na sığınan Serazenlerin peşine düştü ve öfkeyle tüm günü onları öldürerek geçirdiler; ta ki kan tapınağın dışına sızıncaya kadar...” şeklinde anlatır.¹⁴²

değilsiniz” tavsiyesine uymadıkları; dahası şehri talan etmeye kalkışıp zorla dışarı çıkarıldıkları yazar, bkz. *The Deeds...*, s. 26. *Anonim Süryani Kroniği*’nde ise kabile “...birçok Frank kral ve reisi binlerce, on binlerce ve sonsuz sayıda her sınıftan işçi ve büyük bir ordu” şeklinde özetlenir, bkz. *Süryani Kroniği...*, s. 15.

¹³⁹ bkz. Maalouf, Amin. *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul, 1997, s. 26.

¹⁴⁰ bkz. *The Deeds...*, s. 29-30. *Gesta Tancredi*’de ise Boemondo’nun Konstantinopolis’te imparator tarafından alıkonulduğu, Tancredi (ö. 1112)’nin ise Dardanel Boğazı (Yun. Hellaspont)’ndan gizlice geçtiği anlatılır, bkz. Ralph of Caen, *a.g.e.*, s. 31-35.

¹⁴¹ bkz. Süreç için, bkz., *The Deeds...*, s. 36-69; Ralph of Caen, *a.g.e.*, s. 36-110; *Süryani Kroniği...*, s. 16-19; Raymond d’Aguilers. *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*. Translated by John Hugh Hill and Laurita L. Hill, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1968, s. 25-50.

¹⁴² bkz. *The Deeds...*, s. 104. *Anonim Süryani Kroniği*’nde ise Haçlıların yalnızca, “...otuz bin Müslümanı öldürüp şehri yağmaladıkları” yazılıdır, bkz. *Süryani Kroniği...*, s. 20.

Dökülen bu kan, Hıristiyanlığın ilk dört yüzyılında olduğu gibi takip eden iki yüzyıl boyunca durmadı. *Ecclesia Sancti Sepulchri*'de toplanan Haçlı ileri gelenleri, Godefroy'u Yeruşalim Latin Krallığı (Lat. *Regnum Hierosolymitanum* – 1099-1187/1192-1291)'nda ilk monark ilan ettiler.¹⁴³

Bu ilk Haçlı Seferi'nde Antakya, Urfa ve Yeruşalim'in düşmesi, Avrupa'da monarşinin üst kademelerinde yer alanların iştahını kabarttı. Öte yandan 1147'de Urfa'nın,¹⁴⁴ 1187'de ise Yeruşalim'in¹⁴⁵ Müslümanlar tarafından tekrar zaptı yeni seferleri tetikledi. Halkın hezimet, baronların zaferi ve yıkımları sonrasında Fransa kralları ve hatta Alman İmparatoru Friedrich Barbarosso (1155-1190) da dâhil olmak üzere en tepedeki isimler *Levant*'a doğru yolculuğa çıktılar.¹⁴⁶ Diğer taraftan Avrupa siyasetinde iç dinamikler, bu denizaşırı topraklarda cereyan edenler çerçevesinde şekillenmeye başlayacaktı.

Urfa'yı değilse de Yeruşalim'i geri almak üzere Roma Kilisesi, oldukça ısrarlı davrandı. İkinci ve Üçüncü Haçlı Seferleri'nden umduğunu bulamayan Latinler, 1202 yılında İtalya'dan bir kere daha yola çıktılar. Venedik Cumhuriyeti'nden kiralanacak gemilerle istikâmetleri *Levant* olacaktı;¹⁴⁷ ancak nakliye ücretini denkleştiremeyen Haçlılar, Bizans İmparator'u ikinci Isaakios (1185-1095/1203-04)'un oğlu Aleksios Angelos (1203-04)'un tahta çıkmak istemesi ve şayet Konstantinopolis'e gidilip kendisine amacı doğrultusunda yardım edilirse ihtiyaç duydukları nakliye parasının tarafınca ödeneceğini taahhüt etmesiyle rota değiştirdiler.¹⁴⁸

Planlanan gerçekleşiyse de imparator üçüncü Aleksios (1095-1203) Haçlılara karşı direnç gösterdi ve tahttan çekilmedi. Bunun üzerine Bizanslılar ve Latinler arasında savaş başladı. Sonuçta üçüncü Aleksios şehri terk etmek zorunda kaldı ve Bizanslılar, zindandan çıkardıkları ikinci Isaakios'u yeniden imparator ilan ettiler. Isaakios da

¹⁴³ bkz. *Süryani Kroniği...*, s. 20; Ralph of Caen, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁴⁴ bkz. *Süryani Kroniği...*, s. 65-70.

¹⁴⁵ bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Çev.: Abdülkerim Özeydın, C. 11, s. 431-436; Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 2, s. 444-446.

¹⁴⁶ bkz. Villani, *a.g.e.*, s. 106-108.

¹⁴⁷ bkz. Geoffroi de Villehardouin, *a.g.e.*, s. 7-12.

¹⁴⁸ bkz. Robert de Clari. *İstanbul'un Zaptı*. Çev.: Beynun Akyavaş, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 10-22; Villehardouin, *a.g.e.*, s. 36-41.

oğlunun Haçlılar ile yaptığı anlaşmaya riayet edeceğini bildirdi. Peşine oğlu Aleksios Angelos taht ortağı ilan edildi.¹⁴⁹ Aleksios, yaptığı anlaşmanın şartlarını yerine getirebilmek için süre isteyince, Konstantinopolis'te oldukça uzun kaldığını düşünenler ve Aleksios'a süre verilmesini isteyen Haçlılar arasında anlaşmazlık yaşandı. Bir diğer anlaşmazlığın bedeliyse oldukça ağır oldu. Bizanslılar ve Latinler arasında çıkan kavga sonucunda Latinlerden bir grup şehri ateşe verdi. İki gün boyunca süren yangın hemen her yere yayıldı. Can kaybı da oldukça fazlaydı. Bu olay üzerine Aleksios Angelos, anlaşmanın şartlarına riayet etmedi. Nihayet 12 Nisan 1204'te Konstantinopolis, Latinler tarafından işgal edildi¹⁵⁰ ve yarım yüzyıldan uzun süre bu işgalcilerin elinde kaldı.

Tüm bu olaylar ve Haçlı Seferleri'nin geliştiği son durum, Papa ikinci Urbanus'un İncil'den yaptığı alıntıyla kitleleri harekete geçiren betime benzemiyordu. Dahası, Türkler ve Peçeneklere karşı yardım talebi memnuniyetle karşılanan Bizans İmparatorluğu, şimdi Latinlerin yağmaladığı bir yurda dönüşmüş;¹⁵¹ bu ve benzeri tezatlıklar Bizanslılarla olduğu kadar, Roma Kilisesi ve Avrupa monarşileri arasında yeni bir kırılım yaratmıştı. Sözgelimi, Roma Kilisesi ve Kutsal Roma İmparatorluğu arasında mühim olan, Katoliklerin olağan hareketi için kimin daha belirleyici olacağı üzerineydi.

İmparator ikinci Friedrich (1194-1250)'in Yeruşalim'e bir Haçlı Seferi düzenleme sözünü sürekli ertelemesi önce Papa üçüncü Honorius (1216-1227)'u, sonra Papa dokuzuncu Gregorius (1227-1241)'u öfkelenmişti. Roma Kilisesi'nin Friedrich'e sözünü tutması yönünde yaptığı sürekli baskı ve imparatorun sözünü gerçekleştirmeyi ertelemesinin altında yatan sebep aynıydı. Roma Kilisesi, Friedrich'in Yeruşalim'e gitmesiyle Avrupa'da doğacak otorite boşluğunu doldurarak Hristiyanlar üzerinde

¹⁴⁹ bkz. Villehardouin, *a.g.e.*, s. 42-56.

¹⁵⁰ bkz. Robert de Clari, *a.g.e.*, s. 25-39; Villehardouin, *a.g.e.*, s. 58-67.

¹⁵¹ “*Bütün ganimetin şehirdeki bir manastıra getirilmesi emri verildi; bu ganimeti muhafaza etmek için hacılar arasından on itibarlı şövalye ile dürüst oldukları bilinen on Venedikli seçildi. Altından, gümüşten öyle fevkalâde kapacak, sırma işlemeli kumaş ve mücevher toplandı ki, şartıtcı şeydi bu. Dünya kuruldu kurulalı ne İskender zamanında ne Charlemagne devrinde ne önce ne sonra bu kadar büyük, bu kadar zarif, bu kadar fevkalâde servet ne görüşmüş ne alınmıştır. ...Rumlar dünya servetlerinin üçte ikisinin Konstantinopolis'te, üçte birinin de orada burada bulunduğunu öne sürüyorlardı.*” bkz. Robert de Clari, *a.g.e.*, s. 40.

etkinliğini artırma uğraşındayken; Friedrich'in düşüncesi de Avrupa'da kalarak Hıristiyanlar üzerindeki etkinliğini devam ettirmekten ibaretti. Nihayet bir süre devam eden çözümsüzlüğe karşı ilk hamleyi Papa yaptı. 1227'de Gregorius, Friedrich'i aforoz etti.¹⁵² Friedrich önce Gregorius'un atadığı din adamlarını görevden aldı, yerlerine kendi adamlarını göreve getirdi. Nihayet aforoz edilmiş bir imparator olarak 1228'de Yerusulime'e doğru yola çıktı. Şehri kan dökmeden, anlaşma ile Müslümanlardan almayı başardı.¹⁵³ Böylece Katolikler üzerinde Roma Kilisesi'nin etkisi, Friedrich'in, Avrupa'ya geri dönmek için Yerusulim'den çıktığı esnada üzerine *domuz bağırsağı ve sakatat* fırlatılması sayılmazsa,¹⁵⁴ imparatorluk lehine biraz daha kırılmış oldu.

Bu nokta itibariyle askeri gücün mutlak olarak monarşiden, sivil gücün ise Roma Kilisesi'nden yana olduğu oldukça anlaşılırdır. Ne ki bu ikincisi de on dördüncü yüzyıl başında değişmeye başlayacak, Avrupa'da hem monarşi hem de halk Roma Kilisesi ve dayattığı Hıristiyanlık anlayışına karşı savaş borularını üfleyeceklerdi.¹⁵⁵

¹⁵² bkz. Dvornik, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹⁵³ bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 2, s. 523.

¹⁵⁴ bkz. Bauer, Susan Wise. *Rönesans Dünyası*. Çev.: Mehmet Morali, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2014, s. 332-334.

¹⁵⁵ On dördüncü yüzyıla doğru Avrupa'da düşün dünyası zenginleşmeye başladı. Önce doğuya dönük Haçlı Seferlerinin sonuçları ve sonra Kara Veba (Lat. *pesta secunda* – 1348), Roma Kilisesi'nin öğretilerini sorguya açtı. Bu fikri cereyanın öncüleri, temelde dinî öğreti ve ahlakın çürümüşlüğüne dert edindiler. Bunun tersine çevrilmesine yönelik referansı ise tarihin derinliklerinde aradılar. Sözgelimi *La Divine Comédie*'de Dante Alighieri (1265-1321), *cehennemden arafa* değin Romalı şair Vergilius (İÖ. 70-19)'u rehber edindi. Daha sert bir tavır, kilisenin dünyevî krallık konusunda yetkisiz olduğunu dile getirdiği diğer eserinde ortaya koydu, bkz. Dante Alighieri. *The De Monarchia of Dante Alighieri*. Translated by Aurelia Henry, Boston and New York, 1904. s. 193-196. Francesco Petrarca (1304-1374), *Triumph*'de insana ait coşku ve yıpranmayı, Yunan ve Roma mitolojisinden efsanevî aşkıları konu edinerek betimledi. Giovanni Boccaccio (1313-1374), cumhuriyet çağından beri süregelen kimi anlatıların da yer aldığı; haricen konusu, kilise veya manastırda geçen yozlaşmış ruhban sınıfı hikâyeleriyle *Decameron*'u yarattı ki bu eser başlı başına Kara Veba'nın bir sonucu olarak kurgulanmıştı. Sanat tarihçi Jacob Burckhardt bu fikri cereyanla birlikte Guelfolar ve Ghibellinolar arasındaki sürtüşmeyi "yerelleşme arayışı ve içe dönüş" olarak yorumlarken şunları dile getirir: "XIV. yüzyılda tiranlık sisteminin en ileri derecede geliştiği ve en çok ibret verici bir biçim aldığı yer, muhakkak ki, Başpiskopos Giovanni'nin ölümünden (1354) beri Viskonti hanedanının hüküm sürmekte bulunduğu Milano olmuştur. Bernabo'nun kişiliği ile en korkunç Roma İmparatorlarına çok yakın bir benzerlik, asla inkâr edilemeyecek bir şekilde kendini göstermiştir." bkz. Burckhardt, Jacob. *İtalya'da Rönesans Kültürü*. Çev.: B. S. Baykal, Ankara, 1974, s. 10-19, 429-528. Ayrıca bkz. Bauer, *a.g.e.*, s. 538-540. İtalya'da fikri cereyanla başlayan siyasi ve dinî hareketlikteki bu durum, merkezî Avrupa ve hatta Britanya'ya uzandı. Yayılım, siyasi ve dinî otoriteden uhrevî olanı alıp, nispeten daha küçük gruplara dünyevî olanı vererek büyüdü gitti. Nitekim Roma Kilisesi içinden çıkan çok güçlü bir itiraz tüm bu olan bitenin üzerinde bir etki yarattı. Olay, Bizans imparatoru sekizinci İoannes (1425-1448)'in papa dördüncü Eugenius (1431-1447)'tan Osmanlı ilerleyişine karşı Haçlı Seferi talebi ve olası isteksizliğe karşı cebinde bir vasiyet götürmesiyle başlamıştı. Vasiyet, *Constitutum Constantini* adında, altında imparator Constantinus Magnus'la konsül Gallicianus'un imzası bulunan ve Roma episkoposu

1.2.4. Doğu Akdeniz’de İki Yahudi

On ikinci yüzyılın sonlarına doğru Doğu Akdeniz’i iki Yahudi seyyah gezdi. Bu kimselerden ilki *Tudelalı Benjamin*’di ve İspanya’dan başladığı yolculuğunda Akdeniz kıyı şeridi boyunca hareket etti. Roma, Selanik (Yun. *Thessaloniki*), Konstantinopolis, Antakya, Yeruşalim, Dımaşk ve Bağdat’ın aralarında bulunduğu pek çok şehre uğradı. Diğeri ise *Ratisbonlu Petachia*’ydı. Merkezî Avrupa’dan yola çıkan seyyah, Karadeniz’in kuzeyinden geçerek güneye, Bağdat’a indi. Dımaşk ve Yeruşalim’de de bulundu.

On ikinci yüzyılda Roma’ya uğrayan Benjamin Roma Kilisesi’nin emrinde “iki yüz kadar Yahudi” bulunduğu ve “*Yahiel isimli bir memur*”un, papanın tüm emlâkının yönetiminden sorumlu olduğunu anlatır.¹⁵⁶ Seyyah, İtalya’ya ulaşana değin uğradığı Frank ve Alman şehirlerinde küçük nüfuslu Yahudi cemaatleriyle karşılaşırken; Roma’dan sonra güneye hareketi boyunca Capua’da üç yüz, Napoli (Yun. *Neapolis* ya da *Naples*)’de beş yüz, Salerno’da altı yüz, Benevento’da, Melfi, Trani’de ikişer yüz, Taranto (Yun. *Taras*)’da üç yüz ve Otranto (Yun. *Hudrous*)’da beş yüz kadar nüfuslu cemaatlere rastlar. Yahudiler arasında tacir, hekim ve kumaş boyacıları dışında, seyyahın geniş tanımıyla “*ilim adamları*” da vardır.¹⁵⁷ Bu durumlar Yahudilerin Frank ve Alman topraklarına nazaran Roma Kilisesi ve Bizans İmparatorluğu’nun etkisinin daha güçlü olduğu Güney İtalya’da sayıca fazla cemaatler kurduklarına işaret eder.

Sylvester (314-335)’e gönderildiği iddia edilen bir belgeydi. Bunun üzerine rahip Laurentius (1407-1457), sekiz-dokuzuncu yüzyıllardan itibaren Roma Kilisesi ve Bizans İmparatorluğu arası siyasî ilişkilerde gündemde olan *Constitutum Constantini*’nin düzmece olduğunu ortaya koydu. Laurentius’un ifşasından anlaşıldığına göre vasiyet, Roma Kilisesi ve episkoposunu dünyevî idarenin başına geçirmişti. Roma’dan kalan tüm toprakların yönetiminin Roma episkoposuna ait olduğu iddia edilen düzmece vasiyette, imparator aleyhine kısıtlamalara da gidilmişti: “*it is not right that there an earthly emperor should have jurisdiction.*” Laurentius bu vasiyetin doğru olmadığını dilbilim, teoloji ve mantık yardımıyla çelişikler üzerinden çürüttü, bkz. *The Treatise of Lorenzo Valla on the Donation of Constantine*. Translated by Christopher B. Coleman, Yale UP, London, 1922, s. 10-19, 183. Bu son olayla birlikte halkın Roma Kilisesi’ne güveni, yaklaşık bir buçuk yüzyıl boyunca sürekli gerileyerek dibe vurmuş oluyordu.

¹⁵⁶ bkz. *Yahudi Seyyah Tudela’lı Benjamin’in Seyahatnamesi*. Çev.: Nuh Arslantaş, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 23 (*Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri* adlı kitabın içinde).

¹⁵⁷ bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 22-29.

Benjamin, İtalya'dan sonra yolculuğunu Adriyatik'in karşı kıyısı boyunca sürdürdü. Korinthos'tan sonra uğradığı Thebes'te karşılaştığı Yahudiler, “*bütün Rum ülkesinde ipek ve erguvanî giysi imalatının en mahir sanatkârları*”ydı. Ayrıca ona göre “*Konstantiniye hariç, Rum ülkesinin diğer şehirlerinde böyle ilim adamlarına rastlamak mümkün değil*”di.¹⁵⁸ Nitekim Konstantinopolis'e vardığında seyyah, Pera'da yerleşik iki bin kadar Rabbânî ve beş yüz kadar Karâî Yahudi ile karşılaştı. İpek imalatı ve ticaret, Konstantinopolis'te de Yahudilerin yaygın mesleği idi. Haricen pek çok ilim adamı olduğunu kaydeden seyyah, Şlomo Hamistri isimli bir hekimin imparatorun hizmetinde çalıştığı ve onun dışında hiçbir Yahudinin ata binme izni olmadığını belirtir.¹⁵⁹

Bizans şehirlerinden sonra Benjamin Haçlıların ve Müslümanların kontrolündeki şehirlere ulaştı. Antakya'da karşılaştığı Yahudiler arasında cam imalatıyla uğraşan kimseler vardı. *Levant* boyunca ilerlerken Sayda (İbr. *Sidon*) ve civar yerleşkelerde kumaş boyacılığı yapan dindaşlarına rastladı; Sur (İbr. *Tzor*)'da Talmud öğrencilerini, züccaciye esnafını ve gemi sahibi Yahudileri gördü.¹⁶⁰ Seyyah, Yeruşalim'de kurulu bir boyahane ve Yahudilerin, kendileri dışında bu işe girişilmemesi için Latin kralıyla yaptıkları bir anlaşma olduğunu belirtir. Haricen Beytullahim (İbr. *Betlehem*), Remle (İbr. *Ramla*) ve Yafa (İbr. *Yafo*) gibi başka yerlerde de kumaş boyacılığı yapan Yahudilerden söz eder.¹⁶¹ Dımaşk, Tedmür (Yun. *Palymra*) ve Halep (Yun. *Beroea*) Yahudi nüfus açısından *Levant*'ın dikkati çeken şehirleridir. Benjamin, bu şehirlerdeki Yahudi nüfusunu sırasıyla üç bin, iki bin ve beş bin olarak kaydeder. Ayrıca Dımaşk'ta

¹⁵⁸ bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 30. Andrew Sharf'ın seyahatnamenin bu kısmına dair yorumu şöyledir: “...not only at Thebes and at Thessalonica but at Corinth too there were Jewish silk workers – Jewish dyers of silk garments. Then, Thessalonica, Corinth and the most of other communities also profited from the Mediterranean trade: most of them were on the islands, on the Gulf or in coastal towns.” bkz. Sharf, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁵⁹ bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 36-37. Sharf'ın konuya dair eleştirel fikirleri için, bkz. Sharf, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁶⁰ bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 40-46.

¹⁶¹ bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 49-57. Benjamin'den kısa süre sonra Yeruşalim'i ziyaret eden diğer Yahudi seyyah Ratisbonlu Petachia ise şehirde “bir tek Yahudi yaşadığı”nı ve “ağır bir vergi ödemesi koşuluyla şehirde oturmasına izin verildiği”ni yazar, bkz. *Ratisbon'lu Rabbi Petachia'nın Seyahatnamesi*. Çev.: Nuh Arslantaş, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 166 (*Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri* adlı kitabın içinde).

bir *yeşivadan*; Tedmür’de Zengîler ve Haçlılara karşı İsmâîlîlerin müttefikî olan, savaş becerisi yüksek dindaşlarından bahseder.¹⁶²

Levant’tan sonra seyyah, Dicle boyunca devam etti. Seyahatnameden, bu istikamette kurulu şehirlerde Yahudi nüfusun, *Levant* şehirlerine göre daha yüksek olduğu anlaşılır. Benjamin Bağdat’ta yaşayan kırk bin kadar Yahudi olduğunu yazar. Ona göre bu kimseler halifenin himayesinde yaşıyordu ve aralarında pek çok alim de vardı. Seyyah Bağdat’ta on tane *yeşiva* bulunduğunu gördü. Ayrıca yirmi sekiz tane de sinagog vardı. *Yeşivalardaki* öğretim faaliyeti dışında Yahudi bilgeler, cemaat içi davaları yürütme konusunda da yetkiliydiler.¹⁶³ Petachia ise *yeşiva* başkanının iki bin kadar öğrencisi bulunduğunu kaydettikten sonra bu kimsenin, *re’sulcâlût*tan sonra en önemli kişi olduğu ve “*altın işlemeli elbiseler*” giyip, “*halı ve seccadelerle döşenmiş geniş bir köşkte ikâmet ettiği*”ni kaydeder.¹⁶⁴

Re’sulcâlût unvanı taşıyan bir bilge, tüm Yahudiler üzerinde otorite sahibiydi (bkz. Dipnot 97) ve haftanın bir günü halifenin huzuruna çıkardı. Benjamin teşrifatı şu şekilde anlatır:

“...*re’sü’l-câlûta Yahudi ve Yahudi olmayan kimselerden müteşekkil bir süvari birliği eşlik eder. ...Re’sü’l-câlût, ipek cübbesiyle, başında da nakışlı geniş bir başlık ve bu başlıktan, üzerine Muhammed’in armasının işlendiği uzun ve beyaz bir tülbent aşağıya sarkıtılmış bir vaziyette at üzerinde saraya gelir. Halifenin huzuruna çıkınca elini öper. Daha sonra halife ayağa kalkar ve onun için hazırlattığı özel bir tahta oturmasını söyler. Halifenin huzurundaki bütün vezirler re’sü’l-câlûtun önünde ayakta beklerler.*”¹⁶⁵

Petachia, Bağdat yakınlarındaki Hezekiel (İbr. *Yehezqel*)’in türbesinin koruyuculuğunu Yahudilerin yaptığını gördü. Seyyah, çardak bayramında (İbr. *Sukot*)

¹⁶² bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 62-65. Petachia ise Dımaşk’taki Yahudi nüfusu on bin kadar olarak verir. Seyahatnamede Tedmür ve Halep’le alakalı kayda değer bir bilgi yoktur. bkz. *Ratisbonlu Petachia...*, s. 162.

¹⁶³ bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 75, 78.

¹⁶⁴ bkz. *Ratisbonlu Petachia...*, s. 143.

¹⁶⁵ bkz. *Tudelalı Benjamin...*, s. 76-77. Petachia, *re’sulcâlût*un kendisine verdiği “mühürlü yazı” sayesinde rahat hareket edebildiğini birkaç yerde belirtir. Bu durum, makamın, bölgedeki geçerliliği ve etkisi üzerine aydınlatıcı bir detaydır, bkz. *Ratisbonlu Petachia...*, s. 147, 153

burada Müslümanlarla birlikte on binlerce Yahudinin bir araya geldiğini belirtir. Türbeye bağışlanan değerli eşya ile sinagogların tamirinden başka yetimlerin ve öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılandığını anlatır. Bu aynı duruma dair bir diğer örneğe ise Ezrâ'nın türbesinde rastlar.¹⁶⁶

On ikinci yüzyıl sonunda Doğu Akdeniz'i peşi sıra gezen iki Avrupalı Yahudi seyyahın gözlemleri, özetle bu şekildeydi. Seyahatnamelerdeki bilgiler, doğuya doğru ilerledikçe şehirlerdeki Yahudi nüfusu ve cemaatlerin etkinliklerinin düzenli bir artış gösterdiği yönündedir. Verilen özellikli bilgilerden dikkat çekici olanı hem batıda hem de doğuda yerleşik Yahudilerin kumaş boyacılığıyla uğraşıyor olmalarıdır. Hatta Yahudiler, Yerusâlim'de bu işi tek elde tutmak için Latin kralına ağır bir vergi ödemeyi bile göze almışlardı. Seyahatnamelerdeki bilgilerde az da olsa ipek imalatı, cam imalatı ve züccaciye gibi diğer çalışma alanlarında da etkin oldukları anlaşılır.

Bu çalışma alanları, doğrudan fiziki yeterlilikle alakalıydı. Haricen bu iki seyyah, karşılaştıkları Yahudi cemaatlerinin pek çoğunda “*ilim adamları*”ndan söz ederler. Seyahatnamelerde, bu kimseleri özelleştirdikleri birkaç örnek de bulunur. Öncelikle açıkça belirtilen din bilginleri ve öğretimciler “*ilim adamları*”ndan olsa gerektir. Bu kimseler arasında, bahsedildiği üzere Roma Kilisesi'nde ve Abbâsî Halifeliği'nde yüksek memur olarak görev yapanlar vardı. Bununla birlikte Bizans İmparatorluğu'nda, bir hekim dışında sarayla ilişkili ikinci bir Yahudiden söz edilmemiş olması da ilginçtir. Bu durum, Yahudilerin Roma idaresinden menedildikleri hukukî düzenlemelerle ilgili olmalıdır (bkz. Dipnot 88).

Seyahatnamelerde din bilginleri, öğretimciler ve hekimden başka, “*ilim adamları*” sınıfında değerlendirilebilecek örnekler de bulunur. Benjamin, Taberiye (İbr. *Kinnereth*), İmâdiye ve Musul'da yaşayan birer gökbilimci; Petachia ise Ninova (İbr. *Nineveh*)'da yaşayan başka bir Yahudi gökbilimciden bahseder.¹⁶⁷ Ticaretle uğraşanlar da göz önüne alındığında Doğu Akdeniz'de Yahudilerin pek çok farklı alanda etkinlik gösterdikleri, bu iki seyyahın gözlemleri çerçevesinde öngörülebilirdir. On birinci

¹⁶⁶ bkz. *Ratisbonlu Petachia...*, s. 149-151, 154-155.

¹⁶⁷ *Tudelah Benjamin...*, s. 59, 97, 99; *Ratisbonlu Petachia...*, s. 141.

yüzyıldan on üçüncü yüzyıla değin Yahudiler, üç alanda çalışma hayatının içindeydiler. Bunlardan kıdem açısından en üstte din bilginleri ve öğretmenler bulunuyordu. Peşi sıra tacirler, hekimler ve gökbilimciler geliyordu. Yaygın meslekî beceri ise kumaş boyacılığı dikkate değer derecede ilk sırada olmakla birlikte, ipek imalatı, cam imalatı ve züccaciye gibi esnaf ve zanaatkârlıklardı.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Bernard Lewis, Ortaçağ'da Yahudilerin yöneldikleri mesleklerle ilgili olarak yoksul olanların esnaf ve zanaatkârlığa yönelmelerini de belirterek şöyle yazar: “Eski bir Arap deyişine göre, bir Yahudi ya elindeki ecza şişesi ya da para kesesiyle yükselir. Bu deyiş genellikle doğrulanabilen şu tarihsel gerçeği dile getirmektedir. Hırslı bir Yahudi için başarıya giden yol ya şifa dağıtmaktan ya da para ticareti yapmaktan geçmekteydi.” bkz. Lewis, *a.g.e.*, s. 107-109. Benjamin ve Petachia'da hekim ve tacirlerin dışında farklı mesleklere yönelen Yahudileri bulmak mümkünse de Lewis'in yaklaşımı hiç de hatalı değildir.

2. BÖLÜM: DOĞU AKDENİZ'DE “KÜLTÜR VE SANAT”

Bizanslılar ve Selçuklular hâkimiyetindeki Doğu Akdeniz’de en kalabalık ve güçlü azınlıklardan olan Yahudiler, “Birinci Bölüm”ün son alt başlığında incelenirken, bölgedeki toplum yaşantısı hakkında ipuçları yakalanmaya çalışılmıştı. “Birinci Bölüm”ün bu alt başlığı aynı zamanda siyaset ve savaş ortamından kültür ve sanat ortamlarına yumuşak bir geçiş içermektedir. En azından amaçlanan bu olmuştur.

“İkinci Bölüm”, iki başlıktan oluşmaktadır. İlk başlık olan “Şehirler ve Saraylar: Halk ve Yöneticiler”de, altıncı yüzyıl sonrasında değişen şehircilik anlayışından Doğu Akdeniz’de kültür ve sanatın inşası üzerine sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda üç şehir ön plana alınmış; Konstantinopolis, Bağdat ve Yeruşalim, tarihi anlatılar ve şehir haritaları yardımıyla incelenmiştir. Bunlardan ilk ikisinde idarî saraylara da değinilmiş olup, takip eden ikinci başlık olan “Himaye”ye zemin hazırlanması için uğraşılmıştır. Ayrıca Yeruşalim’in, Konstantinopolis’le Bağdat arasında “sıkışmış” kültür kodları okunmaya çalışılmış; bu bağlamda Bizans ve İslâm kitap resimlerinden birer örneğe başvurulmuştur. Bu üçünün dışında İznik, Antakya ve Dımaşk özelinde de benzeri ancak daha yüzeysel bir araştırma yapılmış olup, şehirlerdeki demografiye de değinilmiştir.

Bölümün ikinci başlığı olan “Himaye”de, geniş bir tarihi aralık seçilmiş olup, başlangıç ve sürekliliğe işaret edilmek istenmiştir. Bu bağlamda hem Bizans İmparatorluğu ve halifelik arası ilişkiler ve uzun süreli sonuçları hem de Haçlılar sonrası Doğu Akdeniz’in kısa sürede gelişen, zenginleşen kültür yapısı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Böylece kültür inşasında gelişimin, kısa süreli inisiyatiflerle mümkün ancak kalıcı olamayacağı vurgulanmıştır. Bu durumu değerlendirirken öncelikle çeviri faaliyetleri, sonra özgün bilim ve sanat yaratıları temel alınmıştır. Bu yaklaşım, kültür geçirgenliğini daha rahat ve yalın olarak anlamak amacıyla, “taşıyıcılığı” himayenin ön planda tutulduğu anlamına gelmektedir. Tüm bunlar, kitap resimlerinde tıbbî içerikli sahnelerden iki örnekle somutlaştırılarak tez çalışmasının ana aksına oturtulmaya çalışılmıştır.

2.1. Şehirler ve Saraylar: “Halk ve Yöneticiler”

Eski Roma şehrinde aristokratlar, güney batıda bulunan *Collis Palatium*'a yerleşmişlerdi. *Collis Palatium*'da ayrıca *Circus Maximus* da bulunuyordu; *Curia Iulia* ise bu tepenin yamacına inşa edilmişti.¹⁶⁹ Bu düzen, toplumun gündelik eğlence arayışını aristokrat mahallesinde araması gerektiği anlamına geliyordu. Karşılığında ise aristokratlar, *senatusa* gitmek için yamaçtan inmek zorundaydılar. Bu bağlamda, birlikteliğin içerisinde kendine pek de yer edinemeyen “tüm tanrılar” için bölgenin uzağında, şehrin kuzey batısında *Pantheon* inşa edilmişti. *Pantheon*, toplumun gündelik eğlence arayışı ve siyasetin uzağında tutulmuştu.

Romalıların Grek doğuya tutunmasının ardından eski şehircilik anlayışı birkaç yüzyıl boyunca korunmuştu. Altıncı yüzyılda, önce Constantinus Magnus'un *Novo Roma* düşüncesiyle inşa ettiği şehrin mimarî kurulum merkezi değiştirilmişti. İmparator Iustinianos, *Mega Palation* ve *Circus Maximus Constantinopolitanus*'tan oluşan başşehrin merkezine *Megale Ecclesia*'yı inşa ettirdi.¹⁷⁰ Bu yeni şehircilik anlayışı oldukça anlamlıydı. Çünkü toplumu idarede monarşi ve “tek tanrılı” din birlikteliği, birkaç yüzyıl boyunca tecrübe edilmiş ve olumlu sonuç vermişti. Sonra imparator Iustinianos'un bu tasarrufu, Doğu Akdeniz şehirlerinin mimarî gelişimi üzerinde önemli bir etki bırakmıştı. Sözelimi bunlardan biri hala yüksek öneme sahip İznik'ti. İznik, Konstantinopolis'ten daha eski ve farklı mimarî kurulumuna sahipti.¹⁷¹ Şehir, Grek kökenine uygun halde *Hippodamos* plana oturtulmuştu. İmparator Iustinianos, Konstantinopolis'te olduğu üzere İznik'te de imar faaliyetine girişmiş ve şehirdeki harap sarayı ayağa kaldırmıştı. Prokopius, bundan başka saray yakınına yeni kilise ve manastır inşası ile su kemeri, hamam ve köprü yapıldığından bahseder.¹⁷² Sonraki

¹⁶⁹ Bu tasvir için eski Roma şehri haritası ve mekanların tanımlanmaları temel alınmıştır, bkz. Beach, Chandler B., editor, *The New Student's Reference Work*. vol. 4, F. E. Compton and Company, Chicago, 1915, s. 1628-1630. Ayrıca bkz. Shepherd, William Robert. *Historical Atlas*. Henry Holt and Company, New York, 1911, s. 24.

¹⁷⁰ Daha önce *Megale Ecclesia*'nın inşa edilmesinden bahsedilmişti, bkz. Dipnot 26. Ayrıca bkz. Eyice, Semavi. “İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray.” *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 3, 1988, s. 3-4.

¹⁷¹ bkz. Kargın, Şefik vd. *İznik (Nicaea)*. Özyurt Basımevi, İstanbul, 1963, s. 11-12.

¹⁷² bkz. Procopius, *a.g.e.*, s. 325-327.

süreçte şehir bu haliyle korunduysa da Latin işgali sonrası Bizanslı aristokratlar hatırlayana değin unutulmaya yüz tutmuştur.¹⁷³

Altıncı yüzyılda Antakya, tıpkı İznik gibi önemi yüksek Roma şehirlerinden bir diğerydi. Öncelikle, Hıristiyanlığın tutunduğu ilk yerleşkelerden biriydi. Sonra, ilahiyat okulu ve patrikliğe de sahip sahipti. Ayrıca konumu, doğal korunaklı ve verimli yapısıyla özellik arz ediyordu. Şehir, kuzey ve doğuda çevresini saran Toros (Yun. *Tauros*) ve Nur (Yun. *Amanos*) dağları arasında, Asi (Yun. *Orentes*) nehrinin zenginleştirdiği Amik (Ar. *Amâk*) ve Arsuz (Yun. *Rhosus*) ovaları boyunca yayılmıştı. Tarihçi ve coğrafyacı Türkmen'e göre Antakya'nın "coğrafi çekiciliği"nin izahı şöyledir:

*"Bu hâl yalnız iktisadî hayatın inkişafında en büyük âmil olmakla kalmamış aynı zamanda birçok insan topluluklarını kendisine çekmiştir. Tarihte görüleceği üzere zaman zaman şark ve garbın çarpışması; ihtiraslarının merkezi hep bu saha, hep bu depresyon olmuştur."*¹⁷⁴

Antakya bir yönüyle Konstantinopolis bir diğer yönüyle ise İznik'le çok benzeşiyordu. Konstantinopolis'teki gibi şehir, kuzey ve doğu surlarının kesiştikleri köşede yer alan saray ve bitişindeki hippodrom merkezli mimarî kurulumu sahipti. Bunun haricinde Hıristiyanlığın ilk yıllarından beri şehirde *Kusyan* (Lat. *Cassian*) adında bir kilise olduğundan bahsedilir.¹⁷⁵ Şehri doğudan batıya uzanan bir ana yol ikiye ayırıyordu.

¹⁷³ Latin işgalinden sonra aristokrat Bizanslılar, eskiden beri önemi olan İznik'e kaçtılar. Burası başşehir olmak üzere kurdukları imparatorluk (Yun. *Basileion ton Nikaia* – 1205-1261), işgal boyunca varlığını sürdürdü, bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 393-396; Diehl, *a.g.e.*, s. 130. İznik, Bizanslı aristokratların başşehri olduktan sonra önemli bir gelişim gösterdi. Şehirde *Nymphaion* adında bir saray yapıldı, bkz. Freshfield, Edwin. "The Palace of the Greek Emperors of Nicaea at Nymphio." *Archaeologia*, vol. 49-2, 1884, 385-386. Ayrıca bkz. Buchwald, Hans. "Lascarid Architecture." *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinischer Gesellschaft*, vol. 26, 1977, s. 263-264. *Nymphaion*, Konstantinopolis'teki *Palation tou Porphyrogennitou* ile örtüşen bazı özelliklere sahipti. Sanat tarihçi Eyice yapıyı, "...saray binasının dikdörtgen biçiminde bir planı vardır. ...Kalıntının bugünkü durumundan anlaşıldığına göre bina bodrum katından başka aslında üç kata daha sahip bulunuyordu." şeklinde tanımladıktan sonra Tekfur sarayı ile benzerliğini altı maddede sıralar, bkz. Eyice, Semavi. "İzmir Yakınında Kemalpaşa (Nif)'da Laskaris'ler Sarayı." *Belleten*, C. 25, S. 97, Ankara, 1961, s. 4. 1261'de Cenovalılarla ittifak anlaşması bu sarayda yapılmıştı. Patrikliğin İznik'e taşınmasının ardından şehir, Konstantinopolis'in silueti olarak devam etti. Ostrogorsky'nin belirttiği üzere; "*Bizans devletinin, imparatorluk ve patriklik müesseselerinde sembolik olarak teşahhus eden devlet ve kilise gelenekleri İznik'te yeniden hayata kavuştu.*" bkz. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 394. Ayrıca bkz. Diehl, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁷⁴ bkz. Türkmen, Faik A. *Mufassal Hatay Tarihi*. İstanbul, 1937, s. 25.

¹⁷⁵ Dokuzuncu yüzyılda Hurdazbih şöyle yazar: "*Mermerden yapılmış binalar içerisinde Antakya'daki Kusyan'dan daha kıymetlisi yoktur.*" bkz. İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çev.: Murat Çağrı,

Yolun üzerinde de *Forum Valens* vardı. Mahalleler ise şehrin diğer ucunda, güney batıdaydılar.¹⁷⁶ Sonraki dönemde şehir, İznik’le benzeşir halde *Hippodamos* plana oturtuldu. Bu ikinci kurulum, Sâsânîlerin şehri yağmaladıkları¹⁷⁷ altıncı yüzyıldan sonra gerçekleşti. Prokopius, İmparator Iustinianos’un şehri yeniden inşa ettiğini; enkaz kaldırıldıktan sonra *stoa* ve çarşıların kurulduğunu, evlerin kesişen sokaklar boyunca dizildiğini, tiyatro, hamam ve diğer kamu binalarıyla birlikte su kanalları ve altyapı sisteminin ihya edildiğini anlatır. Ayrıca *Theotokos* adına büyük bir kilise yapıldığını da ekler.¹⁷⁸ Şehir İslâm’ın yayılması sonrasında yedinci yüzyılda Müslümanların hâkimiyetine girdi.¹⁷⁹

Doğu Akdeniz’deki şehirlerin mimarî kurulumunda yeni şehircilik anlayışının izleri takip ediliyor, her birine yeni ve görkemli bir dinî yapı kazandırılmaya çalışılıyordu. Üstelik bu, yalnızca Bizans İmparatorluğu şehirlerinde gerçekleşiyor değildi. Sözelimi Dımaşk, Müslümanların eline geçtikten sonra *Darü'l-Hadra* adında idarî saray yaptırılmıştı ancak bu eski Bizans şehri, henüz tam anlamıyla dönüştürülmemişti.¹⁸⁰ Emevî halifesi Velîd bin Abdülmelik (705-7015) idarî saray ve dinî yapı merkezli mimarî kurulumu İslâm şehirleri için de önerene değin Müslümanlar, fetihler sonucunda Bizans şehirciliğinin pek çok örneğine rastlamışlardı. Nitekim Emevî Camii (715) inşası için halife, Bizans imparatorundan usta talep ettiğinde şu cevabı almıştı:

Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 138. Onuncu yüzyılda Mesudî, kiliseyi gördüğünden ve buradaki Bizans kraliyet kitabelerini okuduğundan bahseder, bkz. Mesudî, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁷⁶ Bu tasvir için Downey’nin şehir haritası temel alınmıştır, bkz. Downey, Glanville. *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*. Princeton UP, New Jersey, 1961, fig. 8.

¹⁷⁷ bkz. Türkmen, *a.g.e.*, s. 483-485. Ayrıca bkz. Downey, *a.g.e.*, 1961, s. 533-545.

¹⁷⁸ bkz. Procopius, *a.g.e.*, s. 171-173.

¹⁷⁹ Şehir on birinci yüzyıl sonunda Haçlıların hâkimiyetine girene kadar çok defa el değiştirmişti. Bunların hemen tamamında da yağmalandı. Mesudî 878’de Tolunoğlu (868-884)’nun Antakya’ya girdikten sonra yağma süresinin gündüzleri iki katına çıkarıldığını yazar, bkz. Mesudî, *a.g.e.*, s. 247. Bar Habraeus, 967’den 969’a kadar Bizanslılar şehri geri alana değin yaşanan olaylarda şehrin yağmalandığından bahseder, bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 266. Şehir, Bizans İmparatorluğu ile Müslümanlar ve Ermenilerin mücadelesi sahasının tam ortasında bulunduğundan on birinci yüzyıla değin sürekli geriledi. Haçlılar şehre girdiğinde, en iyi ihtimalle birkaç yarım yüzyıllık mimarî kurulumu sahip olsa gerektir. Bununla birlikte şehri Haçlılar da yağmaladılar, bkz. Ralph of Caen, *a.g.e.*, s. 91-92; Raymond d’Aguilers, *a.g.e.*, s. 49-50. On ikinci yüzyılda *Tudelalı* Benjamin, şehirle ilgili çok kısıtlı bilgi verir: “*Yüksek bir dağın eteklerinde olup etrafı surlarla çevrilmiştir.*” yazar, bkz. *Tudelalı Benjamin*, *a.g.e.*, s. 39. On dördüncü yüzyılda İbn Battûta şehri, “*ahalisi kalabalıktır. Binaları çok güzel, her yandan su kaynıyor ve her yer yeşillik.*” şeklinde kısaca tarif eder, bkz. İbn Battûta, *a.g.e.*, C. 1, s. 114.

¹⁸⁰ Şehrin Bizans dönemi haritası ve *Darü'l-Hadra* hakkında detaylı bilgi için, bkz. Burns, Ross. *Damascus: A History*. Routledge, London and New York, 2019, s. 75, 143, fig. 5.5.

*“Eğer baban senin şu yaptığın eseri yapmak gerektiği anlamış da yapmamışsa, bu durumda baban senin için bir utanç vesilesidir. Eğer o bunu yapmak gerektiğini anlamamış da sen anlamış isen bu, onun için bir ayıp vesilesidir.”*¹⁸¹

Halifeliğin talebine karşılık bu cevapla birlikte iki yüz Bizanslı gönderilmişti. Esasen bu, halifenin imparatorudan ilk usta talebi değildi. Velîd daha önce, 707’de Bizans imparatoruna, Mescid-i Nebevî (623)’nin genişletilmesinde çalışacak ustalar için de bir istek göndermişti. İbnü’l-Esîr bu olayı,

*“Velîd Bizans hükümdarına haber göndererek Peygamber (s.a.v)’in mescidini yeniden imar etmek amacıyla yıkılmış olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Bizans hükümdarı ona yüz bin miskal altın ile yüz inşaat işçisi ve kırk deveye yükletilmiş mozaikler ve süsler gönderdi”*¹⁸² şeklinde anlatır.

Bu kayıtlar erken devir İslâm mimarlığının, Bizanslılar etkisinde gelişim gösterdiği düşüncesi dışında yorumlamalara olanak sağlar. İmparatorun Emevî Camii özelindeki cevabı, Iustinianos’un tasarrufları sonrası yeni şehircilik anlayışının Bizanslılarca nasıl kabul gördüğü hakkında ip uçları içermektedir. Öncelikle Bizans imparatoru, Emevî Camii gibi simge bir dinî yapı eksikliğinin, devleti idare eden kimselerce “*utanç vesilesi*” olduğu görüşündedir. Dahası o, idarecinin böylesi bir dinî yapı gerekliliğini idrak edememesini “*ayıp vesilesi*” olarak görür. Mescid-i Nebevî’nin genişletilmesi özelindeki kayıtlarla ise Bizanslıların, mimarlık faaliyetine ilişkin daima hazırlıklı oldukları anlaşılır. Gönderilen “*kırk deveye yükletilmiş mozaikler ve süsler*”in, Ortaçağ normalleri düşünüldüğünde bugünden yarına hazırlanabilmesi oldukça zordur.

Doğu Akdeniz’in diğer şehirlerinde de durum, Konstantinopolis’te başlayan İznik, Antakya ve Dımaşk’la devam eden yeni şehircilik anlayışının çok da uzağında değildi. Yeruşalim, semavî dinler açısından çok erken tarihlerde kutsallık atfedilen ve daima kalabalık bir yer olduğu için diğer şehirlere nazaran mimarî kuruluşunu farklılık arz etmişse de burada da yeni şehircilik anlayışına uygun birtakım düzenlemelere gidilmişti. Altıncı yüzyıla değin şehir kuzey doğuda yer aldığına inanılan Süleyman

¹⁸¹ bkz. İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. 7, s. 242. İbn Haldun ise Velîd’in değil, Hişâm bin Abdülmelik’in sanatçı talebi olduğunu anlatır, bkz. İbn Haldun, *a.g.e.*, C. 2, s. 390.

¹⁸² bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, Çev.: Beşir Eryaysoy, Red.: Mertol Tulum, C. 4, s. 477. Ayrıca bkz. Blochet, Edgard. *Musulman Painting*. Translated by Cicely Binyon, Methuen & Co., London, 1929. s. 16-17.

Mabedi (İbr. *Bet hamMiktaş*; Lat. *Templum Salomonis*)’nin karşısına, kuzey batıya inşa edilen *Ecclesia Sancti Sepulchri* çevresinde gelişmişti. İmparator Iustinianos şehri, *Theotokos* adına inşa ettirdiği *Nea Ecclesia* ile güneye doğru genişletmişti.¹⁸³ Prokopius’un anlatısı şöyledir:

“Şehirdeki diğer tüm yapılar, bir kısmı tepeye inşa edilmiş bir kısmı ise yamaç boyunca uzanarak düzlüğe yayılmış haldelerdir; bu anıt ise başlı başına istisna oluşturur. İmparator Iustinianos, diğer tüm detaylarla birlikte yapının uzunluğu, genişliği ve yüksekliğinin ne (kadar) olması gerektiğini belirterek en yüksek tepeye inşa edilmesi emrini verdiği için (bu böyledir).”¹⁸⁴

Bunun dışında, biri yoksullar diğeri ise yabancılar için kiliseyle bütünleşik halde inşa edilmiş iki imarethaneden bahsederken oldukça fazla para harcadığını yazar. Bu son durum, şehrin tarihî gelişimi her ne kadar dinî baskınlıkla şekillenmiş olsa da altıncı yüzyıldaki esas gayeyi ortaya çıkaran en çarpıcı örnektir. İmparator Iustinianos ve dolayısıyla Bizanslılar, Yeruşalim’e kendi meşreplerince dinî kimlik vermek istiyorlardı.

On birinci yüzyıla doğru Konstantinopolis, Bağdat’la birlikte Doğu Akdeniz’in en büyük iki şehriden biriydi.¹⁸⁵ İdarî saray, dinî yapı ve hippodromdan oluşan merkez, güneyde ve doğuda Marmara, kuzeyde Haliç (Yun. *Chrysokeras*) ile çevrilen

¹⁸³ Bu tasvir için Shepherd’in şehir haritası temel alınmıştır, bkz. Shepherd, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁸⁴ bkz. Procopius, *a.g.e.*, s. 343-349.

¹⁸⁵ Bu konuda net sayılar verebilmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte tarihi gerçeklik içerisinde değerlendirmeye açılacak görüşler vardır. Sözelimi tarihçi McEvedy, “*İS 1000’de Kent ve Ticaret Yolları*” adlı haritasında şehirlerin nüfus sınırlarını üç kategoride düzenler. Bunlar, elli bin-yüz yirmi beş bin, kırk dokuz bin-yirmi üç bin ve yirmi iki bin-on beş bin şeklindedir. Konstantinopolis ve Bağdat ilk kategoride yer alırken Antakya ve İskenderiye ikinci kategoride; Dimaşk ise üçüncü kategoride yer alır, bkz. McEvedy, Colin. *Ortaçağ Tarihi Atlası*. Çev.: Aysen Anadolu, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2004, s. 55. Tarihçi Pirenne, on birinci yüzyılda Konstantinopolis’in “*Akdeniz havzasının en büyük kenti*” olduğunu söyledikten sonra nüfusun “*neredeyse bir milyona ulaştığı*” görüşündedir, bkz. Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri*. Çev.: Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 68. On ikinci yüzyılda Avrupa ve Doğu Akdeniz’de pek çok şehri gezen *Tudelahı Benjamin* Konstantinopolis hakkında şöyle yazar: “*İslâm dünyasının büyük şehri Bağdat hariç dünyada bir benzerinin daha olduğunu zannetmiyorum.*” bkz. *Tudelahı Benjamin...*, s. 33. On üçüncü yüzyılda, dördüncü Haçlı Seferi esnasında Konstantinopolis’i gören Latinlerin şaşkınlığını Villehardouin şöyle anlatır: “*Konstantinopolis’i hiç görmemiş olanlar uzun uzun kenti seyretti. ...Bunda da şaşılacak bir şey yoktu; çünkü dünya yaratıldığından bu yana hiçbir insan hiçbir zaman bu kadar büyük bir işe girişmemişti.*” bkz. Villehardouin, *a.g.e.*, s. 37. On dördüncü yüzyılda şehri gören meşhur seyyah İbn Battûta (ö. 1369) gözlemlerini aktarmaya “*bu şehir sonsuz derecede büyük*” diyerek başlar. Suriçi’nde “*on üç kalabalık mahalle*” olduğunu belirttikten sonra Pera’yı “*Frenk taifesinin yerleştiği... bu taifenin tümüyle ticarete gömüldüğü*” bir yerleşim olarak anlatır, bkz. İbn Battûta, *a.g.e.*, C. 1, s. 504-505.

yarımadaanın ucunda yer aldığı için şehir batı yönünde gelişim gösterdi. *Megale Ecclesia*'dan *Forum Amastrianum*'a değin devam eden *mese* yolu üzerinde, *Forum Constantini* ve *Forum Tauri*'ye yer verilmişti. Buradan sonra çatallaşan yol, *teichos Theodosiakon*'un iki ucuna; biri *Charisius* kapısı diğeri ise *Chrysia* kapısına ulaşıyordu. *Chrysia* yolu üzerinde ayrıca *Forum Bovis* ve *Forum Arcadius* da bulunuyordu.¹⁸⁶ *Tudelalı Benjamin*, şehirde bir yıldaki gün sayısı kadar kilise olduğunu belirtir.¹⁸⁷ *Mega Palation*, Komnenos Hanedanlığı'na değin Bizanslıların idarî merkezi olarak kaldı. İmparator Aleksios'un tahta çıktıktan sonraki tercihi, şehrin kuzey doğu ucunda, Haliç kıyısında kurulu *Blakhernais* oldu. Takip eden süreçte saray genişletildi ve idarî merkez haline dönüştürüldü.¹⁸⁸ Bu amaçla kullanılan sarayların dışında, şehirde *Boukeleon* gibi başka birkaç saray daha vardı.¹⁸⁹

On ikinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla şehrin demografik yapısında değişimler yaşandı. Bunun ilk ve en güçlü sebebi Latin işgalidir. İşgalden önce şehri gören Benjamin, Pera'da Yahudilerin ikâmet ettiklerini anlatırken Latinlerden söz etmez (bkz. Dipnot 158). İşgal esnasında ise Villehardouin, şehirde yerleşik Latinlerin karşı kıyıya geçerek Haçlılara katıldığını yazar (bkz. Dipnot 117). On dördüncü yüzyılda ise İbn Battûta, Pera'da Latinlerin yerleşik olduğunu kaydederken Yahudilere dair herhangi bir şey belirtmez (bkz. Dipnot 184). Bu bilgilerden Komnenosların diplomatik ilişkiler çerçevesinde Venedikliler başta olmak üzere İtalya cumhuriyetleri yurttaşlarına tanıdıkları ayrıcalıklar sonucunda (bkz. Dipnot 105, 116) Konstantinopolis'e gelen Latinlerin, işgale kadar Suriçi'nde yaşadıkları; şehrin Bizanslılarca tekrar geri alınmasından sonra Pera'ya yerleştikleri/yerleştirildikleri anlaşılır. Pera'daki Yahudilere ne olduğu ise muammadır. Bu kadarıyla Konstantinopolis on bir-on üçüncü yüzyıllarda kalabalık ve çok milletli nüfusu;

¹⁸⁶ Bu tasvir için MacLagan'ın "The Main Byzantine Monuments of Constantinople" adlı haritası temel alınmıştır, bkz. MacLagan, Michael. *The City of Constantinople*. Thames and Hudson, London, 1968, s. 94-95. Ayrıca bkz. Mathews, Thomas F. *Byzantium: From Antiquity to the Renaissance*. New York, 1998, s. 17-32.

¹⁸⁷ *Tudelalı Benjamin*..., s. 33.

¹⁸⁸ Detaylı bilgi için, bkz. Ermiş, Melda Ü. "Ayvansaray'da Ortaya Çıkarılan Bir Bizans Kilisesi." *Sanat Tarihi Yıllığı XVII*, İstanbul, 2011, s. 42-44.

¹⁸⁹ *Boukaleon* hakkında detaylı bilgi için, bkz. MacLagan, a.g.e., s. 44-47.

Megale Ecclesia'nın yanı başında saray ve hipodromu,¹⁹⁰ *mese* yolu üzerindeki forumları ve çok sayıda başka kilisesiyle ileri bir Ortaçağ şehriydi.

Bağdat, Doğu Akdeniz şehirlerinden farklıydı. Sekizinci yüzyılın ikinci yarısında şehir kurulurken Sâsânî kültür kodları takip edilmişti. Buna göre etrafı surla çevrili dairevî plana oturan Bağdat, merkezden dışarıya doğru dört yönde uzanan yollarla açılıyordu. Merkezde, üstü genişçe yeşil kubbe (Ar. *Kubbetü'l-Hadra*)'yle örtülü *Bâbüzzeheb* sarayı ile bir mescit vardı. Merkezin çevresini ise çarşılar kuşatıyordu. Kısa süre sonra bu çarşılar da kalabalık ve gürültü sebebiyle şehrin dışına çıkartıldı.¹⁹¹ Bu mimarî kurulum ile şehir, henüz en başında sınırları belirlendiği için bütünlük içinde büyüyemedi ve yüzyıllarca aynı kaldı. Genişleme ise gayet dağınık halde doğuda yer alan Dicle nehrinin ötesinde devam etti. Sözelimi on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla şehirle özdeşleşen önemli kurumlardan Nizamiye Medresesi ve Müstansırıyye Medresesi bu dairevî mimarî kurulumun dışında, Dicle nehrinin karşı kıyısında kalmışlardı.¹⁹² Bu bağlamda, şehrin tarihî gelişiminden geriye doğru bakıldığında, halife Mansûr'un dairevî mimarî kurulumu, on üçüncü yüzyıl itibarıyla Bağdat'ın iç kalesinden daha fazlasına denk değildi.

On ikinci yüzyılda şehri gezen Yahudi seyyahlardan Benjamin, *Bâbüzzeheb*'i şöyle anlatır:

¹⁹⁰ On birinci yüzyıl sonunda hipodromun işlevselliği ve atmosferine dair Anna Komnena'nın Anadolu Selçukluları İznik valisi Ebu'l-Kasım (ö. 1092)'ın Konstantinopolis ziyaretinde bahsedilenler aydınlatıcıdır. Bu ziyaret esnasında İzmit (Lat. *Nicomedia*)'in savunması için yeni kale yaptıran imparator Aleksios, Ebu'l-Kasım'ın bundan haberi olmaması için şu yola başvurmuştu: “*İmparator... yarış arabası sürücülerine, vaktiyle büyük Constantinus'un yaptırmış bulunduğu at yarış yerinde konuğu onuruna büyük bir araba yarış düzenlemelerini buyurmuştu; beri yandan, kendisi, ona gitsin de at yarışlarını seyretsin diye ısrar ediyordu.*” bkz. Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 200. Khoniates'in Anadolu Selçukluları sultanı ikinci Kılıçarslan'ın Konstantinopolis'i ziyareti anlatısı, yaklaşık bir yüzyıl sonrasındaki duruma ışık tutar: “Özellikle at yarışlarıyla ilgilendiği”ni yazar. Himayesinde bulunan Türkün birinin hipodromda “...altında kavisli bir sıra halinde yarış arabalarının çıkış yerleri, üstüdeyse, birbiri karşısında altın suyuna batırılmış bronzdan dört at heykeli” bulunan kale-sütun'a tırmandığını; “kule üstünde çıkış yerinde bir yarış atı gibi durdu ve stadyum üzerinde uçağını ilan ettiği”ni anlatır, bkz. Khoniates, *a.g.e.*, s. 81-82. Uçmayı deneyen Türk ölmüşse de bu anlatı, ve hipodromdaki halkın heyecanı ve bu olayın tüm şehirdeki yankısını göstermesi yönüyle önemlidir. Anlaşılan on ikinci yüzyılda da hipodrom halk üzerinde etkisi oldukça fazla bir kurumdur.

¹⁹¹ bkz. Dipnot 41. Ayrıca bkz. Hitti, Philip. *Capital Cities of Arab İslam*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973, s. 86-89.

¹⁹² Bu tasvir için Guy Le Strange'ın yayımladığı şehrin iki haritası ve Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde yer alan şehir haritası temel alınmıştır, bkz. Le Strange, Guy. *Baghdad during the Abbasid Caliphate*. Barnes&Noble, New York, 1972, s. 15, 136; ed-Dûrî, Abdülazîz. “Bağdat” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, s. 428.

*“Halife'nin Bağdat'ta üç mil genişliğinde bir sarayı vardır. Sarayında çok çeşitli ağaç, meyve ve hayvanların bulunduğu bahçesi bulunmaktadır. Bahçe duvarlarla çevrilmiş olup içinde Dicle nehrinden temin edilen küçük bir gölet yer almaktadır.”*¹⁹³

Bundan başka seyyah, Abbâsî halifesinin ailesinden her bir kimsenin şehirdeki kendi sarayında oturduğu; *Babüzzehab*'in müstemilatında ise çok sayıda mermer bina ve heykeller bulunduğundan bahseder. Petachia ise Bağdat'ın büyük bir şehir olduğundan başka, yapısıyla ilgili herhangi bir bilgi vermez.¹⁹⁴ “Doğu Akdeniz’de İki Yahudi” alt başlığında incelenen bu iki seyyahın Bağdat özelinde verdikleri diğer bilgiler de düşünüldüğünde şehrin, tıpkı Konstantinopolis gibi kalabalık ve çok milletli nüfusuyla ileri bir Ortaçağ şehri olduğu anlaşılır.

Şehir kurulumunda takip edilen dairevî plan, Bağdat'ı Doğu Akdeniz örneklerinden ayırırken; mimarî zenginliği şehri Konstantinopolis, Dımaşk ve Yerusâlim gibi şehirlere yakınlştırıyordu. Bu bağlamda Yerusâlim ile olan bir benzerliği hem bölgenin kültür kodlarına hem de bu kodların takibine ilişkin ilginç bir örnektir. On sekizinci yüzyılda yaşamış olan Bağdatlı Nazmi-zâde Murteza, şehrin tarihini yazdığı eserinde *Bâbüzzehab*'in yeşil kubbesi üzerine kondurulan bir mızraklı asker heykelinden bahseder:

*“Ve miyan-ı darü'l-hilafede irtifa-ı sur mikdarı tulen ve arzan ellişer zira meclis bina ve üzerinde yeşil kaşiden bir kubbe-i hadra ve bala-yı kubbede tılsım ile bir şahs-ı nizedar inşa itdiler ki her ne taraftan ecnebi zuhur iderse ol-tarafta işaret ve ima ider idi.”*¹⁹⁵

Nazmi-zâde'nin anlatısı, mızraklı atlı asker heykelinin şehri koruması ve tehlikeyi işaret etmesi amacıyla yeşil kubbe üstüne dikildiği yönündedir. Bu, daha önceleri Doğu Akdeniz’de izlerine rastlanan mimarlık anlayışının tezahürü olsa gerektir.

¹⁹³ bkz. *Tudelahı Benjamin...*, s. 69-71.

¹⁹⁴ bkz. *Ratisbonlu Petachia...*, s. 141.

¹⁹⁵ bkz. Murteza, Nazmi-zâde. *Gülşen-i Hulefa*. Düz.: Mehmet Karataş, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 24. Ayrıca bkz. *Le Strange, a.g.e.*, s. 31-32.

On ikinci yüzyılda Konstantinopolis'te, *Stoudious* manastırı keşişlerinden Theodore'un resimlediği ve bu sebeple onun ismiyle anılan *Theodore Psalteri*'ndeki¹⁹⁶ iki Yeruslm sahnelerden birinde, Şehirdeki iki bazilikadan kubbeli olanın üzerinde mızraklı asker heykeline yer verilmektedir. Resim, kitab kaynaklı *Passion* sürecinin ilk sahnesi olan "sa peygamberin Yeruslm'e giriŐi"ni konu alır (bkz. 1. Resim). Sahneyi ikonografik açıdan değerlendiren tarihçi Cutler, *Theodore Psalteri*'nde Şehrin bir resimden diğerine "mızraklı asker heykeli" zeline değişiklik göstermesini, ressamın *Mezmurlar* ve *Zekeriya* arası seçim özgürlüğüne bağlar. Buna göre el yazmasında tasvir, *Eski Sözleşme; Mezmurlar*, 8: 2-3¹⁹⁷ kısmına iliŐtirilmiŐtir. Ancak ressam bu tasvirin içeriğini *Eski Sözleşme; Zekeriya*, 9'a¹⁹⁸ göre biçimlendirilmiŐtir. Bunun sebebi ise Bizanslıların, *Mega Ecclesia*'da *Passion* anmasının Yeruslm'e giriş kısmı için tercih ettikleri *prokeimenonun Mezmurlar* değil de *Zekeriya* kaynaklı yazılmış olmasıydı. Nitekim bu durum keşiş Theodore'u, Yeruslm'i tasvir ederken savaş imgesi aramaya yöneltti ve ressam, Şehirdeki bazilika kubbesi zerine *Mars* heykeli kondurdu.¹⁹⁹

Cutler'ın *Theodore Psalteri*'ndeki Yeruslm'e giriş tasvirinin ikonografik yorumu birkaç karşıt soru gündeme getirirse de kabul edilebilirdir. Ancak burada, konu gereği soru Şu olacaktır: Keşiş-ressam Theodore, mızraklı asker heykelini neden Şehirdeki kubbeli bazilikanın üzerinde konumlandırmıŐtır? Savaşa dair bir imge, pekl tasvirin pek çok noktasında ve daha açık bir anlamla kurgulanabilirdi.

Theodore'un bu yaklaşımı, "Şehirler ve Saraylar" başlığı boyunca çevresinde dolaŐılan fikrin; Ortaçağ'da Doğu Akdeniz'deki Şehir kurulumu anlayışının Ortodoks bir keşiş-ressamın zihin tarihindeki tezahryd. Bu benzeri durum, Âmid'de, Artuklular (1102-1409) sarayındaki bir Müslüman mhendiste de kendini göstermiştir.

¹⁹⁶ bkz. Anderson, Jeffrey C. "On the Nature of the Theodore Psalter." *The Art Bulletin*, College Art Association, vol. 70, no. 4, 1998, s. 550.

¹⁹⁷ "ocukların, hatta emziktelerin sesiyle / set çektin hasımlarına / düşmanı,  alanı yok etmek için. / Seyrederken ellerinin eseri olan gökleri / oraya koyduğun ayı ve yıldıŐları" bkz. *Mezmurlar*. 8: 2-3.

¹⁹⁸ "Ama Rab onun mal varlığını alıp götürecek / denizdeki gcny yok edecek / ve ateş kenti yiyip bitirecek" bkz. *Zekeriya*. 9: 4.

¹⁹⁹ bkz. Cutler, Anthony. "Liturgical Strata in the Marginal Psalters." *Dumbarton Oaks Papers*, Dumbarton Oaks Trustees for Havard University, vol. 34/35, 1980-1981, s. 20.

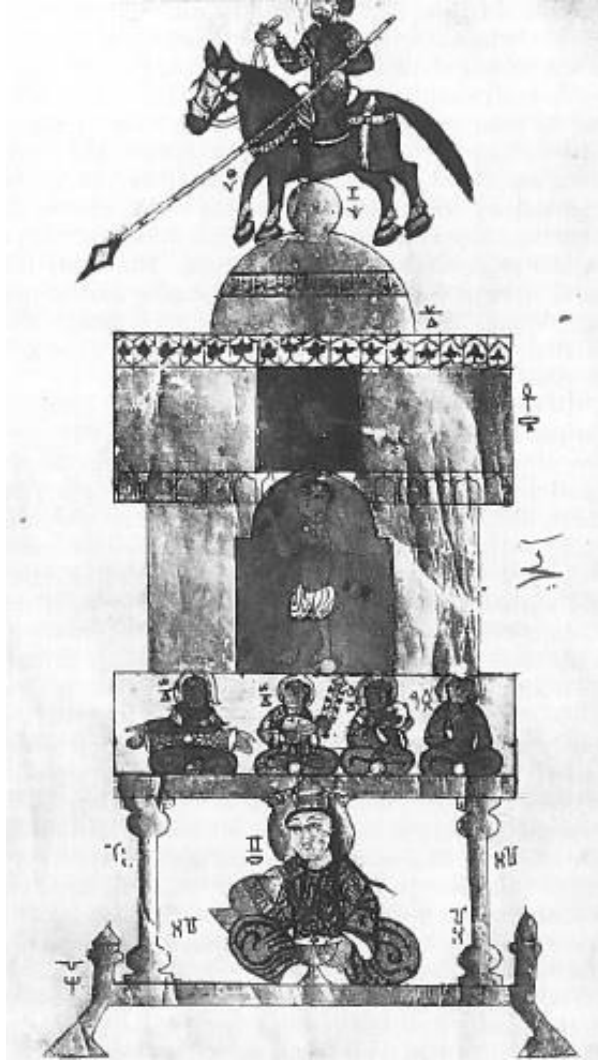
On ikinci yüzyılda el-Cezerî, *Kitâb fî Ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiiyye*'de²⁰⁰ tasarlandığı *çalgılı saatle*, *Bâbüzzeheb*'in görünüşünü sembolik olarak ortaya koymuştu. Bu tasvir, Bağdat şehri anlatılarıyla tam bir uyum içindedir. *Çalgılı saat*, üstünde mızraklı atlı asker figürü bulunan kubbeli bir mekâna öykünerek tasarlanmış olup; saatin çalışma mekanizması siyahî bir figürün ellerine bırakılmıştır. Bu figürün altında yan yana dizili dört çalgıcı figürü yer alır. En altta, merkezde ise yiyip içer halde gösterilen irice figür muhtemelen hükümdardır (bkz. 2. Resim).²⁰¹

1. Resim. Cutler, *Theodore Psalter XII. yy*; BL, MSA 19352, f. 6r

²⁰⁰ Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı. *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*. Tercüman, İstanbul, 1979, s. 10.

²⁰¹ bkz. Ettinghausen, Richard and Oleg Grabar and Marilyn Jerkins. *Islamic Art and Architecture 650-1250*. Yale UP, Connecticut, 2001, s. 71. Ayrıca bkz. İpşiroğlu, Mazhar Şevket. *İslâm'da Resim Yasağı ve Sonuçları*. YK Yayınları, İstanbul, 2005, s. 89, res. 4.

2. Resim. Ettinghausen vd., *Kitâb fî Ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesîyye* – XIII. yy; TSM, III. Ahmed, 3472, v. 88b

2.2. Himaye

Müslümanlar, Emevîler döneminde Bizans başta olmak üzere tanıştıkları her yeni değeri, biçim ve anlamı sorgulamadan kabul etmekte bir sakınca görmemişlerdi. Bu bakıma dışa dönük bir tavır geliştirmişlerdi. Dımaşk'taki Emevî Camii başta olmak üzere dönemin çöl kasırlarında takip edilen mimarlık anlayışı, hatta İslâm tarihçilerindeki bilgilere göre usta ve işçi kadrosu (bkz. Dipnot 181, 182) bu durumun en somut örnekleridir. Abbâsîler sonrasında ise bu tavır değişmiştir. Bundan sonra Müslümanlar karşılaştıkları her yeni değeri, biçim ve anlamı sorguladıktan sonra

değerlendirdiler. Dokuzuncu yüzyıla doğru ise sorgulama zirveye ulaşmıştır. Bu durumun Müslümanlara, kültürün inşasına dair yeni bir politika kazandırdığı söylenebilir. Böylece yüzyılın ilk yarısı bitmeden Bağdat'ta Abbâsî Halifeliği, bir bilginler evi (Ar. *Beytülhikme*)nin sahibi oldu.²⁰² Pek çok bilimci çalışmalarını sürdürmek üzere bu yere, Abbâsî halifesinin himayesine sığındı.

Beytülhikme'de faaliyet çevirilerle başlamıştı. Sâsânî geleneğinden kalan dinî, felsefî ve edebi kırıntılar Ebu Sehl ve İbn Mukaffa'nın başı çektiği bir heyet tarafından Pehlevice asıllarından Arapçaya çevrildiler.²⁰³ Sonra, coğrafi olarak biraz daha doğuya bakıldı ve Bermekîlerin Mankah adlı bir hekimi himayelerine almasıyla Sind'den gelen tıbbî kitapların çevirilerine başlandı. Brahmagupta (ö. 668)'nın astronomi üzerine yazdığı *Sindhanta*'yı, *Zîcu'l-Sindhind el-Kebîr* adıyla İbrahim el-Fezârî çevirdi.²⁰⁴ Müslümanlar açısından astronomi cetvellerinin düzenlenmesi, rakamların alınması ve ondalık sistemin kullanılmasında Hint geleneğinin etkisi uzun süreli oldu.²⁰⁵

Yüzünü tekrar batıya, Bizanslılara dönen Müslüman çevirmenler²⁰⁶ bu kez eski Grek metinleri üzerinde çalışmaya başladılar. Haccâc el-Hasib'in *Eukleides* (Ar. *Öklid*) yazmalarından çevirdiği *Usulü'l-Hendese* ile başlayan hareketin ürünleri²⁰⁷ Hüneyin bin İshak, Ebü'l Hüzeyl, Musa el-Harizmî, Gwargis Bohtîşû ve Sâbit bin Kurre gibi bilimcilerin çevirileriyle birlikte kırkın üzerine çıkmıştı. Aristoteles, Hippokrates,

²⁰² bkz. Sezgin, Fuat. İslam'da Bilim ve Teknik. Çev.: Abdurrahman Aliy, C. 1, İBB Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 10; Gutas, Dimitri. *Arapça Düşünce Yunanca Kültür*. Çev.: Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 36, 60-61. Huart, Clement. Arab ve İslâm Edebiyatı. Çev. Cemal Sezgin, Tisa Yayıncılık, Ankara, 1971, s. 274.

²⁰³ Bunlar arasında *Kitabü'n-Nahmutân*, *Hüdaynâme*, *Ayinnâme*, *Al-Tâc* ile *Kelile ve Dimne* de bulunuyordu, bkz. Gutas, a.g.e., s. 53. Ayrıca bkz. Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ötüken, İstanbul, 1980, s. 107-109.

²⁰⁴ bkz. Sezgin, a.g.e., C. 1, s. 9. Ayrıca bkz. Brockelmann, Carl. *History of the Arabic Peoples*. Translated by Joel Carmichael and Moshhe Perlmann, New York, 1960, s. 125-126.

²⁰⁵ Kâtip Çelebi, Abbâsiler döneminden kalma pek çok astronomi kitabı sayar, bkz. Kâtip Çelebi. *Keşfü'l-Zunûn*. Çev.: Rüştü Balcı, C. 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 777-782. Ayrıca bkz. Huart, a.g.e., s. 283.

²⁰⁶ İbn Haldun şöyle yazar: “*Ebu Cafer Mansur, Rum hükümdarına mektup yazarak talimî, yani riyaziyyeye dair olan kitapları tercüme edilmiş hâlde göndermesini istedi. Rum hükümdarı, Ebu Cafer'e Oklidis'in eseri ile bazı tabiat kitapları gönderdi. Müslümanlar bu eserleri okudular, bu eserlerde yazılanları öğrendikten sonra Rumların elinde kalan diğer eserlerde yazılı olan bilgileri de öğrenmek istediler...*” bkz. İbn Haldun, a.g.e., C. 2, s. 571-573.

²⁰⁷ bkz. Gutas, a.g.e., s. 41; Huart, a.g.e., s. 274.

Galenos ve Ptolemaios (Ar. *Batlamyus*) gibi düşünür ve bilimcilerin çeşitli kitapları, ilk kez bu devirde Arapçayla tanıştı.²⁰⁸ Halife Muta'asım'ın oğlu Ahmed'in himayesinde astronomi ve matematiğe dair içeriğiyle *Bithynialı* Theodosius (ö. İÖ 100)'tan *Sphaerica*, *Kitabü'l-Uker* adıyla; İskenderiyeli Heron'un ölçü ve ağırlık üzerine yazdıkları ise *Kitabü'r-Reffi'l-eskâl* adıyla Kustâ bin Lûka tarafından çevrildi.²⁰⁹ Dokuzuncu yüzyılda Galenos'tan çevrilen *Kitabü't-Tiryâk*, Ptolemaios'tan çevrilen *Kitabü Süveri'l kevâkibi's-sâbite* ve Dioscorides'ten çevrilen *Kitabü'l-Haşâyîş*, on ikinci yüzyıl sonlarında Müslümanların kitap resimlerine meyletmeleriyle tekrar gündeme geleceklerdi.²¹⁰

Basra ve Kûfe'deki dil okulları, kuruluşları itibarıyla bireysel teşebbüsler olsalar da temsilcileri, Abbâsî halifeleri ve vezirlerinden himaye gördüler.²¹¹ Böylece çeviri hareketi devam ederken dilbilim incelemeleri sistemli bir şekilde yapılmaya başlandı. Bu, Arapçanın gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.²¹² İbnü'l Ahnef ve Ebu Nüvas *Bâbüzzeheb*'in himaye ettiği şairlerdendi.²¹³ Mütenebbi de bu dönemin şairi olup; Ebu Temmam, antolojik çalışmaları ile ünlenmişti.²¹⁴ İslâm öncesi Arap şiirinin Râviye, el-Mufazzâl ve el-Ahmer'in zihinlerinde tuttukları parçalarla bir araya getirilmesi, Abbâsîlerin dilbilimle birlikte edebiyatı himayesinin bir parçasıydı.²¹⁵ *Bâbüzzeheb*'te İbrahim bin Mehdi, Hammad bin İshak ve Ziryâb gibi şarkıcılarla müzik de himaye ediliyordu.²¹⁶ Bir adım sonrasında, onuncu yüzyılın ilk yarısında Ebu'l Ferec el-

²⁰⁸ bkz. Sezgin, *a.g.e.*, C. 1, s. 7-8; Brockelmann, *a.g.e.*, s. 125-126.

²⁰⁹ bkz. Gutas, *a.g.e.*, s. 125.

²¹⁰ Bu eserlerin birer kopyaları, Topkapı Sarayı Müzesi'nde mevcut olup Çağman ve Tanındı tarafından tanıtılmıştır, bkz. Çağman ve Tanındı, *a.g.e.*, s. 9-10. Ayrıca bkz. İnal, Güner. *Türk-İslâm Minyatür Sanatı*. AKM Yayınları, Ankara, 1995, s. 17-28.

²¹¹ İlahiyatçı Kılıç'ın İslâm Ansiklopedisi'nde yazdığı her iki makalede de bu okulların temsilcilerinin Abbâsî halifeleri ve vezirleriyle olan ilişkilerinden bahsedilir: "İlk ihtilâf, Kûfe'nin temsilcisi Ebû Ca'fer er-Ruâsî ile (ö. 187/803) Basra'nın temsilcisi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791 [?]) arasında başlamış, daha sonra Kûfeli Kisâî ile Basralı Sibeveyhi arasında devam etmiştir. Bu iki âlimin, Hârûnürreşîd'in emriyle Vezir Yahyâ el-Bermekî'nin huzurunda "Zünbûriyye" meselesi üzerinde yaptıkları tartışma meşhurdur." bkz. Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn." TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 26, 2002, Ankara, s. 345-346. Ayrıca bkz. Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn." TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 5, 1992, İstanbul, s. 117-118.

²¹² bkz. Huart, *a.g.e.*, s. 139-162. Ayrıca bkz. Furat, Ahmet Suphi. *Arap Edebiyatı Tarihi*. İÜEF Yayınları, C. 1, İstanbul, 1996, s. 243-262.

²¹³ bkz. Huart, *a.g.e.*, s. 59-63, 75, 80-82; Furat, *a.g.e.*, C. 1, s. 154-166, 267-268.

²¹⁴ bkz. Köprülü, *a.g.e.* s. 103-105; Furat, *a.g.e.*, C. 1, 271-272.

²¹⁵ bkz. Furat, *a.g.e.*, C. 1, s. 65-66.

²¹⁶ bkz. İbn Haldun, *a.g.e.*, C. 2, s. 436-437.

İsfahanî'nin *Kitab el-Agânî*'yi yazması,²¹⁷ tesadüfi değil; müsait ortamın değerlendirilmesinin sonucudur.

Yazın alanında özgün örneklerin dokuzuncu yüzyılın ortalarında görülmeye başladığı İslâm toplumunda, kaynağını bu içerikten alan tasvir sanatına yönelik ilk örnekler ise ancak on birinci yüzyıl sonrasında ortaya çıktı. Bununla birlikte sözgelimi Mısır'da, Fatımîlerin hâkimiyeti esnasında, İslâm tasvir sanatı normallerine yakın üslûp ile resmin papirüs üzerine düşürüldüğü daha erken örneklerden bahsedilir. Bu bahisler, on birinci yüzyıl dönümünde nakkaşlara himaye sağlandığını işaret eder.²¹⁸ Fatimî halifesi Hakem'in (996-1021) Mısır'da kurduğu *Darülhikme*'nin²¹⁹ faaliyetleri, Me'mun'un Bağdat'ta kurduğu Beytülhikme'de gerçekleştirenlerle benzeşmektedir. Bu durumun bir diğer okunuşu, merkez ve güç dağılımı değişse de idare ve toplum nezdinde Müslümanlarda bilim ve sanatın himayesinin sürekliliğe dönüştüğü şeklindedir.

İslâm'ın yayılması ve gittikçe güçlenerek Abbâsîlerle birlikte sağlam bir idarî organizasyon kurması, yedinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına değin Bizanslıları, bölgedeki kültür inşası bağlamında geri plana itmişti. Üstelik Bizanslılar, aynı dönemde din ve ikona tartışmasını bir buçuk yüzyıl boyunca sürdürdüler. Bizans'ta saray dışında bilim ve sanatı himaye eden manastırların idarenin hışmına uğraması ve güçten düşmesiyle²²⁰ bilim ve sanat üretimi yavaşlamıştı.²²¹ Üretimi yavaşlatan bir diğer sebepse toprak kaybı ve iç çatışmaların külfetiydi. Sekizinci

²¹⁷ bkz. Huart, *a.g.e.*, s. 184-186.

²¹⁸ Bar Habraeus 1023 yılı olaylarını anlatırken Mısır'da sanatın korunmasına dair Basralı geometri ve matematik bilimcisi Ebu Ali Hasan bin Hattam'ın, Fatimî halifesinin daveti üzerine Mısır'a gittiğini, "*nakşolunan semavi şekilleri ve hendesi resimleri ve hayret verici remizleri gördükten sonra*" daha iyisini yapamayacağını düşünerek şehirden ayrıldığını yazar, bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1. s. 285-286.

²¹⁹ bkz. Barthold, Vasilij Vladimiroviç, *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Çev.: Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 39.

²²⁰ Düşüşün boyutunu nicelikle ifade etmek gerekirse, dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kadar binlerce keşiş İtalya'ya kaçmıştı, bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 329-330; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 162; Diehl, *a.g.e.*, s. 69.

²²¹ Bu ortam dönemin *ikonomakhia* mı yoksa *monahomakhia* mı olduğu sorusunu gündeme getirir. Bu konuda Uspenski'den hareketle Seidler'in ortaya attığı fikirler diğer Bizans tarihçilerinden ayrılır. O, "*kilise mülklerinin ve manastırların gücünün sürekli olarak büyümesi*"ni doğruca ikona tartışmasının sebebi olarak verir. Seidler, Grzegorz Leopold. *Bizans Siyasal Düşüncesi*. Çev.: Mete Tunçay, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1980, s. 59. Lemerle ise dinî ve siyasî olarak iki başlıkta topladığı sebepler arasında kısmen benzer bir düşünceyi paylaşır, bkz. Lemerle, *a.g.e.*, s. 87-88.

yüzyılla birlikte Bizanslıların malî kaynakları daraldı. Kitap sanatlarının gelişimi, oldukça maliyetli bir üretim sürecinin karşılanmasına bağlıydı. Sözgelimi Mango'nun maliyet hesabı şöyledir:

“...uzun bir el yazmasının, özellikle sipariş için kopya edilen bir el yazmasının üretimi, kuşkusuz çok daha pahalı bir olaydı. Tek bir örnek vermek gerekirse, Kaesareialı Arethas tarafından sipariş edilen, 424 folyoluk iyi cins bir el yazması olarak Platon'un ünlü *Codex Clarkianus*'unun transkripsiyonu için 13 ve parşömeni için de 8 solidi, yani bir kol işçisinin iki yıllık kazancına denk bir miktar gerekiyordu.”²²²

Bu sebeplerle Bizanslılar ancak onuncu yüzyıla doğru, Makedon Hanedanlığı'nın idareyi ele geçirmesi ve ikona tartışmasının sonuna gelinmesiyle durumu tersine çevrilebildiler. Bundan sonra saray ve manastırlarda himaye yeniden başladı.

Manastırlarda üretilen aziz biyografileri (Yun. *Hagiosgraphia*) ve ilahiler (Yun. *Hymnosgraphia*) dışarıda tutulursa, onuncu yüzyıla doğru Bizans edebiyatını eğitilmiş ancak küçük bir sınıf ayakta tutuyordu.²²³ Daha doğru ifadeyle ikona tartışmasının gölgesinde boşalan saha, ancak birkaç yazar ve hikâyeye fırsat tanıdı. Dokuzuncu yüzyılda Konstantinopolis'e keşiş olmak amacıyla gelen; ancak işler yolunda gitmediği için sürgüne gönderilen Amnialı Niketas, *Philaretos*'u yazdı. Üç hikâyeden oluşan anlatı, Philaretos karakteri çevresinde gelişen, imparator ve imparatoriçeyi de kapsayan cömertlik ve iyiliğe övgüydü.²²⁴ Aynı dönemin bir diğer popüler anlatısı ise Bizanslıların alışık oldukları ve tercih ettiklerinin ötesinde bir hikâyeydi. *Catanialı* Leo'nun anlatısı, büyücü Heliodore'u ve karşısında duran “aziz karakterli” Leo'yu konu ediniyordu. Edebiyat tarihçisi Khazdan'a göre ruhunu şeytana satan Heliodore'un hikâyesi, yedinci yüzyıl sonrasında şehirle irtibatını kesen manastırların ve dolayısıyla *hagiosgraphianın* yerine, şehri tercih eden haylaz, kısmen eğitilmiş köylülerden birinin anlatısıdır. Bir bakıma, on beşinci yüzyıl sonrasında Avrupa'da yaygınlaşmaya başlayan *Faustus* imgesinin öncüllerinden biridir.²²⁵ Bu kimselerin

²²² bkz. Mango, Cyril. *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*. Çev.: Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2008, s. 258

²²³ bkz. Mango, a.g.e., s. 257.

²²⁴ bkz. Khazdan, Alexander. *A History of Byzantine Literature*. The National Hellenic Research Foundation, C. 1, Athens, 1999, s. 283- 289.

²²⁵ bkz. Khazdan, a.g.e., C. 1, s. 296-300.

himaye gördüklerini söylemek güç olsa da toplumun nabzını tutan bu işler, onuncu yüzyıldaki değişim öncesi meşru zemin oluşturmaktadırlar.

Dokuzuncu yüzyılda Konstantinopolis patriği Photios (ö. 893)'un *Bibliothecasi*²²⁶ ile başlayan ansiklopedi yazıcılığı, Bizanslıları, bölgedeki kültürün inşasında yeniden söz sahibi yapmıştır. Patrik önce imparator üçüncü Mikhail (842-867), sonra ise imparator Basileios (867-886)'tan teveccüh gördü. *Seleucia*'da doğup Konstantinopolis'e gelen ve *Stoudious* manastırında keşiş olan Euthymios, *Vitae*'nin yazarı olarak imparator altıncı Leon (886-912)'un himayesine girdi. Vasiliev'e göre ortam şöyleydi:

“bütün ilim ve edebiyat adamlarını teşvik ve himaye etti. İmparator sarayı bazen yeni bir akademiye bazen ise yeni bir liseye döndü.”²²⁷

Photios'la başlayan ansiklopedi geleneği, Symeon Metafrastis'in *Menologium Sanctorum*'u ile genişledi. Konstantinopolis doğumlu olan Symeon, felsefe ve edebiyat bilgisi sebebiyle *Mega Palation*'un daimî konuklarından biri oldu.²²⁸ On birinci yüzyılda artık düşünür ve tarihçi Psellos'un çevresine toplayacağı geniş bir kitle oluşmuştu. İmparator dokuzuncu Constantinos (1042-1055)'un himayesine giren bu kitle sayesinde Konstantinopolis Okulu, hukuk yanında felsefe ve fen fakülteleriyle birlikte tekrar açıldı.²²⁹

Bizanslılar ve Müslümanlar açısından kültürün inşası, Haçlılar bölgeye ulaştığında sarayları ve belli başlı kurumlarıyla himaye ediliyordu. Haçlılarla birlikte değişen demografi ve dolayısıyla alışkanlıklarla ortamlar yeni durumlar yarattı. Siyaset ve savaş ortamı bölgede bir noktadan bir diğer noktaya göçü yaygınlaştırmış; böylece bilginin yayılması da kolaylaşmıştı. Bu durum, farklı alışkanlıkların ortamlar arası

²²⁶ bkz. Khazdan, *a.g.e.*, C. 2, s. 10-17. Ayrıca bkz. Cormack, Robin. *Writing in Gold: Byzantine Society and Its Icons*. Oxford UP, New York, 1985, s. 143-149.

²²⁷ bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 458. Khazdan ise imparatorun keşişe başşehirde bir ev bağışladığını yazar, bkz. Khazdan, *a.g.e.*, C. 2, s. 104

²²⁸ bkz. Khazdan, *a.g.e.*, C. 2, s. 234.

²²⁹ bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 463-464. Makedon Hanedanlığı boyunca kültür ortamları ve himayeyi en yalın ve anlaşılır açıklayan Bizans tarihçilerinden biri Diehl'dir: “Yeniden kurulan İstanbul üniversitesinde, hükümdarların dikkatli himayesi altında, meşhur üstatlar, felsefe retorik fen okutuyorlardı; ve kürsülerin etrafında Bizans doğusunun ve Arabistan'ın her tarafından gelen talebeler üşüşüyordu.” bkz. Diehl, *a.g.e.*, s. 97-98. Bir diğeri ise Mathews'dir. Bizans saraylarındaki ortam ve himaye hakkında, *Magnaaura* sarayındaki okuldan da bahsederek antik bilginin korunmasını vurgular, bkz. Mathews, *a.g.e.*, s. 82-83.

geçişlerini hızlandırdı ve sonuçta Doğu Akdeniz kültürünü çeşitlendirdi. Bu bağlamda tıbbî ortamlar ve “hekimlik” özelinde, kitap resimlerinden izlenebilecek yeterli ve net tarihî kayıtlar mevcuttur.

1137 yılı yazında Yahudi bir hekim *Seleucia*'dan ailesinin bulunduğu *Fustat*'a bir mektup gönderdi. Hekim mektubunda, kaybettiklerini Bizans topraklarında geri kazandığını söyledikten sonra, mesleğinde oldukça ilerlediğini ve teveccüh gördüğünü yazıyordu. Mektuba göre iki yüz dinarlık bir ev yaptırmış; dört yüz fıçı şarap biriktirmişti. Hekim muhatabına, eğer Bizans topraklarına göçecekse hiçbir pişmanlık yaşamayacağını taahhüt etti; ayrıca bir de isteği vardı. Muhatabı eğer Bizans'a göçecekse, daha önce kendisinin geride bıraktığı kitapları getirmesini rica etti. Hekimin mektuba göre kitap, dolayısıyla bilgi ve birikim talep ettiği başka kimseler de vardı. Büyük ihtimalle bu isimsiz hekim, imparator ikinci Ioannes'in Suriye seferi (bkz. Dipnot 108) esnasında onunla beraberdi ve komutanlara Antakya ya da Halep'te ellerine herhangi bir kitap geçip geçmediğini sordu; çünkü duyduğuna göre bu şehirler düşmüştü.²³⁰

On birinci yüzyıl sonrasında Doğu Akdeniz şehirlerinde sayısı artan ve doğal olarak öne çıkan yapı hastaneler (Lat. *Hospes*; Yun. *Zenodochium*; Fa. *Bîmâristân*; Ar. *Dârü'sşifâ*) oldu. Bizanslılar ve Selçukluların hâkimiyeti paylaştıkları Haçlı Seferlerine kadar bölgedeki en iyi hekimler Yahudilerdi. Dindaşları kapalı bir cemaat hayatı sürdürüyorlarsa da Yahudi hekimlere birikimleri ve pratikteki başarıları hemen her kapıyı açıyordu. Böylece hekimler hem *Mega Palation*'un²³¹ hem de *Bâbüzzeheb*'in himayesinde çalışmaya başladılar. Anna Komnena, babası Aleksios'un hastalığına dair Nikolaos isimli bir hekimin teşhisinin göz ardı edildiğini, önerdiği tedavi yönetimin imparatora uygulanmasının, Mikhail isimli başka bir hekim

²³⁰ bkz. Goitein, Shelomo D. “A Letter from Seleucia (Cilicia) Dated 21 July 1137.” *Speculum*, The University of CP, vol. 39, no. 2, 1964, s. 299-301. Ayrıca bkz. Sharf, *a.g.e.*, s. 152.

²³¹ Bizans'ta hekimliğin himayesine dair daha önce bahsedildiği üzere on ikinci yüzyılın ikinci çeyreğinde Konstantinopolis'i gören seyyah Benjamin'in verdiği bilgi, haminin imparatorun bizzat kendisi olabileceğini göstermişti. Benjamin, imparatorun özel hekimi Yahudi Şlomo Hamistri'den bahsetmişti, bkz. Dipnot 159.

tarafından yasaklandığını yazar. Bu kararın, başkanlığını kendisinin yürüttüğünü belirttiği “*hekimler arası danışma toplantısı*”nda alındığını da ekler.²³²

Tudelalı Benjamin Bağdat’ta halifenin, Dicle’nin karşı kıyısında yoksullar için bir hastane yaptırmış olduğunu gördü. Seyyah,

“*Hastanede, ilaç ve diğer ihtiyaçları halifenin bizzat kendi bütçesinden karşılanan 60 kadar doktorun kendilerine mahsus odaları bulunmaktadır*” biçiminde kayıt düşmüştür.²³³

On ikinci yüzyılda Bağdat’ta halife, yalnızca bu kayıtla sınırlı olmak üzere en az altmış kadar hekimi himaye ediyordu. Abbâsî halifelerinin bu himayesi daha eski tarihlere kadar uzanır. Sözelimi Sâsânî bakiyesi olan, Cundişâpûr kökenli Buhtîşû ailesi, Abbâsî halifelerinden üç yüzyıla yakın süre teveccüh görmüştü. Bar Habraeus, halife Mutevekkil (847-861)’in özel doktoru olan Bohtîşû ailesinden Gawargis (Ar. *Curcis*)’i,

“*Halifeyi tedavi ediyor ve giyiniş, şeref, servet, köle ve cariyeye sahibi olmak bakımından halifenin dengi sayılıyordu*” şeklinde anlatır.²³⁴

Haçlılar Doğu Akdeniz’e ulaştıklarında gerek Bizanslılar gerekse Müslümanlarda hekimliğin himayesi yaygındı. Haçlılarla gelen bir tarikat olan Hospitalye Şövalyeleri (Lat. *Ordo Fratrum Hospitalis Sancti Ioannis Hierosolymitani*) bölgede yerleşik tıbbî anlayışı zenginleştirdiler. Tarikat on birinci yüzyılda Amalfi’de, Hristiyan hacıların kutsal toprakları ziyaretine yardım ve refakat amacıyla kurulmuştu. Amalfili tacirler Komnenos Hanedanlığı’ndan ticaret izni alanlar arasındaydılar (bkz. Dipnot 116); *Levant*’a giriş ve çıkışları da Fatımî halifesince onaylanmıştı. Yerusâlim düşmeden önce Fatımî halifesi Müstansır (1036-1094)’dan şehirde Hristiyan hacı ve kendileri

²³² bkz. Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 516.

²³³ bkz. *Tudelalı Benjamin*..., s. 73-74.

²³⁴ Anlatının devamı şu şekildedir: “*Bir gün halife her zaman yaptığı gibi onu taht üzerinde yanına aldı. Tabip Roma ipeğinden yapılma bir elbise giyiyordu. Elbisenin bir parçası sökülüştü. Halife tabibi ile konuşurken bu sökülük parçayı tabibin eteğine kadar yavaşça uzattı. İkisi, manyakların ve delilerin hikayelerinden bahsediyorlardı. Halife sordu: ‘Bir deliye zincir vurmak gerektiğini nasıl anlarsınız Boht İšo?’ Tabip, halifenin elbisesindeki sökülük ile oynarak ne yaptığını biliyordu ve şu cevabı verdi: ‘Deli, tabibin elbisesindeki bir sökülük ile oynayarak onu eteğine kadar uzattığı zaman onun elini, ayağını bağlamak lazım geldiğini anlarız.’ Mutevekkil sırt üstü yatıncaya kadar güldü. Tabibi için muhteşem bir elbisenin getirilmesini emretti...*” bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 233-234.

için bir manastır inşa etme izni aldılar.²³⁵ Manastır, İsa peygamberin annesi Meryem adına, *Ecclesia Sancti Sepulchri*'nin yakınına kuruldu. Burada, Hıristiyan hacılar için başlayan konaklama ve sağlık hizmeti Haçlı Seferleri sonrasında tüm *Levant*'a yayıldı. Tarihçi Riley-Smith, bölgede Hospitalye Şövalyelerine ait elliden fazla noktayı işaret etmektedir.²³⁶

Roma Kilisesi bu tarikatı, kötü olanı olumsuzlamak üzerine kurulu *Augustinyan* yaklaşım (Lat. *Canonici Regulares Ordinis Augustini*)'ın temsilcisi olarak sınıflandırdı ve himayesine aldı. Bu kararla birlikte tarikat *magisteri* doğrudan papaya bağlanıyordu.²³⁷ Böylece saygınlığı artan tarikat, Yerusolim'de daha önce kurdukları manastırını, şehir düştükten sonra hastane özelinde genişletti. Bu hastane ile Doğu Akdeniz'de tıbbî kurumsallaşma da ivme kazandı. Aynı dönemde Dimaşk'ta, Nüreddin Zengî Bîmâristân'ı yükseldi.²³⁸ Öte taraftan Bizanslılar da bu cereyana kapıldılar; imparator ikinci Ioannes ve eşi İrini (ö. 1134), 1136'da Konstantinopolis'te inşası tamamlanan, *zenodochiumu* da içeren *Mori tu Padokratoros Hristou* (Zeyrek Kilise Camii) manastırının banileri oldular.²³⁹ Kurumsallaşma ile bilginin bir milletten diğerine geçmesi de kolaylaştı. Sözelimi, aralarında İbn Sînâ (Lat. *Avicenna*)'nın el-Kânûn fi't-Tıbb (Lat. *De Medicinis Cordialibus*) kitabının da bulunduğu elli iki eser, on ikinci yüzyılda İspanya'da, Arapçadan Latinceye çevrildi ve batı literatürüne girdi.²⁴⁰ Tıpkı yazın içeriği gibi bu içeriğin tasvir edilmesinde de tıbbî kurumsallaşma

²³⁵ bkz. Riley-Smith, Jonathan. *The Knights Hospitaller in the Levant C. 1070-1309*. Palgrave MacMillan, 2012, s. 17-18; Altan, Ebru. "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu." *Belleten*, TTK Yayınları, c. 66, S. 245, Ankara, 2002, s. 87-88.

²³⁶ bkz. Riley-Smith, *a.g.e.*, map 2.

²³⁷ bkz. Miller, Timothy S. "The Knights of Saint John and the Hospitals of the Latin West." *Speculum*, Medieval Academy of America, vol. 53, no. 4, 1978, s. 717.

²³⁸ 1154'te Dimaşk'ta Nüreddin Zengî Bîmâristân'ı inşa edildi. Yapı, bölgede kullanımı Selçuklularla birlikte görülmeye başlanan dört eyvanlı plana sahipti, bkz. Beksaç, Engin. "Nüreddin Zengî Bîmâristanı." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 262-263. Bu planın benzer şekilde uygulandığı Anadolu'daki önde gelen iki örnek için, bkz. Köker, Ahmet Hulusi. "Gevher Nesibe Dârüşşifâsi ve Tıp Medresesi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 39-42; Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Divriği Ulucamii." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012, s. 95-96.

²³⁹ Elli yatak kapasiteli, yoksullara hizmete adanmış bir hastaneydi. "U" tipi plana oturan yapı, çevresinde hekim odaları, ecza deposu ve müdahale servisi gibi hücrelerle bütünlük arz ediyordu, bkz. Codellas, Pan S. "The Pantocrator: The Imperial Byzantine Medical Center of XIIth Century A. D. in Constantinople." *Bulletin of the History Medicine*, vol. 12, no. 2, 1942, s. 392-406. Miller, on birinci yüzyılda Antakya'da en az iki; on ikinci yüzyılda Selanik'te en az bir; on üçüncü yüzyılda İznik'te birkaç tane hastane olduğunu belirtir, bkz. Miller, Timothy S. "Byzantine Hospitals." *Dumbarton Oaks Papers*, Symposium on Byzantine Medicine, vol. 38, 1984, s. 57-58.

²⁴⁰ bkz. Hasse, Dag Nikolaus and Andreas Büttner. "Notes on Anonymous Twelfth-Century Translations of Philosophical Text from Arabic into Latin on the Iberian Peninsula." *The Arabic*,

sonuç verdi. Nitekim on üçüncü yüzyılda tıbbî sahneler kitap resimlerinin içeriği oluştururken ressamlar ve nakkaşlar, bu tasvirlerde dekor ve atmosfer özelinde tıbbî kurumsallaşmanın izlerini açık ettiler.

3. Resim. Grabar 2009, *Arabic Translation of De Materia Medica (Kitâbü'l-Hasâyiş)* – 1224, Abdullah ibn Fadl; MET, Cora Timken Burnett 1956

4. Resim. Gerstel, *Dynameron of Nicholas Myrepsos* – XIII. yy; PBN, Gr. 2243, f. 10v

1224'te Bagdat'ta resmedilen *Kitâbü'l-Haşâyiş*'teki ilaç yapım sahnesi (bkz. 3. Resim),²⁴¹ İslâm sınırlarında yaşayan nakkaşların, on üçüncü yüzyıl sonuna değin sürdürecekleri temsili mekân düzenlemesinin ilk örneklerinden biridir. Bu düzenlemede genel çerçevede iki kat izlenimi uyandıran; sağdan sola ise üç aşamada ele alınan temsili mekân anlayışı içerisinde eylem, alt kat merkezde cereyan eder. Nakkaş Abdullah ibn Fadl'ın da bu anlayışa uyduğu gözlenir. Merkezde iki figür bir kazanın çevresinde ilaç yapımı ile ilgilenirken sağ ve sol üst köşelerde birer figür daha benzeri bir eylemin içerisinde gösterilmişlerdir. Sağ ve sol alt köşelerdeki pervazlarla birlikte perde ve küp gibi dekoratif tercihler mekânı dükkân atmosferine hazırlar. Bu bağlamda tasvirde, on ikinci yüzyılın tıbbî kurumsallaşma gerçekliği takip edilebilir. On üçüncü yüzyılda Mora yakınlarındaki *Myzithras*'ta resimlendiği düşünülen Myrepsos'un *Dynameronu*'nun tasvirlerden birinde de²⁴² benzeri bir durum izlenir. Temsili mekân anlayışı farklılaşırken Bizans ressamı, sahneyi dükkân atmosferinde verir. Sol üst köşede bir ecza dolabı, hemen altında kazan karıştıran, muhtemelen bir çırak yer alır. En sağda zeminden yükseltilmiş bir kaide üzerinde duran figür elinde bir ecza şişesi ile merkeze yaklaşır. Ayakta, koltuğunun altında ve elinde birer kitapla sol taraftan merkeze yaklaşan başka bir figür ile iletişim halindedir. Merkezde, ayakta koltuk değnekli bir hasta ile yerde, kucağında çocuğunu taşıyan bir kadın oturur. İrice tutulmuş figürlerden üçünde üçgen şekilli başlıklar, muhtemelen bu kimselerin meslekî bilgisine ilişkin sembollerdir. Figürlerin farklı boyutlarda tutulması sebebiyle ressamın hiyerarşi arayışında olduğu söylenebilir.

²⁴¹ bkz. Grabar, Oleg. *Masterpieces of Islamic Art: The Decorated Page From the 8th to the 17th Century*. Prestel, Munich-Berlin-London-New York, 2009, s. 18-20.

²⁴² bkz. Gerstel, Sharon E. J. *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium: Art, Archeology and Ethnography*. Cambridge UP, New York, 2015, s. 154-155.

3. BÖLÜM: DOĞU AKDENİZ'DE “KİTAP RESİMCİLİĞİ”

“Üçüncü Bölüm”, üç başlıktan ve iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk başlık olan “Tercihler ve Kaynakları”nda, Bizans ve Müslüman sanatçıların tercihleri, Doğu Akdeniz’de yerleşik sanat görgüsü üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Haçlı sanatçılar için ise bu durum, Avrupa’da yerleşik sanat görgüsü üzerinden ele alınmıştır. Ayrıca resim/tasvire yönelik dinî algılayış üzerinde durulmuştur.

Bölümün ikinci başlığı “Üslûp ve İkonografi Arayışları”dır. On bir-on üçüncü yüzyılda Doğu Akdeniz’de hazırlanan kitap resimlerinde sanatçıların rağbet ettikleri üslûp ve içerik incelenmiştir. İki alt başlıktan ilki olan “Müslüman Nakkaşların Yaklaşımı” ile aynı zamanda, Uygur üslûbu ve Bizans etkileri tanımlanmıştır. “Haçlı Ressamlarının Yaklaşımı” ikinci alt başlık olup Doğu Akdeniz’de karşılaşılıp benimsenen örnekler üzerinden üslûp ve ikonografi arayışları değerlendirilmiştir. Bizans ressamı için ayrıca bir alt başlık bulunmamasının iki sebebi vardır: Bunlardan ilki siyaset ve savaş tarihin bu dönemde aleyhlerine gelişim göstermesidir. İkincisi ise bu dönem öncesinde, “Tercihler ve Kaynakları”nda değinildiği üzere üslûp ve ikonografi doygunluğuna ulaşmış olmalarıdır.

Bölümün son başlığı “Açmazlar” olup üslûp ve ikonografik ortaklık bulunmadığı halde sanatçıların benzeşen düzenlemeleri anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Doğu Akdeniz’de kitap resimlerini etkilediği düşünülen gölge oyunu “bilmece” üzerinde durulmuştur.

3.1. Tercihler ve Kaynakları

Bizanslıların sanat görgüsü, ikona tartışmasına kadar, doğuya taşınırken beraberlerinde götürdükleriyle bölgede karşılaştıkları Hellenistik mirasın birleşiminden ibaretti. *Mega Palation*’un imparator Iustinianos sonrasına tarihlenen mozaik kalıntılarını yorumlayan Mango bu görgüyü,

“...hayvan avları, toprağı süren köylüler, oyun oynayan çocuklar, emziren bir anne, bir balıkçı, bir kuzuyu öldüren ayı, ağaca tırmanan bir maymun vb.”²⁴³ şeklinde özetler.

Hellenistik mirasın, mimarlık ve görsel sanatlarda yankılanan etkileri, Bizanslılardan çok Emevîler devrinden günümüze ulaşabilmiştir. Bizans ressamaları, dokuzuncu yüzyıl sonrasında bu görgüyü bir kenara bırakıp ikonofillerin talep ettiği “gerçeklik” anlayışını somutlaştırmaya çalıştılar.

Bizans'ta ressamaları himaye, idare ile manastırların barışması ve malî yapının iyileşmeye başlamasıyla yeniden başladı.²⁴⁴ İkona tartışması, savunma ve itirazlar sebebiyle derinleştiği için tanımlar da bu doğrultuda; ancak daha dikkatli ve kararlı bir şekilde yapılıyordu. Bu bağlamda İkinci İznik Konsili'nden itibaren ikonofiller, ikona ve ressamına dair düşüncelerini kilise babalarının tasarrufları doğrultusunda güncellediler. Böylece ikona ressamaları, dünyevî idareyi de temsil ettiği için İsa peygamber imgesini zamanla bir kuzu çobanından imparatora dönüştürebildiler.

İkonofillere göre “gerçek olan, olduğu gibi verilmeliydi”.²⁴⁵ İşte bu düşünce altyapısıyla resimlenen ilk el yazmalarından biri, sanat tarihçi Nersessian'ın 880-883 yılları arasına tarihlediği, Konstantinopolis'te yapılan ve kırk bir tam sayfa resim

²⁴³ bkz. Mango, *a.g.e.*, s. 285.

²⁴⁴ Yeniden başlayan himayenin ilk örneği Lazaros isimli bir ressamdır. Ressam Lazaros, imparatorluk polislerince tutuklanıp ve hücreye atılmıştı. Bu cezaya rağmen hücrede de mesleğini sürdürmüştü; duvarları ikonalarla kaplamıştı. İmparator Theophilos (829-842), ressamı hapsederek çözüme ulaşamadığını fark edince avuçlarını dağıtıp ve cezasını sonlandırmıştı. 842'de üçüncü Mikhail (842-867) tahta çıktıktan sonra naipliğini üstlenen annesi *Armenionlu* Theodora, Bizans idaresi adına ressam Lazaros'tan özür diledi. *Chalki* kapısına asılı İsa peygamber ikonasını onarması için de bu ressamı görevlendirdi, bkz. Skylitzes, *a.g.e.*, s. 63-64. Ioannes Skylitzes'in bu anlatısı, yaklaşık bir buçuk yüzyıla yakın devam eden ikona tartışmasının kısa bir özeti gibidir. Sonuçta Bizanslılar tercihlerini yapar ve Lazaros'un şahsında ressamalara sahip çıkarlar.

²⁴⁵ Giakalis, ikonofillerin “gerçekliğin kutsanan bakışı”nı kilise babalarından referansla açıklamalarını şöyle tarif eder: “*Seventh Ecumenical Council appealed to the example of the Fathers of the Church who shed tears at the sight of icons. 'And Father Asterius, who has just been read, had the same experience as the most holy Gregory (of Nyssa); for both became tearful at the sight of the icons.'*” Bundan sonra ikonofillerin, ikonaların kutsallığını gerçekçi çerçevede değerlendirerek inançlarını inşa ettiklerini belirtir. Bunu açıklamak için verdiği örnek şöyledir: “*Through his artifice the good painter always represents real things (ta pragmata). ... 'The workmanship of the painter is therefore in accordance with true piety' and the icon is greater than the word.*” bkz. Giakalis, Ambrosios. *Images of Divine: The Theology of Icons at Seventh Ecumenical Council*. Brill, Leiden-Boston, 2005, s. 78-83. Ayrıca bkz. Mango, *a.g.e.*, s. 288-289.

içeren *Nazianslı Gregor'un Homiliası* oldu.²⁴⁶ *Homilia*'nın ressamı, sahnelerden anlaşıldığı kadarıyla ikonofillerin talep ettiği gerçekliği yaratmayı denemişti. El yazmasındaki *Passion* sürecinin Yeruşalim'e giriş sahnesi bunu açığa çıkaran iyi bir örnektir (bkz. 5. Resim).

5. Resim. Nersessian, *Nazianslı Gregor'un Homiliası* – 880-883; PBN, Gr. 510, f. 196v

Resimde Yeruşalim solda yer alır. Şehir dışta sur ve burçlar; içte kubbeli ya da kırma çatılı bazilikalardan oluşur. Kapı önünde erkek, kadın ve çocuk olmak üzere halktan, İsa peygamberi bekleyen kimseleri karşılayan bir grup figür yer alır. Bu kısma kadar ressamın gerçeklik arayışının ipuçları, kemerler ve çatılardaki perspektif denemesindedir. İkonofillerin gerçeklik arayışını ise ressam; merkezde, arkada konuşlanan havarîler ile sağda, bir sığa üzerinde şehre doğru yönelen İsa peygamber figürlerindeki işçilik ile karşılar. Kılık-kıyafetten yüz hatlarındaki farklılaşmaya kadar havarîler ve İsa peygamber figürleri iyi boyanmış birer portre özelliği taşırlar.

²⁴⁶ bkz. Nersessian, "The Illustration of Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images." *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Havard University, vol. 16, 1962, s. 197-198. Ayrıca bkz. Brubaker, Leslie. "The Homilies of Gregory of Nazianzus." *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscript*, ed. Vasiliki Tsamakda, Brill, Leiden-Boston, s. 355-356.

Havarîlerden üçünün yüzü dörtte üç oranında cepheden verilmiş olup, her birine farklı bir çehre kazandırılmıştır. Bu figürlerin bakışı, doğruca resmi izleyen kimseye yöneliktir ve bu, tıpkı yanaklarındaki renklendirme gibi ressamın canlı bir görünüm elde etme uğraşına işaret eder. İsa peygamber başında halesi ve takdis işareti ile resimde kutsallık atfedilen figür olarak öne çıkar. Bunun da ötesinde “gerçek olan, olduğu gibi verilmeli” düsturu ressamı, atmosferin yaratılmasında mavi boya kullanımına itmiş olmalıdır.

Atmosfer yaratımı dışında ikonofillerin talep ettiği gerçeklik Latin işgaline değin korundu. Malî yapının iyileşmesi²⁴⁷ de etken olmakla birlikte ressamlar, dinî konulu kitap resimlerinde atmosferi altın zemin ile vermeye başladılar. Bu tercih, ikonofillerin gerçeklik taleplerinin, banilerin güç arayışı karşısında kırılıyor olduğu anlamına geliyordu. On birinci yüzyıla doğru bilhassa dinî içerikli el yazmaları, bu anlayışla resimlenmiştir. Sözelimi imparator ikinci Basileios’un himayesinde, Ortodoks dinî takvimi kronolojisi içerisinde azizlerin hayatlarından sahnelerle kutsal günlerin resimlendiği *Menologion* böyle bir örnektir. Sanat tarihçi Ihor Sevcenko’nun 976-1025 yılları arasına tarihlediği el yazmasında, tamamında altın zemin tercih edilmiş dört yüz otuz sahne resimlenmiştir. Sekiz ayrı ressamın çalıştığı *Menologion*,²⁴⁸ çağının en maliyetli ve yetkin örneklerinden biriydi.

Müslümanlar açısından tasvir sorunu, Bizanslıların ikona tartışmasıyla paralel tarihlerde ortaya çıkmışsa da içeriğinde farklı sebepler barındırır.²⁴⁹ Hıristiyanlar

²⁴⁷ Diehl, ikinci Basileios öldüğünde hazinede “iki yüz yirmi milyon yedek akçe” olduğunu, başşehirde pazar ve gümrük vergilerininse “yılta yedi milyon üç yüz bin akçe” tuttuğunu yazar, bkz. Diehl, *a.g.e.*, s. 96-97.

²⁴⁸ *Menologion*, “Bibliotheca Apostolica Vaticana, Gr. 1613”e kayıtlıdır. Metindeki bilgiler de dahil olmak üzere resimler için, bkz. Şevçenko, Ihor. “The Illuminators of the Menologium of Basil II.” *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Harvard University, vol. 16, 1962, s. 245-246. Ayrıca 1000-1018 yılları arasına tarihlenen, “Walters, Ms. W. 521”e kayıtlı, üslûp ve ikonografi açısından çok benzer başka bir *Menologion* daha bulunur, bkz. Sevcenko, Nancy Patterson. “The Walters ‘Imperial’ Menologion.” *The Journal of Walters Art Gallery*, The Walters Art Museum, vol. 51, 1993, s. 43-45.

²⁴⁹ Philippikos Bardanes (711-713)’ten üçüncü Leon’a Bizans idaresinde dinî kabullerin değişimi ve ikona tartışmasını “patrik Sergios portresi” üzerinden okumak mümkündür. İkonoklast imparator Philippikos, Üçüncü Konstantinopolis Konsili (680)’ni temsilen imparatorluk sarayına asılan tasvirini kaldırtmış, *Milion* kapısı üzerine kazınan kitabenin yerine ise patrik Sergios’un tasvirini astırmıştı, bkz. Brubaker, Leslie and John Haldon. *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680-850*. Cambridge UP, London, 2015, s. 70; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 142. İmparatorun bu eylemleri, Bizanslılar açısından fikir ve imgenin nasıl algılandığını ve bunun ikona tartışmasındaki rolünü sorguya açar. İkonoklast hareketin sebepleri üzerine yaygın kanaat “putperestlik kalıntısı ve tasvire tapınım”dır, bkz. Herrin, Judith. “The Context

açısından ikonaya karşı değilse de imgeye karşı kitabî sorun bulunmuyordu. Oysa Müslümanlar için imgenin tartışılmasını gerektiren birkaç ayet vardı. Sözelimi *Ma'ide Suresi*'nde şöyle buyrulur: “*Ey inananlar! Gerçekten şarap, kumar, putlar (ensâb), fal okları şeytan işi olan iğrençliklerdir.*”²⁵⁰ Bunun dışında *Sebe Suresi*: 13'te Süleyman peygamber; *Âlî İmrân Suresi*: 49'da ise İsa peygamber özelinde olumsuz bir dil kullanılmamakla birlikte tasvire yönelik kitabî yaklaşımlar yer alır.

Kur'an'daki bu duruma karşılık hadis literatürü ise oldukça kısıtlayıcıdır. Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*'te, “*şol bir ev ki içinde suretler vardır, artık o eve melekler girmez*” ve “*her musavvir cehennemdedir*” gibi hadislerle yer vermiştir.²⁵¹ *Kur'an* ve hadis dışında tasvir sorununa yönelik bir diğer referans, konuyla ilgili tarihi olaylardı. İslâm peygamberinin Kâbe'deki putları ve tasvirleri tahrip ettiği,²⁵² bu olayı örnekle Müslümanların, fetihler esnasında benzer eylemleri gerçekleştirdiği²⁵³ kayıt altına alınmıştır. Nitekim Emevî halifesi Yezîd bin Abdülmelik (720-724), İslâm topraklarında tasviri yasaklayan bir fetva hazırladı.²⁵⁴ Sonraki süreçte tıpkı Bizanslılar gibi Müslümanların da tercihleri nakkaşlara sahip çıkmaktan yana oldu.

of Iconoclast Reform.” *Iconoclasm*, Edited by Anthony Bryer and Judith Herrin, Center for Byzantine Studies University of Birmingham, Birmingham, 1975, s. 19-20; Giakalis, *a.g.e.*, s. 93-101. Portre ve tasvir özelinde şöyle düşünülebilir. Patrik Sergios portresi, imparator Philippikos'un fikri dayanağı iken; Üçüncü Ekümenik Konsil tasviri dinî meşruiyet, dolayısıyla kutsallık içeriyordu. Her ikisi de imgeden oluşmakla birlikte ilkinde tapınım söz konusu değilken, ikincisinde bu mümkündü. Dolayısıyla ikonoklast hareket, temelde imgeye değil imgenin ikonlaştırılmasına karşı duruyordu. Oysa Müslümanlar açısından ikona söz konusu olmadığı gibi tasvir sorununun temelini imgenin kendisi oluşturur.

²⁵⁰ bkz. “Ma'ide Suresi.” *Kur'an*: 90. “Ensâb” kelimesinin anlamı üzerine detaylı bilgi için, bkz. Şekerci, Osman. *İslâm'da Resim ve Heykel*. Nun Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 24-26. Yakutcan, Ahmet ve Cuma Ömür. *İslam'da Resim Heykel ve Musiki*. Nil Yayınları, İzmir, 1991, s. 2.

²⁵¹ bkz. Ahmed ez-Zebîdî. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Çev.: Kamil Miras, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. 6, Ankara, 1984, s. 414-416. Ayrıca bkz. Şekerci, *a.g.e.*, s. 34-35, 48-49; Yakutcan ve Ömür, *a.g.e.*, s. 26.

²⁵² “...Tanrı Elçisi, Hacer-i Esved'in yanına geldi, taşı öptü. Kabeyi tavaf etti. Kabe'nin bir tarafında bulunan putun yanına geldi, yayı Tanrı Elçisinin elindeydi, yayın eğri ucunu putun gözüne saplamaya başladı. ...Puthaneleri yıkmayı, putları kırmayı, Kabe'deki suretleri mahvetmeyi emretti.” bkz. Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*. Çev.: Zakir Kadiri Ugan, C. 1, Maarif Vekaleti, Ankara, 1955, s. 69-70. Ayrıca bkz. İbn al-Kalbî. *Putlar Kitabı*. Çev.: Beyza Düşüngen, AÜF Yayınları, Ankara, 1968, s. 38.

²⁵³ bkz. İbn al-Kalbî, *a.g.e.*, s. 40-41. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî. *Şeytanın Ayartması*. Çev.: Savaş Kocabaş, Elif Yayınları, İstanbul, 2005, s. 79.

²⁵⁴ “Yezid'in emriyle mabedlerdeki duvarlar, tahtalar, taşlar üzerindeki ve kitaplar içindeki bütün canlı varlıkların resimleri izale edildi.” bkz. Bar Habraeus, *a.g.e.*, C. 1, s. 194. İnal, bu fetvanın “Mşatta Sarayı”nın inşa edildiği esnada verildiğini, bu sebeple yapının giriş kapısı yanında uzayan iki sur duvarından birinde figürlü süslemeye rastlanmadığını yazar, bkz. İnal, *a.g.e.*, s. 11-13. Ayrıca bkz. Şekerci, *a.g.e.*, s. 20.

Yezîd'in tasvir karşıtı fetvası uzun soluklu olmadı. Hişâm bin Abdülmelik (724-743)'le birlikte İslâm tasvir sanatı gelişimini sürdürdü. Bizans-İslâm sınırı olan Suriye'de yaptırılan Kasrül Hayrül-Garbî ve Kasrül Hayrül-Şarkî'nin figürlü freskoları; daha güneyde yer alan Hırbetül-Minye ve Hırbetül-Mefcer'de görülen figürlü mozaikler²⁵⁵ bu dönemin eserleridir. Bu tasvirler, Bizanslılar aracılığıyla sekizinci yüzyıla değin taşınan Hellenistik mirasın etkisi altında gelişmişti. Yapılarda çalışanlar da daha önce birkaç kere bahsedildiği üzere muhtemelen Bizans sanatçılarıydı.

Selçuklular Doğu Akdeniz'e ulaşana değin İslâm topraklarında yaşayan nakkaşlar kitap resimleri özelinde günümüze ulaşabilen herhangi bir örnek ortaya koyamadılar. Bu bağlamda ilk tasvirler içeriğini bilimden alan, muhtemelen dokuzuncu yüzyıl çeviri faaliyetleri esnasında Bizanslılar aracılığıyla tanıdıkları kitaplara yapıldı.²⁵⁶ *Kitabü'l-Haşayiş*'ten başka bir sahnede, Mango'nun kısaca tanımladığı şekilde (bkz. Dipnot 234) Hellenistik miras izlenebilir (bkz. 6. Resim).

Çerçevesiz, metnin içine yerleştirilmiş olan tasvirde, doğada, bir köpeğin insana saldırdığı an sahnelenir. Nakkaşın, ağaçlar ve bitki motiflerinde Hellenistik natüralizmin etkisinde kaldığı görülür. Dıştan içe, koyu ve açık renk ve sert geçişle kontrast oluşturan boyama, yapraklarda, ağaç kökleri ve dallarında da aynı şekilde uygulanmıştır. Tasvirde, solda yer alan peşi sıra dizilmiş iki figürde de hale bulunur. Bizans etkisi olarak hale, Hellenistik mirasın, tıpkı çeviri faaliyetinde olduğu gibi Bizanslılar aracılığıyla tanındığına işaret eder. Kılık-kıyafet ve tipoloji ise nispeten özgündür. Bu son özellikle tasvirde görünen, Hellenistik mirasın İslâmî dönüşümünü tamamladığıdır.

²⁵⁵ Yapılarla alakalı detaylı bilgi için, bkz. Grabar, Oleg. *İslâm Sanatının Oluşumu*. Çev.: Nuran Yavuz, YK Yayınları, İstanbul, 1998, s. 137-168; Ettinghausen vd., *a.g.e.*, s. 36-51.

²⁵⁶ Bibliyografî yazarı İbnü'n-Nedîm (ö. 995), 986-987'de ölen Abdurrahman es-Sûfi'nin Ptolemaios'un *Almagest*'inden çevirdiği *Kitabü'l Kevâkib es-Sâbite* adlı kitabın "resimli" bir kopyasını gördüğünü yazar. Bugüne ulaşabilen en eski İslâm el yazmaları, on birinci yüzyıl sonrasına tarihlenir. İbnü'n-Nedîm'in aktardığı bu bilgi İslâm'da resimli el yazmalarının ilk defa hazırlandığı tarihi en az yüzyıl kadar önceye çeker, bkz. Ebü'l-Ferec Muhammed bin İshâk en-Nedîm. *El-Fihrist*. Çev.: Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, s. 902.

6. Resim. Başkan, *Arabic Translation of De Materia Medica (Kitâbü'l-Haşâyîş)* – 1224, Abdullah ibn Fadl; Freer Gallery of Art F1953.91.

Örneklerde görüldüğü üzere ressamlar, Doğu Akdeniz’de kitap resimciliğinin temellerini Hellenistik miras üzerine inşa ediyorlardı. Sekizinci yüzyılda Bizans ressamaları, ikonofillerin imge tanımlaması ve tercihlerine cevaben yeni bir anlayış getirdiler. Dinî içeriğin resmedilmesinde *Nazianslı Gregor’un Homiliası*, ressamların kendilerinden talep edilen gerçekliği somutlaştırdıkları ilk el yazması oldu. İslâm topraklarındaki nakkaşlar ise on ikinci yüzyıla değin Hellenistik mirasın etkisi altında işlerini sürdürdüler.

Doğu Akdeniz’de durum böyleyken merkezî Avrupa’da Karolenj Hanedanlığı’nın güçlenmesiyle kitap resimlerine olan ilgi artmıştı. Önce sarayların ve sonra manastırların himayesinde batıda, doğudakine benzer bir üretim süreci tesis edildi.²⁵⁷ Böylece kitap resimlerinin ikonografik kaynağını, büyük çoğunlukla dinî içerik oluşturmuştur. Resim üslûbu ise temelde iki farklı kaynaktan beslenmiştir.

²⁵⁷ Sanat tarihçi Kauffmann, on ikinci yüzyılda hala daha manastırlarda lüks kitapların üretiliyor olduğunu ifade eder, bkz. Kauffmann, Martin. “Decoration and Illustration.” *The European Book in the Twelfth Century*, Edited by Erik Kwakkel and Rodney Thomson, Cambridge UP, UK, 2018, s. 43-48.

Britanya'nın istilası sonrası merkezî Avrupa'ya da ulaşan Normanların taşımacılığında Kelt-Anglosakson çizimleri, ressamların ilk başvurularıydı. Diğeri ise İtalya ve eski Roma Avrupası'ndaki mirastı.²⁵⁸ Sanat tarihi literatürü bu birleşimi “romanesk” kelimesiyle tanımlar.

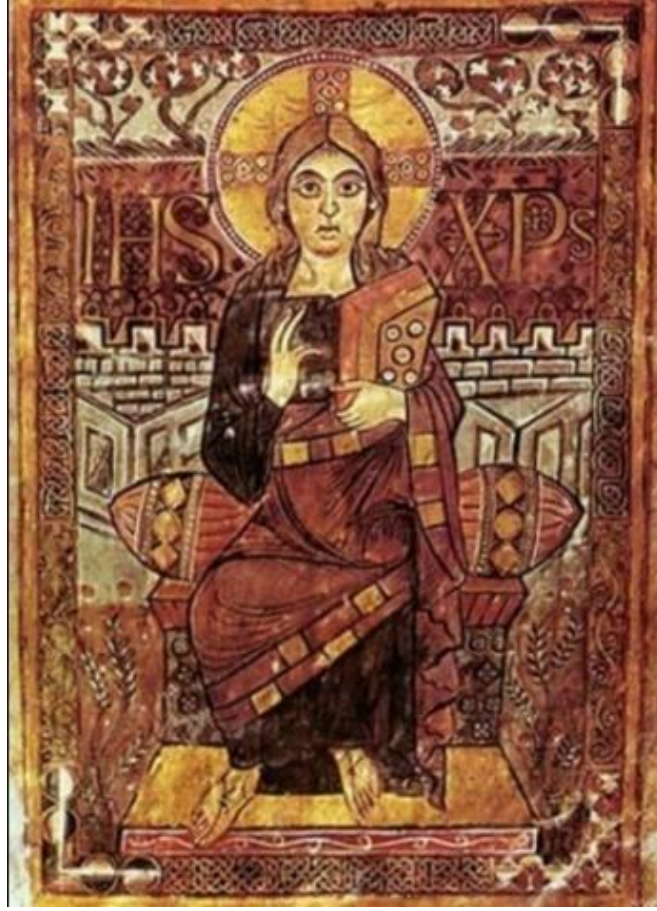
Avrupa'da kitap resimlerinin oluşmasında bu iki kaynağın haricinde, yedinci yüzyıl sonrası İslâm topraklarına dönüşen Mezopotamya sanat görgüsünün etkilerinden bahsedilir. Bilhassa dekorasyon üzerinden örneklendirilen benzeşimler, geçirgenliği çok daha erken tarihlere değin çeker. Sözelimi Sanat tarihçi Nordenfalk, Kelt-Anglosakson resmini incelerken yedinci yüzyılda kullanımına rastladığı zencerek (İng. interlace) geometrisinin kökenlerini Kıptî ve geç Roma sanatı arasında konumlandırmaktadır.²⁵⁹ Herbert'e göre ise “*Bizans (Avrupalı ressamlar için) resim üslûbunun temelinde; Kelt ise dekorasyonundaydı*”.²⁶⁰ Tüm bunlar, Avrupalı ressamların seçmeci bir tavırla işlerini yürüttüklerinin işaretleridir. Bu işaretleri, Charlemagne'nın sarayıyla ilişkili olup *Ada* okulu olarak bilinen *scriptorium*da 781-783'te hazırlandığı düşünülen *Godescalc Evangelistary*²⁶¹ resimlerinden takip etmek mümkündür (bkz. 7. Resim).

²⁵⁸ bkz. Kauffmann, *a.g.m.*, s. 51-53

²⁵⁹ bkz. Nordenfalk, Carl. *Celtic and Anglo-Saxon Painting*. George Braziller, New York, 1977, s. 14. Sanat tarihçi Nees'in de Merovenj Hanedanlığı döneminde hazırlanan el yazmaları dekorasyonlarında erken dönem Kur'an kopyalarından örneklere rastladığı bir makalesi bulunur; Nees, Akdeniz'de medeniyetler arası geçirgenlik ihtimalinden bahsederken, şu öngörüsü ilginçtir: “...it seems to me that the developments are more or less synchronous, or overlapping, and suggest some kind of ongoing engagement or exchange very much on the level of craft, not of high patronage.” bkz. Nees, Lawrence. “Merovingian Illuminated Manuscripts and Their Links with the Eastern Mediterranean World.” *East and West in the Early Middle Ages*, Edited by Stefan Esders and Yaniv Fox and etc., Cambridge UP, UK, 2019, s. 297-317. Bu noktada Abbâsî Halifeliği ile Karolenj İmparatorluğu arasında kurulan ilişkilerden biri, İslâm tarihi bakışıyla geçirgenliğin takip edilmesi açısından önemlidir. Tarihçi Durant, Hârûnürreşid'in Charlemagne'a gönderdiği elçilik heyeti ve hediyelerden bahseder: “...to Charlemagne –a useful foil to Byzantium- he sent an embassy bearing many present, including a complicated water clock and an elephant.” bkz. Durant, Will. *The Story of Civilization: Part IV The Age of Faith*. Simon and Schuster, New York, 1950, s. 200.

²⁶⁰ bkz. Herbert, John Alexander. *Illuminated Manuscripts*. Methuen & Co., London, 1911, s. 66.

²⁶¹ “Paris Paris Nibliotheque Nationale, Lat. 1203”'e kayıtlıdır. Metindeki bilgiler de dahil, bkz. Rosenbaum, Elizabeth. “The Evangelist Portraits of the Ada School and Their Models.” *The Art Bulletin*, College Art Association vol. 38, no. 2, 1956, s. 81-82.

7. Resim. Rosenbaum, *Godescalc Evangelistary* – 781-783; PBN, Lat. 1203, 3r

Tam sayfa olan resimde tahtta oturan, bir eliyle takdis işareti yaparken diğer elinde İncil tutan İsa peygamber resmedilmiştir. Cepheden verilen ve başında hale bulunan figür, tipoloji ve kılık-kıyafet unsurlarıyla Bizans ressamlarının işlerini çağrıştırır. Resim, karmaşık bir kompozisyonla geometrik geçmeler ve helezonik dallar üzerinde yaprak ve çiçek motifleriyle çevrelenmiştir. Resmin zemini sağdan sola dört farklı şeritle düzenlenmiştir. Yukarıdan aşağıya doğru bunlardan ilkinde bir doğa tasviri, ikincisinde İsa peygamber monogramı, üçüncüsünde mimarî mekân; olası ki şehir suru ve dördüncüsünde de toprak ve iki köşede bitki motifleri yer alır. Sanat tarihçi Rosenbaum, *Godescalc* resimlerinin, Ravenna'daki St. Vitale Bazilikası'nda hazırlanan kayıp bir el yazmasından kopya edildiğini düşünür.²⁶² Ona göre resmi çevreleyen zencereğin kaynağı, St. Vitale Bazilikası apsis mozaiğidir. Bu noktada zencereğin kökeni hakkında yukarıda paylaşılan Nordenfalk'ın değerlendirmeleri de

²⁶² bkz. Rosenbaum, *a.g.m.*, s. 83.

anlam kazanır. Herbert'in düşündüğü gibi Avrupalı ressamların Bizans üslûbu ile Kelt-Anglosakson dekorasyonunu birleştirdikleri *Godescalc Evangelistary* resimlerinde kanıtını bulur.

On ikinci yüzyılda Doğu Akdeniz'de buluşan Bizanslılar, Müslümanlar ve Haçlıların kitap resimleri kaynakları ve tercihleri bu temeller üzerinde şekillenmiş ve gelişmiştir. Bölgede birbirlerini daha yakından tanıma ve inceleme şansı yakalayan taraflar, pek çok alanda da görüldüğü üzere birbirleriyle benzeşir halde kitap resimleri yaratmayı başaracaklardır.

3.2. Üslûp ve İkonografi Arayışları

Bizans ressamaları "Tercihler ve Kaynakları" başlığında ele alındığı üzere ikona tartışmaları sonrasında Hellenistik görgüyü, ikonofillerin talepleri doğrultusunda dönüştürmüş ve kendi gerçekliklerini yaratmışlardı. Bu anlayış, üslûp olarak karşılığını vermiş ve *Nazianslı Gregor'un Homiliası*'nda somutlaştırılmıştı. Bu el yazması ile açığa çıkan bir diğer konu, ikonografi arayışıyla *Hagiosgraphia* ve *Hymnographia* dışına taşarak *Homilia*'nın yaratılmış olmasıdır. Bu noktadan sonra siyaset ve savaş tarihinin, kültürün inşasında Bizans ressamlarının aleyhinde geliştiğini belirtmek gerekir.

1204'te başlayan Latin işgaliyle dağılan Bizans İmparatorluğu'nda, takip eden yüzyıl boyunca kitap resimciliği üretimi de durma aşamasına gelmiştir. Bu dönemde, Bizans ressamlarının ikonografi arayışı kapsamında değerlendirilebilecek, *Homilia* dışında iki farklı el yazması vardır. Bunlardan ilki on ikinci yüzyılda resimlenen Ioannes Skylitzes'in *Synopsis Historion*'u;²⁶³ diğeri ise on üçüncü yüzyılda resimlenen Myrepsos'un *Dynameron*'udur. Bu el yazmalarının içerikleri gereği Bizans

²⁶³ Kitap, dokuz-on birinci yüzyıl Bizans tarihi açısından önemli bir kaynaktır. On ikinci yüzyıldan sonra 574 ayrı sahnenin resimlediği kopyanın Konstantinopolis modellerini örnek aldığı düşünülür. Üretim yeri olarak Güney İtalya öngörüsü haricinde 1158-1160 yılları arasında Bizans imparatoru tarafından Norman dükü ve İngiltere kralı William (1066-1087)'a hediye edildiğine dair birtakım görüşler ortaya atılmıştır. Yapılan son çalışmalarda Messina'da, Salvatore manastırının *scriptorium*'unda hazırlandığını göstermiştir. Bu bakıma Sicilya menşeli resimli el yazması, Madrid'te "Biblioteca Nacional de Espena, MS Greacus Vitr. 26-2"'ye kayıtlıdır. bkz. Tsamakda, Vasiliki. *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*. Alexandros Press, Leiden, 2002, s. 1-4.

ressamlarının, tarih ve tıbbî bilgiyi ikonografi kaynağı olarak gördükleri anlaşılır. *Dynameron*'a, "Himaye" alt başlığında değinildiği için (bkz. Dipnot 242) bu kez *Synopsis Historion*'un resimli kopyası, Bizans ressamlarının ikonografi arayışı için kalan tek ancak yeter örnek olacaktır.

Sanat tarihçi Tsamakda'nın tüm resimlerini yayımladığı el yazması (bkz. Dipnot 263, 264), içeriğini tarihi olayların oluşturması sebebiyle pek çok muharebe sahnesi barındırır. İkinci yoğunluksa saray hayatı ve teşrifatın resimlendiği sahnelerdir. Haricen elçilik heyetleri ve toplumsal olaylar da içeriği oluşturduğu için Bizans ressamları açısından ikonografi ile yeni yaklaşım olanakları ortaya çıkmıştır. Bu konular, yerleşik tipoloji ve kılık-kıyafet anlayışını geliştirmiştir. Tipoloji ve kılık-kıyafette takip edilen rutin, sözgelimi 203r'de resmedilen imparatorun Tripolis emirini kabul ettiği sahnede tasvir edilen sık ve kaba sakallı, sarıklı ve cübbeli figürlerle zenginleşmiştir.²⁶⁴

Dynameron ve *Synopsis Historion* dışında Bizanslılardan, ilgili dönemden günümüze ulaşabilen, kendi içerisinde konseptte sahip ikonografi ile kitap resimciliği örneği bulunmamaktadır. Üslûpta olduğu gibi ikonografide de arayış, büyük çoğunlukla İslâm sınırlarında yaşayan nakkaşlara kalmıştı. Bu sebeplerle Doğu Akdeniz'de on bir-on üçüncü yüzyıllar arasında üslûp ve ikonografi arayışında olanlar önce İslâm topraklarında yaşayan nakkaşlar ve sonra Haçlı ressamaları oldu.

3.2.1. Müslüman Nakkaşların Yaklaşımı

On ikinci yüzyıl sonrasında Doğu Akdeniz toplumuna kalıcı olarak dâhil olan Türklerle birlikte bölgedeki yerleşik sanat anlayışı derinleşmeye başladı. Selçuklular, henüz Anadolu'da kalıcı olmadan önce Bizanslıları dolaylı olarak etkilemişlerdi (bkz. Dipnot 58). İslâm sanatını ise doğrudan etkilemeyi başararak çeşitlilik getirdiler.

²⁶⁴ bkz. Tsamakda, *a.g.e.*, fig. 483. Bunun dışında fig. 477 (200v)'de, kefiyeli ve cübbeli Müslüman figürlerle miğferli ve örme zırhlı Bizanslı figürlerin savaşı sahnelenmiştir. Oysa resimli el yazmasının başlarında Müslüman figürler için tipoloji ve kılık kıyafet denemesinin yapılmadığı görülür. Bu bakıma fig. 79, 80, 81 (38r ve 38v) yer alan sahnelerde Müslümanlar, Bizanslılara özgü miğfer ve örme zırh içinde, hiçbir farklılaşma gözetilmeksizin tasvir edilmişlerdir.

Böylece nakkaşlar da kendileri için bu çeşitlilikten önce üslûp, sonra ise ikonografi devşirebildiler.

Selçuklular öncesinde Bağdat'ta üç yüz kadar Maniheist Uygur ressamın çalıştığından bahsedilir.²⁶⁵ Onuncu yüzyılın bibliyografya yazarı İbnü'n-Nedîm (ö. 995) kaynaklı olan bu bilgi, referans verilen *el-Fihrist*'in Ramazan Şeşen tarafından yapılan Türkçe çevirisinde bu halde yer almamaktadır. İbnü'n-Nedîm, Maniheistlerin tarihi hakkında birtakım bilgiler verdikten sonra, kendi devrinde nüfuslarının İslâm ülkelerinde azaldığından bahseder. Peşine şunları aktarır:

“*Medinetüsselâm'da ise Muizzüddevle zamanında onlardan üç yüz kadar kişiyi tanıyordum. Şimdi ise beş kişi kalmadı. Onlara Acârî denir.*”²⁶⁶

Bununla birlikte Bağdat'ta Türk nüfusunun çoğalmasıyla Sâmerâ'nın kuruluşu (bkz. Dipnot 47), inşasında çalışan ustalar ve resim programı,²⁶⁷ Türk *gulâmlar*la birlikte Uygur ressamların bölgeye gelerek etkinlik kurduklarını düşündürür. Selçukluların Orta Asya'dan Doğu Akdeniz'e uzanan güzergahı, aynı zamanda Uygur üslûbunun bölgeye ulaşırken takip ettiği yolu da aydınlatır. Kitap resimlerinden önce pişmiş toprak (Lat. *terracotta*) üzerine işlenen tasvirler, sözgelimi Rey'de bulunan ve on ikinci yüzyıla tarihlenen tabak ve vazo ilginç örneklerdir.²⁶⁸

Tabak, lüster (Lat. *lustrare*) tekniği ile imal edilmiş olup, benekli kıyafetiyle bağdaş kurmuş halde lavta çalan kadın müzisyen figürü, Uygur üslûbu ile benzerlik gösterir.

²⁶⁵ Sanat tarihçi Yetkin, bu bilgiyi Monneret de Villard'a referansla paylaşır, bkz. Yetkin, Suut Kemal. “Türk Resim Sanatının Menşei Hakkında.” *AÜİF Dergisi*, c. 11, S. 1, Ankara, 1963, s. 8.

²⁶⁶ bkz. Ebü'l-Ferec Muhammed bin İshâk en-Nedîm. *a.g.e.*, s. 1050.

²⁶⁷ Sâmerâ ve Cevsakü'l-Hâkanî hakkında, bkz. Grabar, *a.g.e.*, 1998. s. 158-159; Ettinghausen vd., *a.g.e.*, s. 54-59. Meşhur Oryantalist Edgard Blochet, Sâmerâ'dan söz eder ancak duvar resimlerinin Hıristiyan ve Babil modellerinin kopyası oldukları fikrindedir, bkz. Blochet, *a.g.e.*, s. 18. Sanat tarihçi Esin ise şöyle ifade eder: ““*Türk-ü'l Acem'lere 825-26'da yaptırdığı, duvar resimleriyle tanınmış Cevsak-ül Hakani köşkü halifeye layık bir saray sayılmıştı. Halife böylece, Türk beylerinin debdebe alameti olan ongun ve remzleri benimsemişti.*” Esin, Emel. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İÜEF Yayınları, İstanbul, 1978. s. 127. Ayrıca bir diğer yayınında ise Esin, Belâzürî ve Yakubî'den kaynakla Asnas ismi üzerinde durarak Cevsakü'l-Hâkanî'nin inşasından söz eder, bkz. Esin, Emel. “The Turk al-Ağam of Samarra and The Paintings Attributable to Them in the Gawsak al-Haqani.” *Kunst des Orients*, vol. 9, 1973-74, s. 56-57. Uygur resim geleneği hakkında, bkz. Köprülü, Fuat. *Türklerin Tarihi Dinisi*. Haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005. s. 30; Gömeç, Saadettin. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1997. s. 81-82.

²⁶⁸ Bu iki örnek için, bkz. Kühnel, Ernst. *The Minor Arts of İslam*. Translated by Katherine Watson, Cornell UP, New York, 1971, s. 100-106, fig. 64, 68.

Sanat tarihçi Nemlioğlu, Uygur üslûbunun Anadolu Selçuklu ve Osmanlı sanatındaki yansımalarını ele alırken, “*bağdaş kurarak oturma*”yı önceler. Bu bağlamda 1219 yılı tarihli *Kitab el-Agânî*’nin on yedinci cildi takdiminde yer alan, Musul *atabegi* Bedreddin Lü’lü (1233-1259) figürünün Uygur üslûbunu yansıttığı görüşündedir.²⁶⁹ Sanat tarihçi Öney ise çalgılı eğlence tasvirlerinin, Selçukluların saray eğlenceleriyle ilişkisinden söz ederken benzer özellikler gösteren iki seramik örneği yayımlamıştır.²⁷⁰

Vazo ise minâî tekniğinde imal edilmiş olup Firdevsi *Şehnâmesi*’nden Bijen ile Münije’nin hikâyesini konu alır. Hikâye, vazoyu dolaşan üç şerit halinde verilmiştir. Üst şeritte Bijen’in *Ermen*’de domuzlarla savaşı; alt şeritte Münije ile kırdan buluşması ve orta şeritte ise Efrasiyab’ın huzuruna çıkarılması anlatılır.²⁷¹ Bu tasvirde Efrasiyab figürü, bağdaş kurmuş halde gösterilmiştir. Bunun dışında çekik gözlü ve zülüflü çehreler Uygur üslûbunun belirgin tipolojisini; uzun ve tek parça giysilerle *tirazlar* ise kılık-kıyafet özelliklerini yansıtır. Kuyruğu bağlı ve hareketi vurgulanan atlarla temsili mekân olarak çadır kullanımı da Uygur üslûbu için tanıdaktır.

Selçukluların güzergahını takiben Doğu Akdeniz’e ulaşan Uygur üslûbu, *Varka ve Gülşah* mesnevisinin²⁷² on üçüncü yüzyılda Konya’da resimlenen kopyasında²⁷³ oldukça belirgindir. Tasvirler metnin içine yerleştirilmiş; tipoloji ve kılık-kıyafet pek bir değişikliğe uğramadan muhafaza edilmiştir. Çekik göz ve zülûf hemen her figürün çehresi iken benekli ve tek parça kıyafetler, öncül örneklere göre kısmen bollaşmış ve

²⁶⁹ bkz. Nemlioğlu, Candan. “8. ve 9. Yüzyıl Uygur Resim Sanatının Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Sanatında Yansımaları.” *Birinci Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2012, s. 2.

²⁷⁰ bkz. Öney, Gönül. “Büyük Selçuklu Seramik Sanatında Resim Programı ve Gelişen Figür Üslubu.” *Sanat Tarihi Dergisi*, EÜEF Yayınları, S. 13, C. 1, İzmir, 2004, s. 64, 75-76.

²⁷¹ Vazoyu boyayan ressam ikonografiyi oldukça detaylı bir şekilde işlemiştir. Küçük bir ayrıntı şöyledir. Firdevsî, hikâyeyi anlatırken domuzlarla savaşmaya giden Bijen’in yanında “avlanmak için zağar ve doğan götürdüğü”nü yazar. Nitekim ilk şeritte domuzlarla savaşan atlılardan birinin elinde bir kuş figürü olduğu görülür. Hikâyenin tamamı için, bkz. Firdevsi. *Şehnâme*. Çev.: Necati Lugal, MEB Yayınları, C. 3 İstanbul, 1994, s. 303-343. Vazo üzerindeki tasvirin detaylı incelemesi için, bkz. Guest, Grace Dunham. “Notes on the Miniatures on a Thirteenth-Century Beaker.” *Ars Islamica*, University of Michigan Press, C. 10, Ann Arbor, 1943. s. 148-152.

²⁷² Arap şairlerinden Urvât bin Hizam’ın yaşam hikâyesinden uyarlandığı düşünülür; on birinci yüzyılda Ayyukî tarafından Farsça kaleme alınmış ve Gazneli Mahmud’a sunulmuştur, bkz. Ateş, Ahmet. “Farsça Eski Bir Varka ve Gülşah Mesnevisi.” *İUEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 5, S. 5, İstanbul, 1953, s. 36.

²⁷³ “TSM, Hazine 841”e kayıtlıdır; 71 sahne tasvirlenmiş olup, 58b varağında “*Amâl-i Abdülmümin bin Muhammed el-nakkaş el-huveyyû*” olarak ketebe kaydı bulunur, bkz. Çağman ve Tanındı, *a.g.e.*, s. 6; İnal, *a.g.e.*, s. 52.

dökümlenmiştir. Uygur üslûbunda nadiren rastlanan halenin, bu kez hemen her figürde görülmesi Bizans etkisine işaret eder. Sözgelimi Rebi Adnan'ın Gülşah'ı istemesi ve isteğinin reddedilmesi sonrası düzenlediği baskını konu alan tasvir (8. Resim)²⁷⁴ tüm bunların gözlemlenebildiği sahnelerden biridir.

8. Resim. İnal; *Varka ve Gülşah* – XIII. yy, Abdülmümin bin Muhammed; TSM, Hazine 841

Sahne nakkaş olay akışını, hikâyeye uygun olarak çarpışan iki figür grubuyla merkeze doğru kaydırır. “Canlılık” belirtisinin en yoğun olarak hissedildiği figürler, at tasvirleridir. Birbirini gölgeleyen üç at figürü, yine birbirinden farklı anatomik zorlanmalar içerisinde gösterilmiştir. İnsan figürleri, at figürlerine göre daha durağandır. Kılık-kıyafetlerden olayın hengâmesi neredeyse hemen hiç okunmaz. Dökümlü ve bol kumaşlar, olay esnasında vücutla temasını kaybetmezler. Oysa kuyruğu bağlı atın peşinden uçuşan kurdele ve koşum takımlarına ait iplerin hareketli oldukları gözlenir. Bu durum nakkaşın tasvir alışkanlığıyla ilişkili olmalıdır.²⁷⁵

On üçüncü yüzyıla doğru Doğu Akdeniz’de Uygur üslûbunun yaygınlığını göstermesi açısından *Varka ve Gülşah* öncesinde Galenos’tan çevrilen *Kitabü’t-Tiryak*’ın

²⁷⁴ Sahnenin hikâyesi için, bkz. Ateş, *a.g.e.*, s. 48-49.

²⁷⁵ Sözgelimi Bizans ressamlarının aynı dönemdeki tercihleri, birbirinin kopyası halinde verilen at figürleriydi. Hareket vurgulanmak istendiğinde atlar, ayakları birbirinden iki uca doğru ayrılmış bir şekilde çok benzer halde resimlenmiştir. Kuyruk ya da herhangi başka bir uzuvda hareket gözlenememektedir, krş. Tsamakda, *a.g.e.*, fig. 260, 282-284.

“Vienna National Library, AF. 10”a kayıtlı resimli kopyası aydınlatıcıdır. El yazmasının tasvirlerinde Uygur üslûbunun etkisi gözlenir. Takdim sayfasında meclis tasvir edilirken tipoloji ve kılık-kıyafet *Varka ve Gülşah* figürleriyle örtüşür.²⁷⁶ *Kitabü't-Tiryak*'ın “Paris Bibliothéque Nationale, Arabe, 2964”e kayıtlı, 1199 tarihli bir diğer resimli kopyasında, Bedreddin Lü'lü olduğu düşünülen figürden de Uygur üslûbu açıkça izlenmektedir.²⁷⁷

İslâm sınırlarında üretilen resimli el yazmalarında nakkaşların bir diğer üslûp arayışı, Bizans ressamlarının işlerini çağrıştıran tasvirlerde ortaya çıkar. Bunlardan biri on üçüncü yüzyıla tarihlenip Dımaşk ya da Musul'da hazırlandığı düşünülen, otuz dokuz tasviri bulunan Harirî (1054-1122) *Makâmâtı* kopyasıdır.²⁷⁸ Altmış sekizinci varakta 1222 yılına işaret varsa da hattatı, nakkaşı, yapım yeri ve tarihi konusunda herhangi bir kesinlik bulunmaz. Sanat tarihçi Buthchal'a göre el yazması, Eyyubî valilerinden birinin baniliğinde hazırlanmış olup, Suriye okulu örneğidir.²⁷⁹ Buthchal, el yazmasındaki resim üslûbunu yalnızca Bizans ressamlarının işleriyle değil; Kıptî üslûbundan birtakım örneklerle de kıyaslar.

Tasvirlerde mekân düzenlemeleri zayıftır. Doğu Akdeniz resim geleneğinde dikine üç bölüme ayrılan temsili mekân anlayışı sürdürülmüşse de figürlerle arasında oran-orantı gözetilmemiştir. Geometri kurallarına pek uyulmadan nesnelere boyut kazandırma alışkanlığı, Bizans ressamlarının işlerinden devşirilmedir (krş. 5. Resim. *Nazianslı Gregor'un Homiliası*).²⁸⁰ *Makâmât*'ın ana karakteri olan Ebû Zeyd bir sahnedeki diğerine, ikonografide değişimler yaşandıkça kısmen farklı çehrelerle gösterilmiştir. Bazı tasvirlerinde Hristiyan aziz resimlerine benzer şekilde sivri uzun sakalları

²⁷⁶ krş. Grabar, *a.g.e.*, 2009, s. 35, fig. 29; Ateş, *a.g.m.*, lev. 9, res. 13.

²⁷⁷ bkz. İnal, *a.g.e.*, s. 24-25, res. 10.

²⁷⁸ “Paris Bibliothéque Nationale, Arabe, 6094”e kayıtlıdır, bkz. Grabar, Oleg. *The Illustration of Maqamat*. University of Chicago Press, London & Chicago, 1984, s. 8-9. Ayrıca bkz. İnal, *a.g.e.*, s. 33.

²⁷⁹ bkz. Buchthal, Hugo. “Hellenistic Miniatures in Early İslamic Manuscript.” *Ars Islamica*, vol. 7, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1940, s. 132-133.

²⁸⁰ On üçüncü yüzyılda da Bizans ressamları bu alışkanlıklarını sürdürmekteydiler, krş. Tsamakda, *a.g.e.*, fig. 375, 387, 391, 394.

vardır.²⁸¹ Kılık-kıyafette uzun, bol manşetli cübbeler ve nispeten kısa, tek omzu açık bırakan esvap, Bizans ressamlarının tercihleriyle örtüşür.²⁸²

Bilim içerikli çeviri kitapların ardından nakkaşlar, edebî eserlere yöneldiler. Bunun birkaç sebebi vardı. İlki, Müslümanlar üzerinde Selçuklularla birlikte Arap etkisinin kırılıyor oluşuydu. İkincisi, üslûpta olduğu üzere Selçukluların bölgeye ulaşırken takip ettikleri güzergâh ve beraberlerinde getirdikleriydi. Üçüncüsü ise ilk iki sebeple bağlantılı olarak İslâm topraklarında şehirleşmenin yoğunlaşması ve Selçukluların medeni hayatın gelişmesinde Farslara, Araplara nazaran daha fazla ilgi göstermiş olmalarıydı.²⁸³

Selçuklularla birlikte Müslümanlar üzerinde Arapların etkisinin kırılması “Bağdat’ta Halife ve Sultan” alt başlığında tartışılmıştır. İkinci sebepten hareketle, yukarıda sunulan Rey menşeli, *terracotta* üzeri tasvirlerden vazo örneğindeki Firdevsî

²⁸¹ Bu noktada genelden özele doğru bir karşılaştırma yararlı olacaktır. El yazmasındaki tasvirlerden bazılarında figürler başlıksız gösterilmiştir. Sözelimi 103. varaktaki tasvir Ebu Zeyd’in Mekke’ye giden hacılarla karşılaşmasını konu alır, bkz. Buhcthal, *a.g.m.*, s. 126. Hikâye için bkz, Harirî, Makâmât. Çev.: Sabri Sevsevil, MEB Yayınları, İstanbul, 1986, s. 216-221. Tasvirde bir kaya parçasının üzerinde oturan Ebu Zeyd, bir grup hacıyla konuşur. Bütün figürlerin ihramı dizlerinin üzerine kadar çıkar vaziyettedir. Tamamı başlıksız olan figürlerde ve özellikle Ebu Zeyd’in kıvrık saçlarında yine Bizans ressamlarının etkisi görülür, krş. Mathews, *a.g.e.*, s. 25, 87, 135, res. 13, 14, 65, 101. Hikâyenin konusu Mekke’ye giden hacılar iken kılık-kıyafette ihram tercihi doğal olmakla birlikte, diz üstüne kadar çıkan uygunsuz tasarım İslâm’ın tam olarak farkında olmayan bir nakkaş tarafından tasvir edildiği şüphesi uyandırır.

²⁸² Metinde özetlenenlerin izlenebileceği 93a ve 130b’de tasvir edilen sahneler için, bkz. Buhcthal, *a.g.m.*, lev. 5, res. 13; George, Alain Fouad. “The Illustrations of the Maqamat and the Shadow Play.” *Muqarnas*, vol. 28, 2011, s. 15, res. 13. Bu iki sahneyi, metinde açıklanan özellikleri çerçevesinde, krş. Mathews, *a.g.e.*, s. 35, 48, 58, 64, res. 21, 31, 38, 44. Ayrıca bkz. İnal, *a.g.e.*, s. 33-34. Tasvir edilen iki sahnenin hikâyeleri için, bkz. Harirî, *a.g.e.*, s. 192-198, 271-277.

²⁸³ Fars coğrafyası ve kültür kodlarının İslâm’la bütünleşmesi üzerine Birinci ve İkinci bölümlerde pek çok örnek verilmiştir. Bu kez ise durumu dil ve edebiyat üzerinden sonuca yönelik okumak daha yararlı olacaktır. Edebiyat alanında Arapların köklü bir geleneğe sahip olduklarını, içerik bir kenara bırakılıp yalnızca teknik üzerinden okumak dahi mümkündür. Bu tekniğin alışkanlıklar ve ortamlarda nasıl geliştiğini Huart, Aruz vezni özelinde şöyle anlatır: “Eğer ritmdeki ara kısa ise deve oldukça hızlı gidiyor, yok, aralar uzuyorsa deve ağır ağır yol alıyordu. Demek oluyordu ki bu hayvan bir dereceye kadar müzikten anlıyordu. Devenin ağır ağır attığı dört adımdan ölçüyü buldular. Konuşulan dildeki uzun “memdud”, kısa “maksur” hecelerin ardı olması ölçüyü meydana getirdi.” bkz. Huart, *a.g.e.*, s. 11. Ayrıca bkz. Furat, *a.g.e.*, s. 64; Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. Çev.: Azmi Yüksel ve Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara, 1993, s. 18. On ikinci yüzyıla değin Fars alışkanlıkları ve ortamları Arap dili ve edebiyatına üstün gelememişti. Selçuklulardan sonra ise bu durum değişti. Firdevsî *Şehnâmesi* ve nakkaşların bu içeriğe meyli Fars alışkanlıkları ve ortamlarının kabul görmesinde ilk kıvılcım oldu. Bu andan sonra Arapça, Müslümanlar açısından hala *lingua franca* iken on üçüncü yüzyıla doğru bu değişmeye başladı ve yerini Farsçaya bıraktı. Detaylı bilgi için, bkz. Barthold, *a.g.e.*, 1984, s. 46-54; Brockelmann, *a.g.e.*, s. 165-167.

*Şehnâmesi*²⁸⁴ (bkz. Dipnot 269) üslûbun seyri dışında, ikonografi arayışları bağlamında da açıklayıcıdır. On ikinci yüzyılda merkezî İslâm coğrafyasında resimlenen edebî içerik bulunmuyordu. Buna rağmen Rey’de bulunan vazı, tek örnek değildir. Sanat tarihçi Öney, Nizâmî’nin *Hüsrev ü Şirin* mesnevisinden²⁸⁵ Hüsrev’in Şirin’i gölde yıkanırken gördüğü sahnenin, *terracotta* üzerine tasvir edilmiş bir örneğini yayımlamıştır.²⁸⁶ Firdevsî *Şehnâmesi* ve Nizâmî’nin *Hüsrev ü Şirin*’inden bu sahneler, Selçuklularla beraber gelen nakkaşların Doğu Akdeniz’e ulaşan güzergâh üzerinde, edebî içeriği kitap resimlerinden önce günlük kullanım eşyası üzerinde denediklerini ve benimsediklerini gösterir.

Bu yeni alışkanlığın Doğu Akdeniz’e yayılmasıyla birlikte Arapçanın Farsçaya karşı kazandığı son zaferlerden biri olan Harirî *Makâmâtı*, banilerin ve nakkaşların dikkatini çekmiş görünmektedir. Harirî’nin on ikinci yüzyılın ilk çeyreğinde yazdığı, elli makâmeden oluşan kitabı, takip eden tarihi süreçte İslâm edebiyatının önemli bir parçası oldu. Kitabın fesâhât ve belâgâtın en parlak örneği olduğu edebiyat tarihçilerince sıklıkla vurgulanır.²⁸⁷ *Makâmât*’ın on üçüncü yüzyıldan kalma beş ayrı resimli kopyası bulunmaktadır.²⁸⁸

Nakkaşların ilgisini çeken bir diğer edebî içerik; üçüncü yüzyıla tarihlenen Hint yazar Beydabâ (Far. Bîdpây)’nın *Kelile ve Dimnesi*, Sâsânî mirası aracılığı ve Mukaffa’nın çevirisiyle Müslümanlara geçmişti (bkz. Dipnot 203).²⁸⁹ Kitap, *Pançatantra* tekniği ile yazılmış bir fabldır. İsmiyle müsemma, iki çakalın başrolde olduğu iç içe geçmiş beşer hikâyeye bir bütünü oluşturur. Bu hikâyelerin ve bütünün amacı okuyucuyu iyiye ve doğruya dair düşündürmektir. Bu bağlamda *Kelile* ile *Dimne* karakterleri, farklı

²⁸⁴ Kitabın Fars Edebiyatı genel çerçevesi içerisinde önemi hakkında, bkz. Tarlan, Ali Nihad. *İran Edebiyatı*. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944, s. 44-51.

²⁸⁵ Detaylı bilgi için, bkz. Tarlan, *a.g.e.*, s. 73-75.

²⁸⁶ bkz. Öney, *a.g.m.*, s. 65-77.

²⁸⁷ “A great number of person have commented on the “Makamat”, some in long and other in short treatises, and many consider it to be the most elegantly written, and the most amusing, work in the arabic language.” bkz. Arbuthnot, Forster Fitzgerald. *Arabic Authors: A Manuel Arabian History and Literature*. Scripta Manent, London, 1890. s. 88. Ayrıca bkz. Furat, *a.g.e.*, s. 300; Goldziher, *a.g.e.*, s. 100.

²⁸⁸ Bunlardan üçü “Paris Bibliothque Nationale, Arabe, 3929, 6094, 5847” adreslerine, biri “Süleymaniye Esad Efendi Kitaplığı, 2961”e ve diğeri de “Leningrad Academy of Science, S. 23”e kayıtlı olup, 99-358 varak arası hacme sahiplerdir, bkz. Grabar, *a.g.e.*, 1984, s. 8-13.

²⁸⁹ bkz. Ebü’l-Ferec Muhammed bin İshâk en-Nedîm, *a.g.e.*, s. 958, 960; Tarlan, *a.g.e.*, s. 9, 12-13.

kılıklara girerek hikâyeler boyunca anlatının uygun düşen parçaları olurlar.²⁹⁰ Kitap bu yapısıyla nakkaşlar açısından zengin bir fauna arz eder. On üçüncü yüzyıla tarihlenen ve *Makâmât* (bkz. PBN, Arabe, 6094 – Dipnot 275) ile benzeşen üslûpla tasvir edilen bir kopyası günümüze ulaşmıştır.²⁹¹ *Kelile ve Dimne*'nin henüz onuncu yüzyılda, Doğu Akdeniz toplumunun beğenisini kazandığını öne sürmek, İbnü'n-Nedîm'in bir kaydı dolayısıyla mümkündür. İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü Semse ve Dimen* adında bir eserden bahsederken bunun *Kelile ve Dimne* tarzında yazılmış olduğunu; ayrıca Yunanca bir çevirisi bulunduğunu kaydeder.²⁹²

3.2.2. Haçlı Ressamlarının Yaklaşımı

Bizans ressamlarının *Synopsis Historion* sonucuna ulaşmaları gibi Haçlı ressamları da ikonografi arayışının karşılığında tarihi anlatıları buldular. Sanat tarihçi Folda, Hospitalye Şövalyeleri *magisterinin* banisi olduğu denizaşırı tarih (Fra. *Historie d'Otremer*)lerden on üçüncü yüzyıla ait üç resimli el yazması olduğunu bildirir.²⁹³ Bunun dışında Yeruşalim Latin Krallığı'nın kraliçesi Melisende (ö. 1161)'nin portreleri üzerine yaptığı çalışmada Surlu William'ın on beş resimli *Historie d'Otremeri*'ni tespit etmiştir. Bunlardan beşi, Akka (Fra. *Acre*)'da, yine Hospitalye Şövalyelerinin himayesinde hazırlanmıştır.²⁹⁴

²⁹⁰ Türkçe çevirisi için, bkz. Beydabâ-İbnü'l-Mukaffa. *Kelile ve Dimne*. Çev.: Said Aykut, Şule Yayınları, İstanbul, 2003.

²⁹¹ El yazması, "Paris Bibliotheque Nationale, Arabe, 3465"e kayıtlıdır, bkz. İnal, *a.g.e.*, s. 43-46.

²⁹² bkz. Ebü'l-Ferec Muhammed bin İshâk en-Nedîm, *a.g.e.*, s. 960.

²⁹³ 1286 tarihli on yedi resim bulunan, *Historie d'Otremer* adlı bir el yazması, "Paris Bibliotheque Nationale, MS fr. 9084"e; 1287 tarihli eksiksiz bir el yazması, "Boulogne sur Mer, Bibliotheque Municipale, MS 142"ye ve 1291 tarihli bir diğer el yazması ise "Florenz Biblioteca Laurenziana, MS Plu.LXI"e kayıtlıdır, bkz. Folda, Jaroslav, "The Figural Arts in Crusader Syria and Palestine: 1187-1291 Some New Realities." *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees of Harvard University, vol. 58, 2004, s. 317-320.

²⁹⁴ bkz. 1270 tarihli olan bir resimli el yazması, "Paris Bibliotheque Nationale, MS Fr. 2628"e; 1287 tarihli olan "Lyon Bibliotheque Municipale, MS. 142"ye kayıtlıdır. Diğerleri için net tarih yoksa da Folda, tamamının on üçüncü yüzyılda hazırlandığını ifade eder. Diğerleri sırasıyla, "Paris Bibliotheque Nationale, MS Fr. 9084", "Lyon Bibliotheque Municipale, MS 828" ve "St. Petersburg Saltkov-Shchedrin State Public Library, MS fr" adreslerine kayıtlıdır, bkz. Folda, Jaroslav. "Images of Melisende in Manuscripts of William of Tyre's History Outremer: 1250-1300." *Gesta*, University of Chicago Press, vol. 32, no. 2, 1993, s. 98-100.

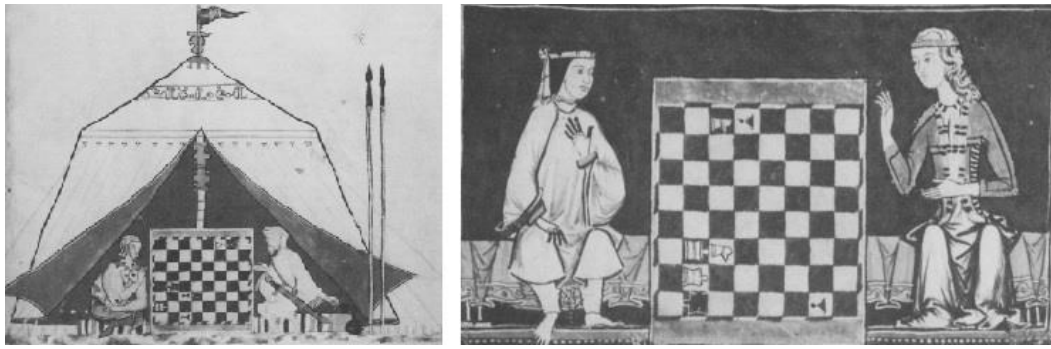
İkonografi arayışında denizaşırı tarihlere tutunan Haçlı ressamı, daha önce Avrupa resimlerinde hiçbir örneği bulunmayan satrancı,²⁹⁵ tasvir ettikleri sahnenin bir parçası haline getirdiler. Sözelimi *Turlu William*'ın *Historie d'Outremeri*'nin "St. Petersburg Saltkov-Shchedrin State Public Library, MS fr" adresinde kayıtlı kopyasında, ikinci Ioannes'in Suriye seferi (bkz. Dipnot 108) esnasında Şayzar kuşatmasını resimleyen Haçlı ressamı, Raimundos (Raimond de Poitiers)'u, çadırı içinde satranç oynarken göstermiştir (bkz. 9. Resim). İki bölümde ele alınan sahnede, üstte, beraberinde askerleriyle birlikte ikinci Ioannes'in Şayzer kalesi kuşatmasını gösterirken; altta, kuşatmaya katılmayan Haçlıların ordugahta beklemelemlerini konu alır. Bu durum, Haçlı Seferleri öncesi satrancın Avrupa'daki belli belirsiz varlığına rağmen, ressamın Doğu Akdeniz'de karşılaştığı alışkanlığı benimsemesi yönüyle önemlidir.

9. Resim. Nicolle; *Turlu William*'ın *Historie d'Outremeri* – 1280?, Saltkov-Shchedrin State Public Library, MS fr, v.IV.5

²⁹⁵ Tarihçi Murray, satranç üzerine yazdığı hacimli kitabında, oyunun Avrupa'da ilk görüldüğü tarihi, Haçlı Seferleri öncesinde İspanya ve İtalya'ya yayılan Mağrip Müslümanları üzerinden değerlendirir. Satrançla ilgili olduğunu düşündüğü pek çok kayıt sunduktan sonra bunları, oyunun gelişimi ve terminolojisi üzerinden değerlendirerek sonuca varmaya çalışır, bkz. Murray, Herold James Ruthven. *A History of Chess*. Oxford UP, London, 1913, s. 405-416. Ayrıca bkz. Gizycki, Jerzy. *A History of Chess*. Edited by B. H. Wood, Murray's Sake and Service Co., London, 1977, s. 11-23.

Denizaşırı tarihlerdeki ilk denemelerden önce satranç, on iki-on üçüncü yüzyıllara tarihlenen *Bayad ve Riyad* el yazmasında, İslâm nakkaşları tarafından tasvir edilmişti.²⁹⁶ Oyunun, Avrupa kitap resimlerindeki en önemli içeriği ise 1251’de Kastilya kralı onuncu Alfonsu (1252-1284)’nun henüz vefat iken başlattığı çeviri faaliyetleri esnasında,²⁹⁷ hazırlanan *Libro de ajedrez* olmuştur. Tek bir kopyası olan eser, doksan yedi varak ve yüz elli resimden oluşur. Resimlerde Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, kadın ve erkek olmak üzere din ve cinsiyet tanımlı pek çok figür satranç oynarken gösterilmiştir (bkz. Resim 10).²⁹⁸

10. Constable; *Libro de ajedrez* – 1251-1284, El Escorial, T.I.9, 64r ve 54r

Libro de ajedrez, 64r’de yer alan sahne, Haçlı ile Müslümanın çadırda satranç oynamasını konu alır. Sağdaki figürün, başında dolama kefiyesi, üstünde ihram benzeri kıyafeti ile Müslümanlığı vurgulanır. Soldaki figürün ise başı açık olup kılık-kıyafeti iki parçadan oluşur. Bununla birlikte asıl vurgu, satranç tahtasına yapılmış olup, boyutu figürlerin kapladığından daha fazla bir alana yayılır. Tarihçi Constable’a göre resimdeki ortam, çadırın tepesini dolaşan kûfî hat ve Müslüman figürün kılıcı olup Haçlı figürün bundan yoksun olması sebebiyle, İslâm topraklarında bir ordugahtır. Çadırın verilen temsili mekân ise Ortaçağ ressamlarının yaygın

²⁹⁶ Resimli el yazması “Biblioteca Apostolica Vaticana, Arabo, 368” adresine kayıtlıdır. Eser hakkında detaylı bilgi için, bkz. Robinson, Cynthia. “Love Localized and Science from Afar: ‘Arab Painting’, Iberian Courtly Culture, and the Hadith Bayad wa Riyad.” *Arab Painting: Text and Image in Illustrated Arabic Manuscripts*, Edited by Anna Contadini Brill, Leiden Boston, 2007, s. 103-105

²⁹⁷ Detaylı bilgi için, bkz. Anderson, Robert. “Alfonso X el Sabio and the Renaissance in Spain.” *Hispania*, vol. 44, no. 3, 1961, s. 448-453. Ayrıca bkz. Dipnot 240.

²⁹⁸ El yazması “El Escorial, T.I.6” adresine kayıtlıdır, bkz. Constable, Olivia Remie. “Chess and Courtly Culture in Medieval Castile: The ‘Libro de ajedrez’ of Alfonso X, el Sabio.” *Speculum*, vol. 82, no. 2, 2007, s. 301-302.

yaklaşımıdır.²⁹⁹ 54r’de yer alan sahnede ise bu kez Müslüman ve Hıristiyan kadınlar arasında geçen bir satranç oyunu resmedilmiştir. Bunların dışında Constable, el yazmasında köle-efendi, erkek-kadın arası oyunların resmedildiğini; metinlerdeki oyunların sonuçlarına yönelik bilgilerden kazananın genellikle, başta güçsüz görünen taraf olduğunu ifade eder.³⁰⁰

1135-1143 yılları arasında Yeruslaim Latin Krallığı’nda hazırlanan *Melisende Psalteri*,³⁰¹ Haçlı ressamlarının hazırladığı ilk resimli el yazmalarından biri olup, kültür geçirgenliği bağlamında en önemlilerindedir. El yazmasındaki resimler iki açıdan önemli sonuçlar vermektedir. Bunlardan ilki imge döngüsüdür. Daha önce *Theodore Psalteri*’ndeki örneği ile incelenen (bkz. 1. Resim) Yeruslaim’e giriş sahnesi, *Melisende Psalteri*’nde de içeriğin ve resim programının bir parçasıdır. *Psalterde* resimlenen bu sahnenin, imge döngüsü özelinde, onuncu yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen fildişi bir *diptikonda* takip edilen tasvir anlayışıyla birtakım benzerlikleri bulunmaktadır (bkz. 11. Resim. Sağ).³⁰²

²⁹⁹ bkz. Constable, *a.g.m.*, s. 332. Ayrıca krş. Tsamakda, *a.g.e.*, fig. 184, 217, 385.

³⁰⁰ bkz. Constable, *a.g.m.*, s. 341-343.

³⁰¹ El yazması, “British Library, Egerton MS 1139”’a kayıtlıdır. *Melisende Psalteri* üzerine yapılan çalışmaların sayısı az olup, el yazmasının bütünüyle ilgili bilgi edinimi de oldukça zordur. Bu çalışmalarda referans genellikle Hugo Buhtchal’ın “*Miniature Paintings in the Latin Kingdom of Jerusalem*” adlı kitabına verilir. Çalışma esnasında bu kaynağın edinimi için girişimlerde bulunulmuş ancak erişim sağlanamamıştır. Bu sebeple, *Melisende Psalteri* hakkında dağınık halde bulunan bilgilerden yararlanılmıştır, bkz, Weitzmann, Kurt. “Icon Painting in the Crusader Kingdom.” *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Havard University, vol. 20, 1966, s. 54-55; Kühnel, Bianca. “The Kingly Statement of the Bookcovers of Queen Melisende’s Psalter.” *Tesserae*, Jahrbuch fiir Antike und Christentu, vol. 18, 1991, s. 340-357.

³⁰² Aynı dönemde Avrupalı ressamlar bu ikonografiyi oldukça farklı değerlendirmişlerdir. Sözelimi on ikinci yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Saint Savin sur Gartempe Manastırı’ndaki kilisenin duvar resimlerinden birinde işlenen sahnede, temsili mekân yoktur. İsa peygamberi karşılayan figür grubu birkaç kişiden oluşur. Sanat tarihçi Grabar, bu resmi incelerken Karolenj sanatında Bizans etkisinin, on birinci yüzyıla doğru kırıldığı görüşünü dile getirir, bkz. ve krş. Grabar, Andre and Carl Nordenfalk. *The Great Centuries of Painting: Romanesque Painting from the Eleventh to the Thirteenth Century*. Translated by Stuart Gilbert, Skira, 1958, s. 92-93.

11. Resim. Solda: Malkhassian; *Melisende Psalteri* – 1131-1143, BL, Egerton Ms 1139, 5v. Sağda: Carr; Fildişi *diptikon* – 10. yy, Museum für Spätantike und Byzantinische Kunts

Melisende Psalteri'nde ressam, Yerusâlim'e giriş sahnesi için İncil'deki anlatının takibi ile ikonografiyi oluşturmuş görünmektedir.³⁰³ Buna göre şehir sağdadır ve giriş kapısı önünde halkı temsilen erkek, kadın ve çocuktan oluşan figürler yer alır. Sağ arkada, şehir surlarına paralel uzanan ağacın tepesinde de başka bir figüre yer verildiği görülür. Takdis işareti yapan İsa peygamber, sığa üzerinde sol taraftan merkeze doğru ilerler. Çevresinde ayırt edilebilen dört figür ile havarîler temsil edilmiştir. Bu kısma kadar Haçlı ressamı, *Nazianslı Gregor*'un *Homilia*'sında Bizans ressamının takip ettiği anlayışın pek uzağında göstermemektedir (krş. 5. Resim). *Matta İncili*'ndeki anlatıya göre İsa peygamber şehre girerken halktan bazı kimseler kıyafetlerini yola sererler. Bu anlatıyı takip ettiği anlaşılan ressam, sağ altta, sığanın altına kıyafetini seren başka bir figür resmetmiştir. Sol arkada, bir kulenin tepesinde ise *Theodore Psalteri*'nde de karşılaşıldığı üzere bir heykel yer alır (krş. 1. Resim). Bu aynı sahne, birkaç figür fazlalığı ve sol arkada yer alan kule eksikliği haricinde, *Melisende Psalteri*

³⁰³ “*Hurma dalları alarak onu karşılamaya çıktılar. ‘Hozana! Rabbin adıyla gelene, İsrail’in kralına övgüler olsun’ diye bağırıyordlardı. İsa bir sığa bulup üzerine bindi. Yazılmış olduğu gibi; Korkma ey Sion kızı! / İşte, Kralın sığaya binmiş geliyor.*” bkz. *Yuhanna*, 12: 12-15. Ayrıca bkz. *Matta*, 21:1-11; *Luka*, 19:28-40.

ressamından önce Bizanslı bir sanatçı tarafından onuncu yüzyılda fildişi *diptikon* üzerinde denenmiştir (bkz. 9. Resim. Sol).

Melisende Psalteri'nde imge döngüsünün izlenebildiği başka sahneler de yer almaktadır. İsa peygamberin doğumu, ilk banyo ve krallarla kahinlerin tapınması³⁰⁴ Bizans sanatçılarının, üçünü bir arada değerlendirerek tasvir ettikleri bir düzenlemeye sahiptir. Bu düzenlemenin onuncu yüzyıl sonrasında, Bizans fildişi eserlerinde öncü örnekleri bulunmaktadır.³⁰⁵ Bizans sanatçılarının bu anlatıyı ele alırken geliştirdikleri yaklaşım şu şekildedir: Merkezde, bir şilte üzerinde solda sağa doğru uzanan, henüz doğum yapmış Meryem figürü bulunur. Şilte haricinde figürün dışında temsili mekân, renk vurgusu ve bazen konturla yapılır. Doğum sonrasında sanatçılar, merkezin altı ve üstünde iki aşamada ele alırlar. Altta İsa peygamberin ilk banyosu gösterilirken üstte krallar ve kahinlerin tapınması işlenir. *Melisende Psalteri*'nde, 2r'de yer alan sahne, Haçlı ressamlarının Bizans sanatçılarını takiben bu düzenlemeye başvurduklarının işaretlerini barındırır (bkz. 12. Resim).

Kırmızı bir şilte üzerinde soldan sağa doğru uzanan, henüz doğum yapmış Meryem figürü, anlatının merkezinde yer alır. Şilte dışında ressamın, bu merkezin çevresini vurgulamış olması, *Psalter*'in içeriğinde Luka İncili anlatısının temel alındığına işaret eder. *Yuhanna İncili*'nde İsa peygamberin doğumu yer almazken, *Matta İncili* ise mekân detayı vermemektedir. *Luka İncili*'nde ise Beytullahim'de bir handa gerçekleşen doğum sonrasında, yer olmaması sebebiyle İsa peygamberin yemliğe yatırıldığı ifade edilir (bkz. Dipnot 300). Haçlı ressamı ikonografiyi, altta İsa peygamberin ilk banyosu ile üstte kral ve kahinlerin tapınmasını tasvir ederek tamamlamıştır.

³⁰⁴ bkz. *Matta*, 1: 18-25, 2: 1-12; *Luka*, 2: 1-32.

³⁰⁵ krş. Evans, Helen C. and William D. Wixom. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Era A. D. 843-1261*. The Metropolitan Museum of Art, New York, 1997, s. 145, 149, 152, fig. 91, 94a, 98. Duvar resimlerinden örnekler için bkz. Gerstel, *a.g.e.*, s. 53, 89, fig. 34, 65.

12. Resim. BL Digi.; *Melisende Psalteri* – 1131-1143, BL, Egerton Ms 1139, 2r

Kraliçe Melisende, Latin kralı ikinci Baudouin'ın kızıydı. Annesi ise Malatya (Yun. Melitene) hâkimi Ermeni Gabriyel (ö. 1103)'in kızı olan Morphia'ydı. Anne tarafından ailevî bağları sebebiyle, doğma büyüme Doğu Akdenizliydi.³⁰⁶ Yeruşalim Latin kralı olan eşi Fulk (Fra. *Foulque* – 1131-1143) öldükten sonra idareyi ele geçirdi ve siyasî başarılarının yanında sanatı himaye etmeye de özen gösterdi. Sanat tarihçi Martin, on ikinci yüzyılda kadın hükümdarların taht yolunda sanatı propaganda amacına dönüştürmelerini incelerken Kastilya kraliçesi Urraca (ö. 1126) ve İngiltere kraliçesi Mathilda (ö. 1167) ile Melisende'yi, çağının güçlü kadın figürlerinden biri olarak tanımlar.³⁰⁷ Bu bilgiler, banisi olduğu *Melisende Psalteri*'nin, imge döngüsüne

³⁰⁶ Runciman, Melisende'nin Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olduğunu yazar. Metinde paylaşılan diğer bilgilerle birlikte, bkz. Runciman, *a.g.e.*, C. 2, s. 30, 146, 268.

³⁰⁷ “It is not mere coincidence that Urraca, Matilda, and Melisende were near contemporaries, for they reigned just before the idea of queenship that is still prevalent today solidified in the thirteenth century into the role of mediatrix, following the celestial example of Mary.” bkz. Martin, Therese. “The Art of a Reigning Queen of as Dynastic Propaganda in Twelfth-Century Spain.” *Speculum*, Medieval Academy of America, vol, 80, no. 4, 2005, s. 1135-1136.

işaret eden yaklaşımın dışında resim üslûbu açısından da Doğu Akdeniz menşeli alışkanlığın temsiline ışık tutar. Sanat tarihçi Nersessian, *Melisende Psalteri* hakkında resimlerin zemininde ve metnin yazılışında altın kullanımı, baş harflerin büyük ve mor renkli konturları sebepleriyle Kilikya’da hazırlanan Ermeni el yazmalarıyla bağlantısı üzerinde durur.³⁰⁸ Kitap resimlerinde altın zemin kullanımı, onuncu yüzyılda *Menologion* (bkz. Dipnot 248)’la birlikte Bizans ressamlarının atmosfer tercihlerinde değişimi başlatmıştı. Haricen *Melisende Psalteri* figürlerindeki tipoloji ve kılık-kıyafet tercihlerinde de yine Bizans ressamlarının tercihlerini bulmak mümkündür.³⁰⁹

Denizaşırı tarihler ve *Melisende Psalteri* dışında, Haçlı ressamların rağbet ettikleri bir diğer içerik “hayvanlar kitabı” (Lat. *Bestiarum vocabulum*)ydı. Kökeni eski Yunan olan bu tür, kaynağını Aristoteles’in hayvanlar üzerine yazdıklarından (Yun. *Ton per ta Zoia Historion*) ve anonim *Physiologus*’tan alıyordu. Ortaçağ boyunca *Hispalensisli* Isidore’un *Etimologiaesı* da dâhil olmak üzere varlığı sürdürülmüş ancak pek de üzerinde durulmamıştı. Haçlı seferleri esnasında Başta Britanyalılar olmak üzere bu tür, Avrupalı ressamların ilgisini çekti ve çok sayıda resimli el yazması üretildi. Tarihçi James, Cambridge Üniversitesi kütüphanesindeki on iki-on üçüncü yüzyıllara tarihlenen resimli el yazmalarından bahsederken, Aristoteles’in bu kitabının, Michael Scot (ö. 1232) tarafından on üçüncü yüzyılda Arapçadan Latinceye çevrildiği bilgisini verir.³¹⁰

³⁰⁸ Nersessian, Sirerpie Der. *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*. Dumbarton Oaks, Washington D. C., 1993, s. 15.

³⁰⁹ Sanat tarihçi Dodwell, Haçlıların *Ecclesia Sancti Sepulchri*’de bir *scriptorium* kurduklarını; burada Haçlı ressamlarının Bizans sanatçılarına öykünerek çalıştıklarını belirttikten sonra *Melisende Psalteri* resimlerinin genel yapısında Britanya ve Bizans etkisi bulunduğunu ifade eder, bkz. Dodwell, Charles Reginald. *The Pictorial Arts of the West*. Yale UP, New Heaven & London, 1993, s. 241-243.

³¹⁰ Metindeki diğer bilgilerle birlikte, bkz. James, Montague Rhodes. “The Bestiary.” *Wiley*, vol. 16, no. 61, 1931, s. 1-11. Ayrıca bkz. Herbert, *a.g.e.*, s. 186. Zoolog Yapp, Britanya müzeleri ve kütüphanelerinde yer alan *Bestiarum vocabulum* (Eng. *Bestiary*) el yazmaları üzerine tarihçi James’in hatalarını düzelterek geniş çaplı bir sınıflandırma yapar. *Eski Sözleşme* kaynaklı bir yaklaşımla önce resimleri “yaratılış” ve “Adem’in hayvanları isimlendirmesi” kapsamında iki grupta toplar; sonra ikinci grubu kendi içinde benzeşik olanlar üzerinden altı alt gruba ayırır. Bu bağlamda el yazmaları ve resimleri hakkında kısa kısa bilgiler aktarır, bkz. Yapp, William Brundson. “A New Look at English Bestiaries.” *Medium Aevum*, Society for the Study of Medieval Languages and Literature, vol. 54, no. 1, 1985, s. 6-14.

Doğu Akdeniz’de on bir-on üçüncü yüzyıllarda Bizanslı, Müslüman ve Haçlı sanatçıların üslûp ve ikonografi arayışları ve sonuçta pratiğe aktardıkları, ana hatlarıyla bu örnekler üzereydi.

3.3. Açmazlar

On ikinci yüzyılla birlikte *Kelile ve Dimne* ile Doğu Akdeniz’de; *Bestiarumlar* ile Avrupa’da faunaya karşı ilginin artmış olması, ilgiye kaynaklık eden içerikler farklı köken ve gelişime sahip olsalar da kültür geçirgenliği bağlamında “açmaz” olarak değerlendirilebilir. Bunun sebebi, ikonografi ve üslûp farklılığına rağmen iki tarafta da benzer bir yaklaşımın geliştirilmiş olmasıdır. Bir diğer açmaz ise Doğu Akdeniz’de kitap resimlerinin gelişiminde Müslüman nakkaşları etkilediği düşünülen farklı bir alan daha olduğu üzerine öngörülerdir. Bu öngörüler, gölge oyunu ve edebî içerikli resimli el yazmaları arasında bağlantılar bulunduğu üzerine şekillenmişlerdir.

Onuncu yüzyıl sonunda İbnü’n-Nedîm, *Kelile ve Dimne*’den ilhamla yazılan *Kitâbü Semse ve Dimen*’in Yunancaya yapılmış bir çevirisini görmüştü (bkz. Dipnot 292). Bu çeviri muhtemelen Bizanslılar için yapılmıştır. Ne var ki devrin Bizans literatürü içerisinde *Kelile ve Dimne* esintilerine rastlamak pek mümkün değildir. Bununla birlikte eserin, 1251’de Kastilya kralı onuncu Alfonso (1252-1284)’un henüz veliaht iken başlattığı çeviri faaliyetleri esnasında,³¹¹ *Calila e Dimna* adıyla İspanyolcaya yapılmış bir çevirisi bulunur. Tarihçi Wacks, önce *Calila e Dimna* ile on üçüncü yüzyılda Avrupa’ya ulaştığı kesinleşen içeriği özetler; sonra bu eseri dramatik ve dolayısıyla sahnelenebilir olarak görür. Harirî *Makamat*’ından ilhamla Endülüslü edip Eşterkûnî (ö. 1143)’nin yazdığı *Makâmâtü’l-lüzûmmiyye* için de benzer bir yorumda bulunur.³¹²

Wacks’ın Endülüs sınırlamasında ilgili eserleri, kurgu teknikleri ve içerikleri bağlamında sahnelenebilir olarak değerlendirmesi düşündürücüdür. Onun tartımında edebiyat ve tiyatro arası bir geçirgenlik söz konusudur ve bu kadarıyla da makuldür.

³¹¹ Detaylı bilgi için, bkz. Anderson, *a.g.m.*, s. 448-453.

³¹² bkz. Wacks, David A. “The Performativity of Ibn al-Muqaffa’s ‘Kalila wa-Dimna’ and ‘al-Maqamat al Luzummiyya of al Saraqusti.” *Journal of Arabic Literature*, Brill, vol. 34, no. 1-2, 2003, s. 181-188.

Ne var ki bu değerlendirmelerden daha ilerisini, merkezî İslâm coğrafyası sınırlamasında öne sürenler de bulunmaktadır. Bu değerlendirmeler ise edebiyat, tasavvuf, tiyatro ve kitap resimleri arasında geçirgenlik olduğunu arz ederler. Sözelimi sanat tarihçi İpşiroğlu, İslâm topraklarında tasavvufun gölge oyunu ve resim ile felsefî birlikteliği olduğunu öne sürmüştür. İpşiroğlu'na göre hayalî ve nakkaş, mutasavvıfa benzer bir dünya kurgularlar. Bu kurgu, “*Makâmât ya da Kelile ve Dimne yazmalarının resimlerinde*” soyutlaştırılır.³¹³ İpşiroğlu'nun bu öngörüsü, bir bakıma Bizans ressamı tanımının Müslüman nakkaşa uyarlanmasını çağırıştırır. Keşiş ressamlardan, mutasavvıf nakkaşlara doğru bir eğretileme söz konusudur. Sanat tarihçi George ise *Makâmât* tasvirleri ve gölge oyunu dekor ve karakterlerinin üslûp yakınlığı üzerine yazdığı makalede, eserin içeriğini hikâye anlatıcılığı kapsamında da değerlendirir.³¹⁴ George'un değerlendirmelerinde de birtakım açmazlar söz konusudur. George, dört-on birinci yüzyıllar arasına tarihlenen materyaller üzerinde *Makâmât* tasvirleri ile benzeşen pek çok örnek yakalamıştır; ancak üslûp açısından benzeşen bu örneklerin gölge oyunu ile ilişkisi, materyallerin boyutu düşünüldüğünde şüphe uyandırır. Sözelimi George'un verdiği örnek figürlerden birinin boyu yetmiş yedi santimdir. *Makâmât*'ın resimli kopyalarında tasvir edilenlerle kıyaslanan bir gemi resmi ise kırk dokuza altmış yedi buçuk santim ebadındadır. Boyu seksen sekiz santim olan bir figür örneği de yine *Makâmât* tasvirleriyle kıyaslanır.³¹⁵ İlgili makalede sorulmayan iki soru ise şunlardır: *Makâmât* tasvirleriyle kıyaslanan tarihî örnekler, gölge oyununa ait figürler ve dekorlar mıdır? Eğer öyleyse hayalînin, bu boyutta

³¹³ “İslâm inancını yansıtan bir resim sanatının ortaya çıkmasında, daha Peygamber'in zamanında “Batını”lerle beliren, sonradan türlü tarikatlarla İslâm dünyasına yayılan sûfi akımların büyük rolü oluyor. ...İslâm ressamlarının mistik akımlara katılıp katılmadıklarını bilmiyoruz. Fakat mistik öğretiler, resim sanatına, İslâm inancı içinde gelişebilme olanağı sağlıyor ve sanatçılar ister bilincine vararak ister gelenek ve görenekle olsun, bu öğretilerin dayandığı dünya görüşünü benimsiyorlardı. ...karagözcü hepimizin bildiği perde gazellerinde bu görevden sık sık söz eder. Oyun perdesi ona göre hem “hayal” hem “hakikat” perdesidir.” bkz. İpşiroğlu, a.g.e., s. 27, 31-35. Tüm bunların dışında İpşiroğlu, *Makâmât* ile İslâm coğrafyasında yazılmış en eski gölge oyunu metni olan Muhammed İbn Dânyâl'in 1310'da kaleme aldığı *Tayfü'l-hayâl fi marifeti'z-zill* arasında benzerlikler olduğunu öne sürer. Bu noktadan sonra işler biraz daha karışır, çünkü İpşiroğlu'nun önceki iddialarından biri “*Makâmât yazmalarının doğuda pek eski bir geleneği olan bu oyunların etkisi altında... resimlendirilmeye başlanmış olduğu*” şeklindedir.

³¹⁴ “By virtue of their narrative structure and content, the Makamat also had a latent performative dimension that could be more less fully brought out by different reciters. The linked the text to broad range of genres that existed in the public place, such as storytelling (the qıssa), live theater (the hikaya) and the shawod play (khayal al-zill). Among these, the latter art form shared with the Makamat the particularity of combining manmade images with the oral delivery of a text to live audiences.” bkz. George, a.g.m., s. 1.

³¹⁵ bkz. George, a.g.m., s. 7-9, 24, res. 3, 6-7, 21.

materyaller ile oyun çıkarma imkânı ne kadardır? Çok yönlü sosyal bilimcilerden olan Gerçek,

“Hayalin küçük bir sahnesi daha doğrusu küçük bir perdesi vardır. Burada da yalnız bir kişi bütün eşhası temsil eder” diye yazarken, gölge oyununun sınırlarını açıklar.³¹⁶

Bu noktada, *Makâmât* ile *Kelile ve Dimne*'ye rağbetin arttığı on ikinci yüzyılda Doğu Akdeniz'de gölge oyununun durumuna bakmak gerekmektedir. Guzulî'den kaynakla önce Gerçek ve sonra Siyavuşgil, Selahaddin Eyyubî'nin kadı Fazıl'a zorla gölge oyunu izlettiğini aktarır.³¹⁷ Meşhur mutasavvıf İbnü'l-Arabî (ö. 1240), “yaratıcı, alem ve insan” üzerine tartışırken gölge oyunu örneğini açıklayıcı bulur. Şöyle bahseder:

“Gölge oyununda küçük çocuklar sevinir ve neşelenir. Gafiller ise onu bir oyun ve eğlence edinirken alimler ondan ibret alarak Allah'ın o oyunu bir misal olarak ortaya koyduğunu bilirler.”³¹⁸

Bunun dışında İbn Arabî, örneklem içerisinde *vassâfın* (Tr. *metheden*) gösteriyi yürüttüğünü, suretleri perde arkasından oynattığını açık eden bilgiler aktarır. İbn Arabî'den anlaşıldığı kadarıyla Doğu Akdeniz'de *vassafın* idare ettiği gölge oyunu çocuk, *gafil* ve alim fark etmeksizin takip ediliyordu. On üçüncü yüzyıl Moğol tarihçisi Cüveynî (ö. 1283) ise Ogeday (1229-1241)'ın sarayına Hitay'dan gelen oyuncuların bir çeşit gölge oyunu sahnelediklerini yazmıştır. Gösteriyi ise “o zamana kadar kimsenin görmediği” bir eğlence şeklinde tanımlar.³¹⁹

³¹⁶ bkz. Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Temaşası*. Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1942, s. 48. Ayrıca bkz. Sevengil, Refik Ahmet. *Eski Türklerde Dram Sanatı*. Devlet Konservatuarı Yayınları, İstanbul, 1959, s. 73-74.

³¹⁷ bkz. Gerçek, *a.g.e.*, s. 50; Siyavuşgil, Sabri Esat. *Karagöz*. Maarif Matbaası, Ankara, 1941, s. 24-25.

³¹⁸ bkz. Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, Çev.: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, C. 11, İstanbul, 2009, s. 117-118.

³¹⁹ bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Guşa*, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. 3, Ankara, 1998, s. 233. Çeviride oyuncular ve sahne açıkça anlatılırken, gösterinin türüne yönelik ayırt edici bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte orijinal metni temel alan, öncesinde ilgili kısmın çevirisini de veren Gerçek, “perdeden dışarı getirmek”, “resmi yüzükoyun çıkarmak” kelimelerine dikkati çeker, bkz. Gerçek, *a.g.e.*, s. 48. Ayrıca bkz. Siyavuşgil, *a.g.e.*, s. 26-27. Köprülü, gölge oyununun Uzak Doğu menşeli olduğu ve Mısır'a ticaret yoluyla geçtiği görüşündedir, bkz. Köprülü, *a.g.e.*, 1980, s. 110. And ise gölge oyununun Mısır'daki tarihi sürecine değindikten sonra 1517 yılı sonrasında Anadolu'ya taşındığını yazar, bkz. And, Metin. *Karagöz: Turkish Shadow Theatre*. Dost Yayınları, İstanbul, 1987. s. 25

Guzulî, İbn Arabî ve Cüveynî'nin aktardıkları kısıtlı bilgilere rağmen Doğu Akdeniz'de izlerine rastlanan gölge oyunu, *Makâmât*'ın edebî içeriği ve kurgusu özelinde geçirgenlik olduğunu düşündürebilir³²⁰; ancak bu geçirgenlikten nakkaşların da etkilendiğini öne sürmek, mevcut somut gerçeklikle kanıtlanabilirlikten uzaktır.

Çıkış noktaları itibariyle farklı kaynaklara sahip olsalar da *Kelile ve Dimne* ile *Bestiarum vocabulum* Doğu Akdeniz ve Avrupa kitap resimlerinde, sanatçıların aynı tarihlerde ele aldıkları benzer içerikler olarak ikonografi arayışına işaret ederken, bu durum beraberinde birtakım açmazları da gündeme getirir. Kaynağını Aristoteles'ten alan *Bestiarum vocabulum* Arapça aracılığıyla Avrupa'ya taşınmıştı (bkz. Dipnot 292). Bunun dışında, 1251 yılında *Kelile ve Dimne* de İber Yarımadası'na ulaşmıştı (bkz. Dipnot 311, 312). Bu eserlerin içeriği taşınmışken, kitap resimleri özelinde de bir taşınım olup olmadığı sorgulamaya meşruiyet verir. Bu noktada üslûp ve ikonografi kalıpları dışında, düzenlemeye ilişkin birtakım benzerlikler dikkati çeker.

Kelile ve Dimne'nin "Bibliothèque Nationale, Arabischer maler 1210" a kayıtlı, 1200-1220 yılları arasına tarihlenen tek sayfa tasviri bulunur. Tasvir kargaların toplantısını konu edinmiştir.³²¹ Bu ikonografiyi nakkaş, hükümdarı sola ve diğerlerinden daha yükseğe konumlandırarak başlatır. Hükümdarın karşısında peşi sıra bilge kargalara yer verilmiştir. Merkezde ise muhtemelen bir palmet motifi bulunur (bkz. 13. Resim). "TSM, Hazine 363" e kayıtlı başka bir *Kelile ve Dimne* el yazmasında, 119b' de bu aynı sahneyi benzer bir yaklaşımla ele alan nakkaş, haricen karga figürlerinin tamamına hale çizmiş ve sahneyi bitki motifleriyle süslenmiştir.³²² "Cambridge, Gonville and Caius College, MS 384/604" e kayıtlı bir *Bestiarum*' da, 192v' de dört kuştan oluşan bir ibibik ailesi resimlenmiş olup, benzer bir düzenleme görülür (bkz. 14. Resim). Solda, diğerlerinden yüksekte konumlandırılmış ibibiğin karşısına aileyi temsilen kalan üç figür yerleştirilmiştir. Merkezdeki iki ibibik figürü ayna simetri esasına göre, zıt

³²⁰ Oryantalist Kahle, Muhammed İbn Dânyâl'ın *Tayfû'l-hayâl fi marifeti'z-zill* adlı eserini neşretmiştir. Bu neşre yazdığı önsözde eserde yer alan üç gölge oyunundan da uzunca bahsederken, Harîrî'nin İbn Dânyâl üzerindeki ilham verici etkisinden söz eder, bkz. *Three Shadow Plays by Muhammad Ibn Daniyal*. Edited by Paul Kahle, Trustees of the 'E. J. W. Gibb Memorial', Derek Hopwood, London, 1992, s. 1-4.

³²¹ Metin için, bkz. Beydabâ-İbnü'l-Mukaffa, *a.g.e.*, s. 112-113.

³²² bkz. İpşiroğlu, *a.g.e.*, res. 9.

yönlere geçişirken gösterilmiştir. Bu, palmet görünümünü çağrıştırır. Sanat tarihçi Hassig, ibibiklerin *Bestiarum*larda zaman zaman karga ve baykuş görünümüne yakın halde resmedilmelerini, hazırlandığı yere göre dinî ve sosyal etki olarak açıklar.³²³

İkonografi ve üslûp ortaklığı bulunmasa bile düzenleme özelinde benzeşen bu örnekler çoğaltılabilir. Sözelimi merkezde bir ağacın yer aldığı, ağacın iki ucunda ise tamamlayıcı renklerde hayvan figürlerinin bulunduğu düzenlemeler hem İslâm topraklarında yaşayan nakkaşlarda hem de Avrupalı ressamalarda görülür. “British Library, MS Royal 12.C.XIX”a kayıtlı başka bir *Bestiarum*da, 31v’de yer alan sahnede, bir ağacın iki tarafında kahverengi ve beyaz iki keçi resmedilmiştir.³²⁴ Benzer bir düzen “Paris Bibliothéque Nationale, Arabe, 3465”e kayıtlı *Kelile ve Dimne*’de, 48r’de yer alan tasvirde de görülür. Sahnede, merkezde yer alan ağacın iki yanında kahverengi ve mavi iki çakal figürüne yer verilmiştir.³²⁵ Bu iki sahne, doğuda ve batıda sanatçıların kitap resimleri özelinde ayna simetrisinden yararlandıklarının haricinde, maalesef hiçbir kültür geçirgenliği kanıtı sunmaz.

Bir diğer benzerlik, karışık canlı tasvirlerinde görülür. Sebepleri ve anlamları farklı olsa da doğuda ve batıda, insan başlı, kuş vücutlu figürlere ilgi gösterilmiştir. “Westminster Abbey Library, MS 22”ye kayıtlı *Bestiarum*’da, 40. folyoda yer alan insan yüzlü baykuş figürünü Hassig, Yahudilere işaret eden bir sembolizm olarak görür.³²⁶ Doğuda ise benzer bir figürü, “Paris Bibliothéque Nationale, Arabe, 5847”ye kayıtlı *Makâmât*’ta, 100b’de nakkaş Vasitî tasvir etmiştir.³²⁷ Vasitî, *Makâmât* tasvir ederken ikonografiyi oldukça sıkı takip etmişse de bu sahne özelinde metinle ilişkisi olmayan insan yüzlü kuş figürüne yer vermesi ilginçtir.³²⁸ Nakkaşın, *Makâmât*n

³²³ bkz. Hassig, Debra. *Medieval Bestiaries: Text, Image, Ideology*. Cambridge UP, New York, 1995, s. 96-97, 101-102, fig. 103.

³²⁴ bkz. Hassig, *a.g.e.*, fig. 4.

³²⁵ El yazması hakkında detaylı bilgi için, bkz. Buchthal, *a.g.m.*, s. 128.

³²⁶ bkz. Hassig, *a.g.e.*, s. 97-98, fig. 104.

³²⁷ bkz. O’Kane, Bernard. “Text and Paintings in the al-Wasiti Maqamat.” *Ars Orientalis*, University of Michigan, vol. 42, Ann Arbor, 2012, s. 49, fig. 9. *Makâmât*n Vasitî tarafından kopyalanan resimli el yazması hakkında detaylı bilgi için, bkz. Grabar, *a.g.e.*, 1984, s. 11; İnal, *a.g.e.*, s. 34. Kühnel, Ernst. *Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür*. Çev.: Suut Kemal Yetkin ve Melahat Özgü, AÜİF Yayınları, Ankara, 1952, s. 22.

³²⁸ Sahne otuz dokuzuncu makâmeyi konu alır. Ebu Zeyd ve Haris’in Umman’a gemi yolculuğu esnasında yaşadıkları macera anlatılır. Gemi alabora olduktan sonra ikili, ıssız olduklarını düşündükleri bir adaya çıkarlar. Makâme boyunca hiçbir doğa üstü olaya tanık olmazlar, bkz. Harirî, *a.g.e.*, s. 283-291.

içeriği haricinde birtakım başka anlatıların etkisinde olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda karışık canlılar için uygun içeriklerden biri *Kelile ve Dimne*'dir. Yine Sind ve Hitay gibi uzak coğrafyalara yapılan deniz seferleri,³²⁹ bu özde pek çok hikâyenin oluşması ve yayılması için oldukça önemli içerikler sunmuş olmalıdır. Nitekim, ilginçtir ki Vasitî ile çağdaş olup Bağdat ve Vasit valiliği yapmış Kazvinî “*Acai'bü'l-mahlûkât ve Garâibü'l-mevcûdât*” adlı eseri yazarken “*gezgin ve tacirlerden işittiklerini*”³³⁰ aktarmıştır. On üçüncü yüzyılda insan yüzlü kuş tasvirleri Orta Asya'da ve Fars coğrafyasından geçerek ulaştığı Anadolu'da oldukça yaygındır.³³¹ Aynı dönemde benzeri örneklere Avrupa'da da rastlamak düşündürücüdür.

³²⁹ Detaylı bilgi için, bkz. Cahen, Claude. *İslamiyet*. Çev.: Nermin Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 151-160.

³³⁰ bkz. İzgi, Cevat. “Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvînî.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25. Ankara, 2002, s. 160.

³³¹ krş. Esin, Emel. *Türk Sanatında İkonografik Motifler*. Haz.: Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004, res. 256, 257; Arık, Ruçhan, *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri*. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 127-129, res. 156-164.

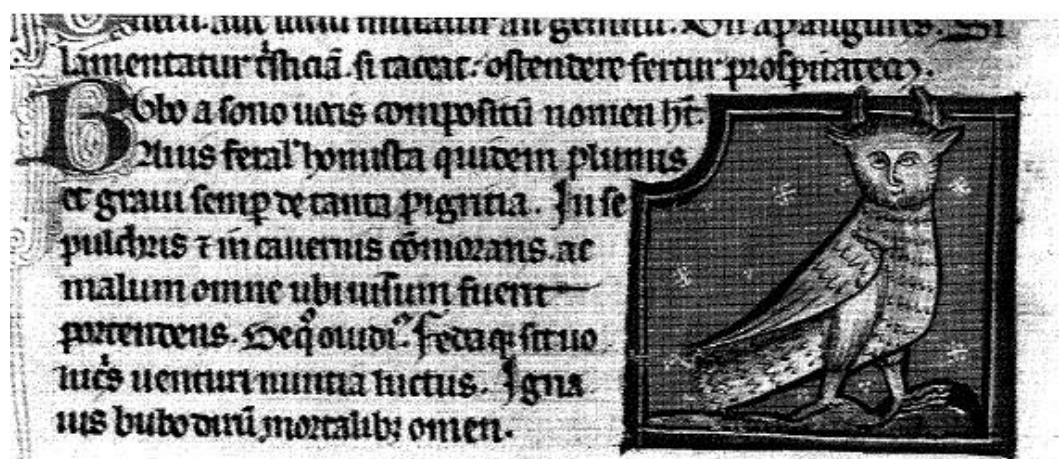
13. Resim. The Yorck Project; *Kelile ve Dimne* – 1200-1220; PBN, Arabisher maler, 1210

14. Resim. Hassig; *Bestiarum* – XIII. yy; Gonville and Caius College, MS 384/604, f. 192v

15. O'Kane; *Makâmât* – XIII. yy, Vasitî; PBN, Arabe, 5847, 100b

16. Hassig; *Bestiarum* – XIII. yy; Westminster Abbey Library, MS 22, f. 4

SONUÇ

Pax Romana ile Romalılar, hâkimiyet bölgelerini Doğu Akdeniz'e değin genişletmişlerdi. Greklerle daha önce karşılaşmışlardı; ancak bölgeye ulaştıklarında, Fars alışkanlıklarıyla inşası devam eden yeni bir kültürle tanıştılar. Beşinci yüzyıla doğru, devletin ekseni doğuya kaydıķça Romalılar, Grek sosyalliği ve Hıristiyanlık ile uyumlanarak ikinci bir yapılanma gerçekleştirdiler.

Romalılar, ikinci yapılanmada Hıristiyanlığı devlet dinamiklerinden biri haline dönüştürmüşlerdi. Bu bağlamda eski Roma'ya özgü şehircilik anlayışını da Hıristiyanlıkla uyumladılar. Saray ve hippodromun yanı başında kiliseyi konumlandırarak yeni şehircilik anlayışı geliştirdiler. Bölgedeki birinci derecede öneme sahip hemen her şehir bu düzenlemeden payını almıştı. Yedinci yüzyıla kadar, bu yeni yapılanma içerisinde batıdan taşıdıkları Latin alışkanlıklarını korumayı başardılar. Sembolik olsa da oldukça önemli bir kırılıma işaret eden *autokratorun basileusa*; Latincenin ise Yunancaya tercih edilmesi, Romalıların, doğulu kimliğini tam olarak benimsediklerine işaret eder -bu işaretleri takip eden on altıncı yüzyıl sonrası tarihçiler, Bizanslı sonucuna ulaşmışlardı-. Ne var ki bunun için, coğrafyayı tanıdıktan sonra birkaç yüzyıl kadar bir süre geçmesi gerekmişti.

Hıristiyanlığın doğuşu ve yayılmasında olduğu gibi yedinci yüzyılda da İslâm'ın doğuşu ve yayılmasının önemli sonuçları olmuştu. Doğu Akdeniz'deki kültür inşası, Bizanslıların katılması sonrasında Sâsânîlerle birlikte iki baskın unsura sahipti. Müslümanlar, Sâsânîleri tarih sahnesinden silerek Bizanslıları Anadolu'ya hapsettiler. Abbâsî Halifeliği'ne kadar bölgedeki kültür inşası, Sâsânîlerin yerini alan bu yeni efendilerce, çok az farklılıkla sürdürüldü. Nitekim Bizanslıların koruyup benimsedikleri Hellenistik görgüden günümüze ulaşan somut kültür mirası, büyük oranda Emevîlerden kalmadır. Zamanla bu görgü hem Bizanslılar hem de Müslümanlarca aşıldı. Böylece Doğu Akdeniz kültürü tektanrıcılık ve *caesaropapism* temelinde şekillenmeye devam etti. Bu bağlamda sekizinci yüzyıl başlarında bölgede patlak veren ikona/tasvir karşıtı hareketleri, yeni kabuller üzerine denenen yeni

biçimler olarak okumak imkânı vardır. Uzun soluklu olmayan bu hareketler sonrasında Doğu Akdeniz toplumu, bilgi ve teoriyi önceleyerek kültür inşasını sürdürdü.

Kültürün inşasında dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaşananlar, Bizanslılar ve Müslümanları birbirlerine daha fazla yaklaştırmıştı. Müslümanlar, coğrafya ve somut kültür varlıkları dışında Hellenistik birikimi, Bizanslılar aracılığıyla öğrendiler. *Beytülhikme*'de başlayan çeviri faaliyetleri yalnızca Doğu Akdeniz'in değil; on ikinci yüzyıl sonrasında, birikimin Avrupa'ya taşınması dolayısıyla "eski dünya"nın kültür gelişiminin de kırılma noktalarındandır. Bu faaliyetlerin bölge kültüründeki ilk olumlu etkileri ise kitapların kabulü ve dolayısıyla bilginin yayılarak genişlemesi oldu. Benzeri bir üretim süreci Makedon Hanedanlığı dönemiyle birlikte Bizanslılarda da başlamıştı. Konstantinopolis, maddî zenginliği yanında ansiklopedileriyle de anılıyordu. Bu durumlar, dokuz-on birinci yüzyıllar arasında Doğu Akdeniz'de bilginin öncelendiğini gösterirler.

Çağına göre pahalı ve zahmetli bir üretim süreci olan kitap yazım ve yapımı, himaye alışkanlığında genişlemeyi de beraberinde getirmişti. *Mega Palation* ve *Bâbüzzeheb* bilginlerin sığınakları oldular. Bu üretimin himaye edilmesi, bilginin genişlemesi kadar kitap resimleri ve dolayısıyla sanatın gelişimi açısından da yararlı bir süreç doğurmuştu. Bizanslılar, manastırlar aracılığıyla ikinci bir himaye kapısına sahip oldukları için; ikona tutkularını kilise duvarlarından kitaplara taşıdılar. *Nazianslı* Gregor'un *Homiliası* ile bu tutkularını, ikonofillerin talepleri doğrultusunda "gerçeğe" bir adım daha yaklaştırdılar. Müslümanlar ise çeviriler yoluyla elde ettikleri bilgi dışında, kitap resimleriyle de tanıştılar. Bu ikinci durum, sekizinci yüzyılda Bizans imparatoruna "usta-sanatçı" göndermesi için talepte bulunan Müslümanların arayışına son verdi. On birinci yüzyıla doğru Doğu Akdeniz'de, Bizans ressamaları gibi Müslüman nakkaşlar da sanat ortamlarının birer parçası oldular.

Sırasıyla Selçuklular ve Haçlıların Doğu Akdeniz'de görünmeleri, Bizanslı ve Arap-Fars Müslümanlarca inşası sürdürülen kültürü zenginleştirdi. Selçuklular bölgeye, beraberlerinde Uygur ressamaları ve takip ettikleri güzergâh boyunca benimsedikleri üslûp ve içerikle geldiler. Haçlılar ise Bizanslıların, daha önceleri Avrupa'ya uzanmış

etkilerinin de içerisinde bulunduğu sanat alışkanlıkları ve bilhassa tıbbî bilgiyi getirdiler. Bu süreç, üslûp ve ikonografi arayışlarına zemin hazırladı. Zenginleşen bu ortamdan taraflar, kendilerinde eksik olanı alarak üretmeye devam ettiler.

Tıbbî bilgi, Doğu Akdeniz'in yaşayan en eski sakinleri olan Yahudilerin tekelinde oldukça ilerlemiş durumdaydı. Hospitalye Şövalyeleri ile bilginin çeşitliliği artış gösterdi. Bununla birlikte yaşanan yıkıcı savaş ortamı, kurumsallaşmaya zemin hazırladı ve Doğu Akdeniz'de hastanelere rağbet edildi. Ressamlar ve nakkaşlar bu ani ve hızlı kurumsallaşmayı, kitap resimlerinin içeriği el verdiğince temsili mekânlarla vurguladılar.

Bizans ressamlarının ikonofillerin talepleri doğrultusunda gerçeği yansıtmaya uğraşı; Müslüman nakkaşların çeviri faaliyetleri esnasında bir kere daha karşılaştıkları Hellenistik görgüyü kopyalamaları; Selçuklularla birlikte Uygur ressamlarının yaklaşımı ve Haçlıların Kelt-Bizans karışımı resim anlayışı ile Doğu Akdeniz'de üslûp çeşitliliği zirve yapmıştı. Bizanslılar çekimser kalırken Müslüman ve Haçlı sanatçılar, bu üslûp çeşitliliğini kullandılar. İkonografi arayışlarında ise sanatçılar, edebiyat ve tarihyazıcılığa rağbetin artmasını değerlendirdiler. Bizans ressamları *Theodore Psalteri*, *Synopsis Historion* ve *Dynameron*'u resimlerken Müslüman nakkaşlar, *Bayad ve Riyad*, *Kelile ve Dimne*, *Makâmât* ile *Varka ve Gülşah*'a yöneldiler. Haçlı ressamları ise daha çeşitli bir yaklaşım göstererek *Melisende Psalteri* ile dinî, *Historie d'Otremerler* ile tarihî ve *Bestiarumlar* ile edebî içeriklere tutundular.

Haçlıların tercihleri, Doğu Akdeniz'de geçici olarak bulunmaları sebebiyle, kültür geçirgenliği bağlamında malzemenin esasını oluşturmuştur. Bu bakıma, üslûpta bölge örnekleriyle benzeşen ve Avrupa'dan Doğu Akdeniz'e takip edilen imge döngüsünün işaretlerini saklayan *Melisende Psalteri* resimleri, net ve yalın örneklerdir. Haçlıların Doğu Akdeniz'de karşılaştıkları farklı alışkanlıkları benimsemeleri hakkındaki net ve yalın örnek ise *Historie d'Otremerler*deki satranç sahneleridir. Bu oyuna henüz on üçüncü yüzyılda dışarı bir göz olarak Avrupa'nın gösterdiği ilgiyi ise *Libro de adejrez*'den takip etmek mümkündür. Tüm bunların ötesinde, kültür geçirgenliğinin izlenebileceği karmaşık ve buğulu örnekler de bulunmaktadır. Bu bağlamda *Kelile ve*

Dimne ile *Makâmât* ve *Bestiarumlar* arasında, sanatçıların benzeşen içerik, düzenleme ve “motif”lere tutunmaları ilginç yaklaşımlardır.

KAYNAKÇA

- Agathias. *The Histories*. Translated by Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1975
- Ahmed bin Mahmud. *Selçuk-nâme*. Haz.: Erdoğan Merçil, C. 1, Tercüman, İstanbul, 1977
- Ahmed ez-Zebîdî. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Çev.: Kamil Miras, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. 6, Ankara, 1984
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Guşa*, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. 3, Ankara, 1998
- Altan, Ebru. “Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu.” *Belleten*, TTK Yayınları, c. 66, S. 245, Ankara, 2002, s. 87-93
- Ammianus Marcellinus. *History: Book 27-31: Excerpta Valensiana*. Translated by John C. Rolfe, vol. 3, Harvard UP, London, 1939
- And, Metin. *Karagöz: Turkish Shadow Theatre*. Dost Yayınları, İstanbul, 1987
- Anderson, Jeffrey C. “On the Nature of the Theodore Psalter.” *The Art Bulletin*, College Art Association, vol. 70, no. 4, 1998, s. 550-568
- Anderson, Robert. “Alfonso X el Sabio and the Renaissance in Spain.” *Hispania*, vol. 44, no. 3, 1961, s. 448-453
- Anna Komnena. *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası*. Çev.: Bilge Umar, İnkilap Yayınevi, İstanbul, 1996
- Anonim *Süryani Kroniği (I. Ve II. Haçlı Seferleri)*. Çev.: İlhan Aslan, Post, İstanbul, 2019
- Arbuthnot, Forster Fitzgerald. *Arabic Authors: A Manuel Arabian History and Literature*. Scripta Manent, London, 1890
- Arık, Ruçhan, *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri*. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000
- Ateş, Ahmet. “Farsça Eski Bir Varka ve Gülşah Mesnevisi.” *İUEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 5, S. 5, İstanbul, 1953, s. 34-50
- Augustus. *Ankara Anıtı (Monumentum Ancyranum)*. Çev.: Hamit Dereli, 1999
- Bar Habraeus. *Abû'l-Farac Tarihi*. Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C. 1-2, TTK Yayınları, Ankara, 1999

- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Halife ve Sultan*. Çev.: İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Çev.: Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984
- Barthold, Vassily Vladimiroviç. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. haz.: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990
- Başkan, Seyfi. *Başlangıcından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türklerde Resim*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014
- Bauer, Susan Wise. *Rönesans Dünyası*. Çev.: Mehmet Moralı, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2014
- Beach, Chandler B., editor, *The New Student's Reference Work*. vol. 4, F. E. Compton and Company, Chicago, 1915
- Beksaç, Engin. "Nüreddin Zengî Bîmâristanı." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 262-263.
- Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*. Çev.: Zakir Kadiri Ugan, C. 1, Maarif Vekaleti, Ankara, 1955
- Beydabâ-İbnü'l-Mukaffa. *Kelile ve Dimne*. Çev.: Said Aykut, Şule Yayınları, İstanbul, 2003
- Bloch, Edgard. *Musulman Painting*. Translated by Cicely Binyon, Methuen & Co., London, 1929
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*. Ankara, 1999
- Brockelmann, Carl. *History of the Arabic Peoples*. Translated by Joel Carmichael and Moshhe Perlmann, New York, 1960
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*. Çev.: Neşet Çağatay, AÜİF Yayınları, Ankara, 1964
- Brubaker, Leslie. "The Homilies of Gregory of Nazianzus." *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscript*, ed. Vasiliki Tsamakda, Brill, Leiden-Boston
- Brubaker, Leslie and John Haldon. *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680-850*. Cambridge UP, London, 2015
- Buchthal, Hugo. "Hellenistic Miniatures in Early İslamic Manuscript." *Ars Islamica*, vol. 7, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1940, s. 125-133

- Buchwald, Hans. "Lascarid Architecture." *Jahrbuch der Österreichischer Byzantinischer Gesellschaft*, vol. 26, 1977, s. 261-296
- Burckhardt, Jacob. *İtalya'da Rönesans Kültürü*. Çev.: B. S. Baykal, Ankara, 1974
- Burns, Ross. *Damascus: A History*. Routledge, London and New York, 2019
- Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı. *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*. Tercüman, İstanbul, 1979
- Cahen, Claude. *İslamiyet*. Çev.: Nermin Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Çev.: Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Divriği Ulucamii." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012, s. 95-96.
- Codellas, Pan S. "The Pantocrator: The Imperial Byzantine Medical Center of XIIth Century A. D. in Constantinople." *Bulletin of the History Medicine*, vol. 12, no. 2, 1942
- Constable, Olivia Remie. "Chess and Courtly Culture in Medieval Castile: The 'Libro de adejez' of Alfonso X, el Sabio." *Speculum*, vol. 82, no. 2, 2007, s. 301-347
- Cormack, Robin. *Writing in Gold: Byzantine Society and Its Icons*. Oxford UP, New York, 1985
- Curtis, Edmund. *Roger of Sicily and the Norman in Lower Italy 1016-1154*. The Knickerbocker Press, New York&London, 1912
- Cutler, Anthony. "Liturgical Strata in the Marginal Psalters." *Dumbarton Oaks Papers*, Dumberton Oaks Trustees for Havard University, vol. 34/35, 1980-1981, s. 17-30
- Dante Alighieri. *The De Monarchia of Dante Alighieri*. Translated by Aurelia Henry, Boston and New York, 1904
- Demircioğlu, Halil. "Roma Devleti'nin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5, 1967, s. 443-459
- Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri." *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 35, İstanbul, 1994, s. 65-78
- Diehl, Charles. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev.: A. Göke Bozkurt, İlgı Yayınları, İstanbul, 2006

- Dignas, Beate, and Engelbert Winter. *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge UP, New York, 2007
- Dio, Cassius. *Dio's Roman History*. Translated by Earnest Cary, Vol. 6, 8, 9, Havard UP, London, 1955
- Dodwell, Charles Reginald. *The Pictorial Arts of the West*. Yale UP, New Heaven & London, 1993
- Downey, Glanville. *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*. Princeton UP, New Jersey, 1961
- Downey, Glanville. *Constantinople in the Age of Justinian*. University of OP, Norman, 1960
- Durant, Will. *The Story of Civilization: Part IV The Age of Faith*. Simon and Schuster, New York, 1950
- Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a*. Çev.: Mehmet Aydın, TTK Yayınları, Ankara, 1990
- Ebü'l-Ferec Muhammed bin İshâk en-Nedîm. *El-Fihrist*. Çev.: Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019
- ed-Dûrî, Abdülazîz. "Bağdat" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, s. 425-433
- Erdmann, Carl. *The Origin of the Idea of Crusade*. Translated by Marshall W. Baldwin and Walter Goffart, Princeton UP, UK, 1977
- Erdoğan, Belgin. "Roma Hukuku." *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 49: Romalılar I, İstanbul, 2009
- Ermîş, Melda Ü. "Ayvansaray'da Ortaya Çıkarılan Bir Bizans Kilisesi." *Sanat Tarihi Yıllığı XVII*, İstanbul, 2011, s. 41-48
- Esin, Emel. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İÜEF Yayınları, İstanbul, 1978
- Esin, Emel. "The Turk al-Ağam of Samarra and The Paintings Attributable to Them in the Gawsak al-Haqani." *Kunst des Orients*, vol. 9, 1973-74, s. 47-88
- Esin, Emel. *Türk Sanatında İkonografik Motifler*. Haz.: Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn)*. Çev.: Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005

- eş-Şehrîstânî. *Dinler ve Mezhepler Tarihi (el-Milel ve'n-Nihal)*. Çev.: Muharrem Tan, Akademi Yayınları, İstanbul, 2006
- Ettinghausen, Richard and Oleg Grabar and Marilyn Jerkins. *Islamic Art and Architecture 650-1250*. Yale UP, Connecticut, 2001
- Eusebios. *Kilise Tarihi*. Çev.: Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011
- Eutropius. *Breviarium Historiae Romanae: Roma Tarihinin Özeti*. Çev.: Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007
- Evans, Helen C. and William D. Wixom. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Era A. D. 843-1261*. The Metropolitan Museum of Art, New York, 1997
- Eyice, Semavi. "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray." *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 3, 1988, s. 3-36
- Eyice, Semavi. "İzmir Yakınında Kemalpaşa (Nif)'da Laskaris'ler Sarayı." *Bellekten*, C. 25, S. 97, Ankara, 1961, s. 1-16
- Firdevsi. *Şehnâme*. Çev.: Necati Lugal, MEB Yayınları, C. 3 İstanbul, 1994
- Folda, Jaroslav. "Images of Melisende in Manuscripts of William of Tyre's History Outremer: 1250-1300." *Gesta*, University of Chicago Press, vol. 32, no. 2, 1993, s. 97-112
- Folda, Jaroslav, "The Figural Arts in Crusader Syria and Palestine: 1187-1291 Some New Realities." *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees of Harvard University, vol. 58, 2004, s. 315-331
- Freshfield, Edwin. "The Palace of the Greek Emperors of Nicaea at Nymphio." *Archaeologia*, vol. 49-2, 1884, s. 382-390
- Furat, Ahmet Suphi. *Arap Edebiyatı Tarihi*. İÜEF Yayınları, C. 1, İstanbul, 1996
- Geanakoplos, Deno J. "Church and State in the Byzantine Empire: a Reconsideration of the Problem of Caesaropapism." *Church History*, vol. 34-4, 1965, s. 381-403
- Geoffroi de Villehardouin. *Konstantinopolis'in Fethi*. Çev.: Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019 (IV. Haçlı Seferi Kronikleri adlı kitabın içinde)
- George, Alain Fouad. "The Illustrations of the Maqamat and the Shadow Play." *Muqarnas*, vol. 28, 2011, s. 1-42

- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Temaşası*. Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1942
- Gerstel, Sharon E. J. *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium: Art, Archeology and Ethnography*. Cambridge UP, New York, 2015
- Giakalis, Ambrosios. *Images of Divine: The Theology of Icons at Seventh Ecumenical Council*. Brill, Leiden-Boston, 2005
- Gibbon, Edward. *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*. Çev.: Asım Baltacıgil, C. 1, BSF Yayınları, İstanbul, 1987
- Gizycki, Jerzy. *A History of Chess*. Edited by B. H. Wood, Murray's Sake and Service Co., London, 1977
- Goitein, Shelomo D. "A Letter from Seleucia (Cilicia) Dated 21 July 1137." *Speculum*, The University of CP, vol. 39, no. 2, 1964, s. 298-303
- Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. Çev.: Azmi Yüksel ve Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara, 1993
- Gordlevski Vladimir. *Anadolu Selçuklu Devleti*. Çev.: Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988
- Gömeç, Saadettin. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1997
- Grabar, Andre and Carl Nordenfalk. *The Great Centuries of Painting: Romanesque Painting from the Eleventh to the Thirteenth Century*. Translated by Stuart Gilbert, Skira, 1958
- Grabar, Oleg. *İslâm Sanatının Oluşumu*. Çev.: Nuran Yavuz, YK Yayınları, İstanbul, 1998
- Grabar, Oleg. *Masterpieces of Islamic Art: The Decorated Page From the 8th to the 17th Century*. Prestel, Munich-Berlin-London-New York, 2009
- Grabar, Oleg. *The Illustration of Maqamat*. University of Chicago Press, London & Chicago, 1984
- Gregory of Tours. *History of the Franks*. Translated by Ernest Brehaut, Columbia UP, New York, 1916
- Guest, Grace Dunham. "Notes on the Miniatures on a Thirteenth-Century Beaker." *Ars Islamica*, University of Michigan Press, C. 10, Ann Arbor, 1943, s. 148-152
- Gutas, Dimitri. *Arapça Düşünce Yunanca Kültür*. Çev.: Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003

- Günel, Nadi. "Roma Hukukunun Temel Kriterleri, Kavram ve Kurumları." *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 49: Romalılar I, İstanbul, 2009
- Harirî, *Makâmât*. Çev.: Sabri Sevsevil, MEB Yayınları, İstanbul, 1986
- Hasse, Dag Nikolaus and Andreas Büttner. "Notes on Anonymous Twelfth-Century Translations of Philosophical Text from Arabic into Latin on the Iberian Peninsula." *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology*, Edited by Dag Nikolaus Hasse and Amos Bertolacci, De Gruyter, Berlin, 2018
- Hassig, Debra. *Medieval Bestiaries: Text, Image, Ideology*. Cambridge UP, New York, 1995
- Herbert, John Alexander. *Illuminated Manuscripts*. Methuen & Co., London, 1911
- Herodian. *Herodian's History*. Translated by J. Hart, London, 1749
- Herrin, Judith. "The Context of Iconoclast Reform." *Iconoclasm*, Edited by Anthony Bryer and Judith Herrin, Center for Byzantine Studies University of Birmingham, Birmingham, 1975
- Heyd, Wilhem. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çev.: Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara, 2000
- Hitti, Philip. *Capital Cities of Arab İslam*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973
- Huart, Clement. *Arab ve İslâm Edebiyatı*. Çev. Cemal Sezgin, Tisa Yayıncılık, Ankara, 1971
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. Çev.: A. Sait Aykut, C. 1, YK Yayınları, İstanbul, 2004
- İbn Fadlan, "İbni Fadlan Seyahatnâmesi (Rihletü'bni Fadlan) I-II." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çev.: Lütüfi Doğan, S. 1-2, C. 3, Ankara, 1954, s. 59-80
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Çev.: Zakir Kadiri Ugan, C. 1-2, MEB Yayınları, İstanbul, 1997
- İbn Hişam. *Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*. Çev.: Hasan Ege, Kahraman Yayınları, C. 2, İstanbul, 2006
- İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çev.: Murat Çağrı, Kitabevi, İstanbul, 2008

- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. Çev.: Mehmet Keskin, C. 7, 10, 12, Çağrı Yayınları, İstanbul
- İbnü'l-Cevzî. *Şeytanın Ayartması*. Çev.: Savaş Kocabaş, Elif Yayınları, İstanbul, 2005
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*. Çev.: Beşir Eryaysoy vd., Red.: Mertol Tulum, C. 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986
- İnal, Güner. *Türk-İslâm Minyatür Sanatı*. AKM Yayınları, Ankara, 1995
- İpşiroğlu, Mazhar Şevket. *İslâm'da Resim Yasağı ve Sonuçları*. YK Yayınları, İstanbul, 2005
- İzgi, Cevat. "Zekeriyâ b. Muhammed Kazvînî." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2002, s. 160
- James, Montague Rhodes. "The Bestiary." *Wiley*, vol. 16, no. 61, 1931, s. 1-11
- Kargıner, Şefik vd. *İznik (Nicaea)*. Özyurt Basımevi, İstanbul, 1963
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn*. Çev.: Rüştü Balcı, C. 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007
- Kauffmann, Martin. "Decoration and Illustration." *The European Book in the Twelfth Century*, Edited by Erik Kwakkel and Rodney Thomson, Cambridge UP, UK, 2018
- Khazdan, Alexander. *A History of Byzantine Literature*. The National Hellenic Research Foundation, C. 1-2, Athens, 1999
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, 1992, İstanbul, s. 117-118
- Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, 2002, Ankara, s. 345-346
- Köker, Ahmet Hulusi. "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 39-42
- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ötüken, İstanbul, 1980
- Köprülü, Fuat. *Türklerin Tarihi Dinisi*. Haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2000
- Kurt, Hasan. "Tâhirîler." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 403-404
- Kutluay, Yaşar. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. Anka Yayınları, İstanbul, 2004

- Kühnel, Bianca. "The Kingly Statement of the Bookcovers of Queen Melisende's Psalter." *Tesserae*, Jahrbuch für Antike und Christentum, vol. 18, 1991, s. 340-357
- Kühnel, Ernst. *Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür*. Çev.: Suut Kemal Yetkin ve Melahat Özgü, AÜİF Yayınları, Ankara, 1952
- Kühnel, Ernst. *The Minor Arts of İslam*. Translated by Katherine Watson, Cornell UP, New York, 1971
- Le Strange, Guy. *Baghdad during the Abbasid Caliphate*. Barnes&Noble, New York, 1972
- Lemerle, Paul. *Bizans Tarihi*. Çev.: Galip Üstün, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994
- Lewis, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*. Çev.: Bahadır Sina Şener, İmge Kitabevi, Ankara, 1996
- Maalouf, Amin. *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul, 1997
- MacLagan, Michael. *The City of Constantinople*. Thames and Hudson, London, 1968
- Malalas, John. *The Chronicle of John Malalas*. Translated by Elizabeth Jeffreys and etc., Australian Association of Byzantine Studies, Melbourne, 1986
- Mango, Cyril. *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*. Çev.: Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2008
- Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. Çev.: İsmey Kayaoğlu, AÜİF Yayınları, Ankara, 1981
- Martin, Therese. "The Art of a Reigning Queen of as Dynastic Propaganda in Twelfth-Century Spain." *Speculum*, Medieval Academy of America, vol, 80, no. 4, 2005, s. 1134-1171
- Mathews, Thomas F. *Byzantium: From Antiquity to the Renaissance*. New York, 1998
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan. *El-Ahkâmu's-Sultâniyye (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*. Çev.: Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976
- McEvedy, Colin. *Ortaçağ Tarihi Atlası*. Çev.: Ayşen Anadolu, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2004
- Mesudî. *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Çev.: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004

- Miller, Timothy S. "Byzantine Hospitals." *Dumbarton Oaks Papers*, Symposium on Byzantine Medicine, vol. 38, 1984, s. 53-63
- Miller, Timothy S. "The Knights of Saint John and the Hospitals of the Latin West." *Speculum*, Medieval Academy of America, vol. 53, no. 4, 1978, s. 709-733
- Moss, H. St. L. B., *The Birth of the Middle Ages 395-814*. Oxford University Press, London, 1935
- Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, Çev.: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, C. 11, İstanbul, 2009
- Murray, Herold James Ruthven. *A History of Chess*. Oxford UP, London, 1913
- Murteza, Nazmi-zâde. *Gülşen-i Hulefa*. Düz.: Mehmet Karataş, TTK Yayınları, Ankara, 2014
- Nemlioğlu, Candan. "8. ve 9. Yüzyıl Uygur Resim Sanatının Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Sanatında Yansımaları." *Birinci Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2012
- Nees, Lawrence. "Merovingian Illuminated Manuscripts and Their Links with the Eastern Mediterranean World." *East and West in the Early Middle Ages*, Edited by Stefan Esders and Yaniv Fox and etc., Cambridge UP, UK, 2019
- Nersessian, Sirerpie Der. *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*. Dumbarton Oaks, Washington D. C., 1993
- Nersessian, Sirerpie Der. "The Illustration of Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images." *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Havard University, vol. 16, 1962, s. 195-228
- Nikephoros, Patriarch of Constantinople. *Short History*. Translated by Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1990
- Niketas Khoniates. *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Çev.: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1995
- Noble, Thomas F. *Images, Iconoclasm and the Caroligans*. University of PP, Philadelphia, 2009
- Nordennfalk, Carl. *Celtic and Anglo-Saxon Painting*. George Braziller, New York, 1977

- Notitia Dignitatum or Register of Dignitaries*. Edited by William Fairley, The Department of History of the University of Pennsylvania, Philadelphia, 1899
- O’Kane, Bernard. “Text and Paintings in the al-Wasiti Maqamat.” *Ars Orientalis*, University of Michigan, vol. 42, Ann Arbor, 2012, s. 41-55
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev.: Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2011
- Öney, Gönül. “Büyük Selçuklu Seramik Sanatında Resim Programı ve Gelişen Figür Üslubu.” *Sanat Tarihi Dergisi*, EÜEF Yayınları, S. 13, C. 1, İzmir, 2004, s. 61-82
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri*. Çev.: Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- Procopius, *On Buildings*. Translated by H. B. Dewing and Glanville Downey, Harvard UP, Cambridge, 1940
- Prokopius. *Bizans’ın Gizli Tarihi*. Çev.: Orhan Duru, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2001
- Pseudo-Callisthenes. *The Romance of Alexander the Great*. Translated by A. M. Wolohojian, New York & London, 1969
- Pugsley, David. “Justinian’s Welcome to the Constantinople Law School.” *Fundamina*, vol. 24-1, 2018, s. 57-68
- Ralph of Caen. *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade*. Translated by Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach, Ashgate, USA, 2005
- Ratisbon’lu Rabbi Petachia’nın Seyahatnamesi. Çev.: Nuh Arslantaş, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009 (*Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri* adlı kitabın içinde)
- Raymond d’Aguilers. *Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem*. Translated by John Hugh Hill and Laurita L. Hill, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1968
- Reşidüddin. *Camiü’t-Tevarih (Selçukname)*. Çev.: Erkan Göksu ve Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010
- Riley-Smith, Jonathan. *The Knights Hospitaller in the Levant C. 1070-1309*. Palgrave McMillan, 2012

- Robert de Clari. *İstanbul'un Zaptı*. Çev.: Beynun Akyavaş, TTK Yayınları, Ankara, 1994
- Robinson, Cynthia. "Love Localized and Science from Afar: 'Arab Painting', Iberian Courtly Culture, and the Hadith Bayad wa Riyad." *Arab Painting: Text and Image in Illustrated Arabic Manuscripts*, Edited by Anna Contadini, Brill, Leiden Boston, 2007
- Rosenbaum, Elizabeth. "The Evangelist Portraits of the Ada School and Their Models." *The Art Bulletin*, College Art Association vol. 38, no. 2, 1956, s. 81-90
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. Çev.: Fikret Işıltan, C. 1-2, TTK Yayınları, Ankara, 1989
- Sadrudin Ebu'l-Hasan. *Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye*. Çev.: Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1943
- Seidler, Grzegorz Leopold. *Bizans Siyasal Düşüncesi*. Çev.: Mete Tunçay, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1980
- Sevcenko, Ihor. "The Illuminators of the Menologium of Basil II." *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Harvard University, vol. 16, 1962, s. 243-276
- Sevcenko, Nancy Patterson. "The Walters 'Imperial' Menologion." *The Journal of Walters Art Gallery*, The Walters Art Museum, vol. 51, 1993, s. 43-64
- Sevengil, Refik Ahmet. *Eski Türklerde Dram Sanatı*. Devlet Konservatuvarı Yayınları, İstanbul, 1959
- Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. TTK Yayınları, Ankara, 1995
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. Çev.: Abdurrahman Aliy, C. 1, İBB Kültür Yayınları, İstanbul, 2008
- Sharf, Andrew. *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*. Routledge & Kegan Paul, London, 1971
- Shepherd, William Robert. *Historical Atlas*. Henry Holt and Company, New York, 1911
- Siyavuşgil, Sabri Esat. *Karagöz*. Maarif Matbaası, Ankara, 1941
- Skylitzes, John. *A Synopsis of Byzantine History*. Translated by John Wortley, Cambridge UP, UK, 2010

- Smith, M. H. Julia. *Roma'dan Sonra Avrupa: Yeni Bir Kültür Tarihi 500-1000*. Çev.: Ahmet Fethi, AlfaTarih, İstanbul, 2015
- Solomon Bar Simson. *The Chronicle of Solomon bar Simson*. Translated and Edited by Shlomo Eidelberg, University of WP, London, 1977 (*The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* adlı kitabın içinde)
- Sozomon. *The Ecclesiastical History of Sozomen: Comprising a History of the Church From A.D. 324 to A.D. 440*. Translated by Edward Walwod, London, 1855, s. 39-48 (*History of the Church by Sozomen and Philostorgius* adlı kitabın içinde)
- Stollberg-Rilinger, Barbara. *Kutsal Roma İmparatorluğu*. Çev.: Mete Tunçay, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020
- Şekerci, Osman. *İslâmda Resim ve Heykel*. Nun Yayıncılık, İstanbul, 1996
- Tabarî. *The History of al-Tabarî*. Translated by Adrian Brockett vd., vol. 16, 17, 27, 30, 31, 33, State University of New York Press, Albany, 1989
- Tahiroğlu, Bülent. "Roma Devleti'nin İktisadi Krizleri." *Journal of Istanbul University Law Faculty*, c. 45/1-4, 2011, s. 677-706
- Tarlan, Ali Nihad. *İran Edebiyatı*. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944
- Thatcher, Oliver J., editor. "Edict of Milan, 313 A.D." *The Library of Original Sources*, vol. 4, University Research Extension Co., Wisconsin, 1907
- Thatcher, Oliver J., editor. "Enactments From the Codex Theodosianus." *The Library of Original Sources*, vol. 4, University Research Extension Co., Wisconsin, 1907
- Thatcher, Oliver J., editor. "Declarations of the Church." *The Library of Original Sources*, vol. 4, University Research Extension Co., Wisconsin, 1907
- The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims: The Earliest Chronicle of the First Crusade*, Translated by Nirmal Dass, Rowman & Littlefield, UK, 2011
- The Jerusalem Talmud Second Order: Mo'ed; Tractates Ta'ainot, Megillah, Hagigah and Mo'ed Qatan (Masqin)*. Translated by Heinrich W. Guggenheimer, De Gruyter, Berlin&Boston, 2015

- The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis)*. Translated by Raymond Davis, Liverpool UP, 2007
- The Theodosian Code: and Novels and The Sirmondian Constitutions*. Translated by Clyde Pharr, Princeton UP, London, 1952
- The Treatise of Lorenzo Valla on the Donation of Constantine*. Translated by Christopher B. Coleman, Yale UP, London, 1922
- Theophanes, the Confessor. *The Chronicle of Theophanes*. Translated by Harry Turtledove, University of PP, Philadelphia, 1982
- Three Shadow Plays by Muhammad Ibn Daniyal*. Edited by Paul Kahle, Trustees of the 'E. J. W. Gibb Memorial', Derek Hopwood, London, 1992
- Tsamakda, Vasiliki. *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*. Alexandros Press, Leiden, 2002
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. Turan Neşriyat, İstanbul, 1959
- Türkmen, Faik A. *Mufassal Hatay Tarihi*. İstanbul, 1937
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. Çev.: Hrant D. Andreasyen, TTK Yayınları, Ankara, 2000
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler – Abbâsîler*. AÜİF Yayınları, Ankara, 1968
- Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev.: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943
- Villain, Giovanni. *Villani's Chronicle: Being Selections from the First Nine Books of the Chroniche Fiorentine of Giovanni Villani*. Translated by Rose E. Selfe, Edited by Philip H. Wicksteed, London, 1096
- Wacks, David A. "The Performativity of Ibn al-Muqaffa's 'Kalila wa-Dimna' and 'al-Maqamat al Luzummiyya of al Saraqusti.'" *Journal of Arabic Literature*, Brill, vol. 34, no. 1-2, 2003, s. 178-189
- Weitzmann, Kurt. "Icon Painting in the Crusader Kingdom." *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Havard University, vol. 20, 1966, s. 49-83
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. Çev.: Fikret Işıltan, AÜİF Yayınları, Ankara, 1963
- Yahudi Seyyah Tudela'lı Benjamin'in Seyahatnamesi*. Çev.: Nuh Arslantaş, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009 (*Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri* adlı kitabın içinde)

- Yakutcan, Ahmet ve Cuma Ömür. *İslam'da Resim Heykel ve Musiki*. Nil Yayınları, İzmir, 1991
- Yapp, William Brundson. "A New Look at English Bestiaries." *Medium Aevum*, Society for the Study of Medieval Languages and Literature, vol. 54, no. 1, 1985, s. 1-19
- Yazıcızade Ali. *Tevarih-i Al-i Selçuk*. Haz.: Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009
- Yetkin, Suut Kemal. "Türk Resim Sanatının Menşei Hakkında." *AÜİF Dergisi*, c. 11, S. 1, Ankara, 1963, s. 5-10
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bermekîler." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 517-520
- Zosimus. *The History of Count Zosimus*. London, 1814

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 06/02/2022

Tez Başlığı : ON BİR-ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLARDA DOĞU AKDENİZ'DE KÜLTÜR GEÇİRGENLİĞİ: "KİTAP RESİMLERİ"

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 130 sayfalık kısmına ilişkin, 06/02/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %22'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

06/02/2022
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Yalçın Bodur

Öğrenci No:

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Bizans Sanatı

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Sercan Yandım AYDIN

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY OF ART DEPARTMENT**

Date: 02/06/2022

Thesis Title : CULTURAL TRANSMISSION IN THE EASTERN MEDITERRANEAN DURING THE ELEVENTH TO THE THIRTEENTH CENTURY: "CASE: ILLUSTRATED MANUSCRIPTS"

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 06/02/2022 for the total of 130 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 22%.

Filtering options applied:

- Approval and Declaration sections excluded
- Bibliography/Works Cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

06/02/2022
Date and Signature

Name Surname: Yalçın Bodur

Student No: _____

Department: History of Art

Program: Byzantine Art

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Doç. Dr. Sercan Yandım AYDIN

(Title, Name Surname, Signature)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 11/01/2022

Tez Başlığı: ON BİR-ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLARDA DOĞU AKDENİZ'DE KÜLTÜR GEÇİRGENLİĞİ: "KİTAP RESİMLERİ"

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

11/01/2022

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Yalçın Bodur

Öğrenci No:

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Bizans Sanatı

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doç. Dr. Sercan Yandım AYDIN

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY OF ART DEPARTMENT**

Date: 11/01/2022

Thesis Title: CULTURAL TRANSMISSION IN THE EASTERN MEDITERRANEAN DURING THE ELEVENTH TO THE
THIRTEENTH-CENTURY: "CASE: ILLUSTRATED MANUSCRIPTS"

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

11/01/2022
Date and Signature

Name Surname: Yalçın Bodur

Student No: _____

Department: History of Art

Program: Byzantine Art

Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Doç. Dr. Sercan Yandım AYDIN

(Title, Name Surname, Signature)